

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

М. Я. Плющ

**КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА
В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ
СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ**

Київ 2016

УДК 811.161.2'366
ББК 81.411.4.923.2
П 40

Друкується за ухвалою Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 грудня 2015 року).

П 40 Плющ М. Я. Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення / М.Я. Плющ. – К. : Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М.П. Драгоманова, 2016. – 252 с.

Монографія присвячена функційно-семантичному дослідженню категорії відмінка в сучасній українській літературній мові. На засадах функційно-категорійної теорії, наукових ідей початку ХХ століття і наступних десятиліть монографічне дослідження відображає зміст дисертації за однойменною назвою на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 (тепер 10.02.01) – українська мова.

Для наукових працівників, викладачів вищої школи, аспірантів, студентів-філологів.

УДК 811.161.2'366
ББК 81.411.4.923.2

ISBN 978-966-931-061-3

© Національний педагогічний
імені М.П. Драгоманова
© Плющ М.Я., 2016

*До 90-річчя
від дня народження*

ЗМІСТ

ВЕЛИЧНА ПОСТАТЬ МАРІЇ ЯКІВНИ ПЛЮЩ	7
Передмова	10
Вступ	12
Розділ 1. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА	
1.1. До історії розвитку теорії відмінка	16
1.2. Змістовий і функційний аспекти категорії відмінка іменника.....	23
1.3. Парадигматичний і синтагматичний аспекти вивчення відмінків.....	27
1.4. Реалізація граматичних категорійних значень у відмінкових формах іменників.....	34
Розділ 2. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА В ПОЗИЦІЇ ОБ'ЄКТА ЯК РЕАЛІЗАТОР МОРФОЛОГІЧНОЇ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЄСЛОВА (ЗОНА ОБ'ЄКТНОЇ ФУНКЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ)	
2.1. Непрямі відмінки як реалізатори валентності дієслова	43
2.2. Синтаксичне варіювання словоформ знахідного і родового відмінків у мікрополі прямого об'єкта.....	45
2.3. Давальний об'єкта	48
2.4. Орудний об'єкта	54
Розділ 3. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА, ЗУМОВЛЕНА СТРУКТУРОЮ РЕЧЕННЯ (ЗОНА СУБ'ЄКТНОЇ ФУНКЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ)	
3.1. Відмінкова словоформа в позиції суб'єкта	67
3.2. Функційна співвідносність форм називного і кличного відмінків за значенням особи.....	70
3.3. Давальний суб'єкта в безособовому реченні.....	81
3.4. Давальний суб'єкта в інфінітивному реченні.....	92
3.5. Орудний суб'єкта в активних і пасивних конструкціях	96
3.6. Орудний суб'єкта в односкладному реченні з предикативами на -но, -то та функційно-безособовими дієсловами.....	101

Розділ 4. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА ЯК ПОШИРЮВАЧ СТРУКТУРНОЇ ОСНОВИ РЕЧЕННЯ

4.1.	Семантичні відмінки як поширювачі предикативної основи речення.....	110
4.2.	Орудний знаряддя і засобу дії.....	113
4.3.	Орудний способу дії.....	122
4.4.	Орудний порівняння.....	134
4.5.	Орудний сукупності.....	144
4.6.	Орудний місця.....	150
4.7.	Орудний часу.....	162

Розділ 5. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА У СТРУКТУРІ ПОЛІПРЕДИКАТИВНОГО РЕЧЕННЯ

5.1.	Ускладнення простого речення компонентом із напівпредикативним (потенційно предикативним) значенням.....	177
5.2.	Орудний апозитивний у структурі поліпредикативного речення.....	181
5.3.	Відмінкова словоформа як засіб реалізації синтаксичних потенцій прикметника в атрибутивному і предикативному функційних значеннях.....	182
5.4.	Орудний у синтаксичних зв'язках із дієприкметником	189
5.5.	Синтаксична організація відмінкових словоформ у дієприслівниковій конструкції.....	196
5.6.	Подвійні зв'язки ад'єктивного компонента зі значенням супутнього стану особи.....	201
	ВИСНОВКИ.....	207
	ЛІТЕРАТУРА.....	217

ВЕЛИЧНА ПОСТАТЬ МАРІЇ ЯКІВНИ ПЛЮЩ

«Марію Яківну Плющ знає вся Україна!» – упевнено скажуть одні. «Марію Яківну Плющ поважають і шанують українські мовознавці, освітяни, учителі та студенти!» – захоплено додадуть інші. Визнання і шана – то найвища нагорода за багаторічну самовіддану працю на освітянській ниві, за творче горіння, сміливі лінгвістичні пошуки та вагомі набутки в різних галузях теоретичного й прикладного українського мовознавства.

Професор Марія Яківна Плющ помітно вирізняється різнобічністю свого таланту, плідною науковою та невтомною освітянською працею. Вона – знаний в Україні і за її межами лінгвоукраїніст, авторитетний фахівець зі словотвору, морфології та синтаксису, відомий методист і велика подвижниця розвою рідної мови.

Багато поколінь мовознавців захоплюється життєвим оптимізмом, титанічною працьовитістю, цілеспрямованістю, високим професіоналізмом, допитливістю, широтою наукових зацікавлень, дивовижною душевною красою та щирістю **Марії Яківни Плющ** – доктора філологічних наук, професора, відмінника народної освіти, заслуженого працівника народної освіти України, авторитетного фахівця, завідувача кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Її довге творче життя і подвижницька освітянська праця гідні захоплення та наслідування.

Наукова постать М. Я. Плющ – велична, яскрава й багатогранна. Її доробок досить вагомий і навдивовижу різноманітний. У ньому понад 300 праць, серед яких монографії з актуальних проблем сучасного теоретичного мовознавства, численні статті з морфології, словотвору та синтаксису, лінгвостилістики, лінгводидактики, підручники й посібники для вищої та середньої школи, довідники, збірники контрольно-тренувальних вправ, програми, методичні вказівки. Він віддзеркалює глибоке знання авторкою лінгвістичного фаху, її наукові зацікавлення.

Дослідницький хист Марії Яківни Плющ найбільше виявився в розбудові концепції граматичного ладу української мови. Свої сміливі ідеї вона оприлюднювала на наукових конференціях, семінарах та міжнародних симпозіумах, лекціях і практичних

заняттях, щедро ділилася ними з аспірантами. Повсякденна творча праця стала для неї органічною потребою.

Марія Яківна залюблена в словотвірну проблематику, із якої опубліковано десятки статей, навчальний посібник для вчителів *«Словотворення та вивчення його в школі»* (двоє видань – 1969 і 1985 роки), розділ «Словотвір» у кількох курсах сучасної української літературної мови.

Марія Яківна Плющ – один із провідних дослідників відмінкової граматики української мови. Понад трое десятиріч вона вдумливо, ґрунтовно студіює відмінкову проблематику, якій присвячені теоретичні монографії *«Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення»* (1978), *«Категорія суб'єкта і об'єкта в семантико-синтаксичній структурі речення»* (1986), *«Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні»* (2011, 2013). Новаторство цих праць полягало насамперед в утвердженні функційно-семантичного підходу як перспективного напрямку дослідження граматичної категорії відмінка. Вони дістали схвальну оцінку українських і закордонних мовознавців.

Упродовж усього свого життя Марія Яківна Плющ цілеспрямовано працює над створенням сучасного і найповнішого опису граматичної системи та структури української літературної мови, за яким навчає разом зі своїми колегами студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. За її активної участі (один з авторів і редактор) створено підручник *«Сучасна українська літературна мова»* (1994) для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти, який перевидано сім разів. Згодом з'явився такий опис нормативної граматики, що поєднав традиційні підходи до вивчення морфеміки, словотвору та морфології і нові підходи, пов'язані з осмисленням мовних одиниць на засадах функційної і категорійної граматики. Його викладено у двох виданнях підручника *«ГраMATика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія»* (2005; 2010). Цей підручник відрізняється від попередніх підручників з граматики, бо за обсягом поданого матеріалу в темах та стилем його викладу він є цікавим симбіозом підручника і наукової монографії: з одного боку, авторка прагне однозначно й чітко, як потрібно в підручнику, викласти проблеми граматики, а з іншого – принагідно вдається до аналізу відмінних думок, підходів, нового осмислення явищ у граматиці, що

споріднює його з теоретичною монографією. Спостереження за граматичним ладом узагальнено в посібникові *«Системна організація граматичної будови української мови»* (у співавторстві; 2015).

Обшири граматичних зацікавлень Марії Яківни Плющ віддзеркалюють теми кандидатських і докторських дисертацій, якими вона керувала і керує тепер. Під її вмілим керівництвом захищено 30 кандидатських і 2 докторських дисертацій з актуальних проблем української мовознавчої науки.

Багаторічні творчі пошуки в царині сучасної граматики, активна участь в обговореннях її складних проблем на конференціях, семінарах, зі студентами та аспірантами, відрядження для читання спецкурсів у навчальні закордонні заклади освіти посприяли формуванню граматичної школи Марії Яківни Плющ, визнанню її незаперечного авторитету серед колег-граматистів.

Марія Яківна Плющ безмежно віддана обраному фахові, залюблена у свою педагогічну професію. Понад 60 років вона викладає студентам різні мовознавчі курси в одному навчальному закладі – тепер Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, у якому навчалася сама, закінчила аспірантуру і захистила кандидатську дисертацію, у якому багато літ гордо звучить її професорське звання.

Марія Яківна Плющ – досвідчений, авторитетний методист, що вніс помітний внесок в українську лінгводидактику. Про її високий авторитет в освітянській сфері свідчать відповідальні ділянки роботи, у яких вона брала й нині бере участь.

Науково-педагогічну працю Марії Яківни Плющ відзначено численними нагородами. Вона – “Відмінник народної освіти УРСР” (1971), Заслужений працівник народної освіти України (1995). Її нагороджено медалями “За трудову доблесть” (1970), А.С. Макаренка (1990). Орденом княгині Ольги III ступеня (2010). Високо поціновано наукову працю Марії Яківни Плющ і за рубежом: Міжнародний бібліографічний центр (Кембридж, Англія) присудив їй “Медаль честі” в номінації “Жінки світу в галузі наук 2000 – 2001”.

*Завідувач відділу граматики Інституту української мови
Національної академії наук України
доктор філологічних наук, професор Городенська К.Г.*

ПЕРЕДМОВА

Монографія автора відображає зміст дисертації «Категория падежа в семантико-синтаксической структуре предложения» на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 (тепер 10.02.01) – українська мова. Опонентами виступили видатні вчені: доктор філологічних наук, професор Віра Василівна Бабайцева (Московський педагогічний університет), доктор філологічних наук, професор Михайло Андрійович Жовтобрюх (Інститут мовознавства імені О.О. Потебні), доктор філологічних наук, професор Ілля Корнійович Кучеренко (Київський університет імені Тараса Шевченка). Захист дисертації відбувся у 1983 році. Присуджено ступінь доктора філологічних наук у 1984 році.

У 1980-ті роки всі дисертації писали російською мовою, і цю також автор виконав російською мовою, а всі публікації – монографія «Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення» і статті в журналах, часописах, виступи на конференціях – українською. На матеріалі цієї дисертації 1-го і 2-го розділів опубліковано українською мовою монографію «Категорії суб'єкта і об'єкта в українській мові» (1986). І тільки через 33 роки, що минули від часу захисту на спеціалізованій вченій раді Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР, викладачі й аспіранти кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова зробили переклад дисертації українською мовою і підготували монографію за однойменною назвою до друку. Отже, читач зможе ознайомитися зі змістом дисертації, виконаної упродовж 1965-1983 рр. – у період активного впровадження в українському мовознавстві нових підходів до вивчення граматики, насамперед семантичного, функційного й частково комунікативного. Зміст дисертації в монографії зазнав тільки уточнення відповідно до норм сучасної української літературної мови. Вступ до дисертації скорочено за рахунок вилучення завдань дослідження, визначення наукової новизни, використаних методів. Вилучено також список джерел. Кількість сторінок порівняно з рукописом дисертації скоротилася за рахунок видалених підрядкових покликань на цитовані праці.

У списку літератури наукові праці подано (відповідно до використання), які опубліковані до 1983 року. Звичайно, деякі

положення дисертації після захисту уточнювалися, поглиблювалися у зв'язку з новими тенденціями, науковими підходами, що відображено у працях автора після захисту дисертації «Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення» (2010), «Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні» (2011, 2013), «Граматики української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» (вид 1-е – Вид-во «Вища школа», 2005, вид. 2-е – вид-во «Слово», 2010), у статтях, опублікованих уже в ХХІ ст.

Автор висловлює щирі вдячності усім колегам – викладачам та аспірантам – за копітку працю, пов'язану з перекладом змісту дисертації українською мовою.

Особливо дякую професорові, доктору філологічних наук А.В. Висоцькому за підтримку, пов'язану з публікацією монографії, і кандидатові філологічних наук, доценту Ю.С. Макарець за виявлену ініціативу щодо здійснення перекладу дисертаційної роботи та підготовку до публікації макета видання.

Автор сподівається, що й сьогодні монографія знайде свого читача, який використає певні положення у своїй науковій розвідці, у читанні курсу граматики української мови для студентів, у написанні підручників з граматики української мови для вищих навчальних закладів.

Автор

ВСТУП

Сучасний період розвитку мовознавства позначений посиленням наукового інтересу до проблем семантики і синтаксису, у сфері яких відображено найзагальніші, універсальні закономірності мови. Осмислення й визначення мови як специфічно організованої системи властивих їй функцій об'єктивувати на кожному своєму рівні різного ступеня узагальнення в свідомості людей предметної дійсності [Мельничук 1970, с.27] зумовлює необхідність у дослідженні тієї чи тієї мікросистеми виявляти семантичну значущість мовного знака. Зокрема в теоретичній граматиці завжди було й особливо актуальним є на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки завдання виявити «внесок» підсистеми категорійної морфології в синтаксичну систему мови. Одним із найважливіших завдань є дослідження категорії відмінка іменника як мікроструктури мови, яка виконує у взаємодії з граматичними категоріями дієслова функції формальної організації речення й розрізнення елементарних структур. Важливість дослідження функцій відмінків у структурі речення пояснюється і тим, що категорійна семантика, ґрунтуючись на лексичній семантиці слів, визначена параметрами синтаксичної організації мови і мовлення. «Саме у висловленні, реалізованому реченням, – як зазначає Е. Бенвеніст, – формується й оформляється мова» [Бенвеніст 1974, с. 140].

Теоретичне обґрунтування підходів до вивчення відмінкової системи представлене працями В. Гумбольдта, О.О. Потєбні, І.О. Бодуена де Куртене, О.О. Шахматова, О.М. Пешковського, В. Матезіуса, Є. Куриловича, Е. Бенвеніста, А. Мартіне, Ф. Данеша, Ч. Філмора, Л. А. Булаховського, О.С. Мельничука, Г. Белічової-Кржишкової, Д.Н. Арутюнової, О.В. Бондарка, Г.О. Золотової, Д.С. Станішевої, К.І. Ходової, Н.В. Чанишвілі, Є.В. Чешко, Т.С. Шарадзенідзе, Н.Ю. Шведової, Т.В. Шутової та ін.

В україністиці до проблеми граматичних категорій дослідники зверталися за традицією у зв'язку з вивченням частин мови. Так, І. Г. Матвіяс описав граматичні категорії іменника (1974); А. П. Грищенко схарактеризував прикметник і його функції (1978); В. М. Русанівський розкрив взаємодію дієслівних категорій та відмінків іменника у зв'язку з описом структури дієслова різної семантики

(1971); а Ф. П. Смагленко з'ясував синтаксичні зв'язки дієприкметника (1957).

В українському мовознавстві до другої половини ХХ ст. проблема відмінків, хоч і привертала увагу дослідників, але в основному укладачів граматик: М.К. Грунського (1918), Є.К. Тимченка (1918), М.А. Жовтобрюха і Б.М. Кулика (1972), в яких у характеристиці іменних частин мови розглядалися і відмінки, історичні зміни відмінкових словоформ. Спеціальному вивченню відмінків присвячені в 1920-і роки праці Є.К. Тимченка, значення яких не втрачає цінності й тепер [Тимченко 1913, 1925, 1926, 1928].

Функційно-синтаксичні значення родового відмінка сучасної української мови описані в кандидатській дисертації І.Р. Вихованця (1971 р.). Система староукраїнської мови схарактеризована в працях з історичного синтаксису, з діалектології С.П. Бевзенка (1953, 1958), І.І. Слинька (1963, 1965, 1969, 1973), М.А. Жовтобрюха (1957, 1959), В.В.Німчука (1978), С. П. Самійленка (1964, 1970) та ін.

Матеріали дисертаційного дослідження І.Р. Вихованця знайшли відображення у колективній монографії «Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові» (1971 р.). У ці роки досліджено прийменниково-відмінкові форми іменників у працях Й. Ф. Андерша (1971), М. Богдана (1975), В. І. Добоша (1960), Г. М. Довгої (1967), П. С. Дудика (1965), З.І. Іваненко (1967-1975), А. І. Йови (1963) та ін. Однак у вивченні категорії відмінка принципи функційної граматики впроваджувалися на розсуд дослідників, а тому проблема відмінків викликала чимало суперечливих суджень, спірних тлумачень. Досі лишаються нез'ясованими питання 1) про характер співвідношення категорій синтаксису й морфології, які відповідають граматичним способам форм слів, зокрема і відмінкових форм іменника, 2) про функційний діапазон відмінків сучасної української літературної мови, які обслуговують суб'єктно-об'єктні зони семантики речення, 3) про конститутивну роль відмінкових словоформ у структурі простого й семантично ускладненого речень та ін.

З'ясування низки таких питань можливе, якщо в лінгвістичному аналізі виходити із функційно-семантичного погляду, адже мова – функційна система [Вахек 1964, с. 269]. Оскільки для визначення граматичної семантики, тобто зв'язків, які об'єднують її категорійними значеннями з іншими словоформами, необхідно враховувати її роль в утворенні моделей речень [Русанівський 1971,

с. 301]. У нашому дослідженні категорія відмінка розглядається з позиції взаємозв'язку її з категоріями семантичної структури речення та її об'єктивації у формально-синтаксичній структурі відмінковими формами іменників.

Мета роботи полягала в багатоаспектному дослідженні відмінків іменника в сучасній українській літературній мові в аспекті вияву парадигматичних відношень та синтагматичних зв'язків, характеру синтаксичної семантики речення і його конкретної семантики у мовленні. Останнє важливо враховувати ще й тому, що, за визначенням О.С. Мельничука, у мовленні об'єктивується «раціонально (хоч і стихійно) зумовлене вживання наявних у мові морфологічних і службово-лексичних засобів, вибір із небагатьох із цих засобів з метою організації повнозначно-лексичного матеріалу у зв'язні висловлення, які відображають смислову структуру конкретної думки» [Мельничук 1966, с. 26].

У монографії здійснено багатоаспектний аналіз категорії відмінка іменників у сучасній українській літературній мові з урахуванням синтаксичних характеристик відмінкових словоформ: призначення, функції, позиції в реченні; розкрито основні тенденції змін і розвитку нових функцій, особливості синтагматичних зв'язків словоформ у реченні, з'ясована роль відмінків у семантико-синтаксичній структурі простого речення та в семантично (й структурно) ускладненому другорядною предикацією.

Теоретичне обґрунтування відмінкової підсистеми як важливої ланки реляційної системи мови уперше в українському мовознавстві здійснено на основі функційного аналізу – дослідження взаємозв'язку категорійної семантики іменникових словоформ із дієсловом-предикатом та його категорійними значеннями стану, перехідності / неперехідності, особи, часу.

У синтаксичному структуруванні речення основну роль виконують лексичні одиниці із властивим їм парадигматичним призначенням, що відображає структуру граматичних категорій іменника і дієслова (центральна зона вияву змісту), а отже, категорія відмінка відіграє важливу роль у конструюванні семантики синтаксичних побудов. Конкретні ж процеси мовленнєвої діяльності людей, виявляючи найтісніші зв'язки мислення й мовлення, впливають на характер вияву функцій відмінкових словоформ, які зазнають змін в ієрархії синтаксичних одиниць, зокрема і в відмінковій системі мови на синхронному зрізі в синтаксично-

семантичній проекції граматичних форм, у наявності в ній віджилого й того, що тільки народжується. На необхідності розрізнення статичного й динамічного аспектів у синтаксичних відношеннях щодо вивчення формальних і смислових зв'язків наголошують дослідники граматичних категорій і синтаксису речення (Г.А. Климов (1967), В.Г. Адмоні (1979), М.М. Прокопович (1971) та ін.). Оскільки функційно-семантичний аспект передбачає можливість дослідження однієї або кількох зон граматичної семантики, автор монографії розглядає насамперед відмінки, які виконують конструктивну роль у реченні (суб'єктної та об'єктної зон). Адвербіальні функції орудного відмінка схарактеризовано з позицій виявлення статичних і динамічних процесів у системі відмінків сучасної української літературної мови і перерозподілу функцій відмінкових форм за рахунок внутрішніх ресурсів та інших засобів вираження реляційних відношень у структурі речення. Досліджено також семантико-синтаксичні функції відмінків, які реалізують свою семантику на рівні конститuentів речення – як поширювачів предикативної основи речення. Своєрідну конститутивну роль відіграють відмінкові словоформи й у реченнях – висловленнях, ускладнених звертанням (кличний відмінок). Нарешті, важливо було розкрити функціонування відмінкових словоформ іменника (й інших іменних слів) у конструкціях, ускладнених другорядною предикацією.

У відборі ілюстративного матеріалу автор орієнтувався на писемну форму української мови, залучаючи матеріал із художніх творів, із журналів, газет, підручників та зі Словника української мови (в 11-ти томах, 1970-1980 рр.), укладачі якого орієнтувалися на сучасні норми. З метою діахронічних коментарів використано старо-українські пам'ятки, грамоти, актові книги тощо.

Матеріал монографічного дослідження може бути використаний для вивчення граматичного ладу української мови та інших слов'янських мов, а саме: типології відмінкових значень у споріднених і неспоріднених мовах, функційно-семантичної взаємодії іменних і дієслівних категорій, теорії валентності тощо, а також для написання підручників із морфології і синтаксису для вищих навчальних закладів, підготовки спецкурсів для аспірантів і студентів-магістрів.

РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ВІДМІНКА

1.1. До історії розвитку теорії відмінків

Значення морфологічних форм, на протиставленні яких базується категорія відмінка, в лінгвістичних дослідженнях репрезентується по-різному, що зумовлено багатозначністю функцій кожного відмінка, характером синтаксичних зв'язків відмінкових форм з іншими словами й словоформами у структурі речення.

Розгляд категорії відмінка іменника як морфологічної категорії традиційно ґрунтується на розумінні її як єдності протиставлених граматичних значень, реалізованих у формальних показниках, об'єднаних морфологічною парадигмою. У трактуванні граматичної категорії відмінка як наявної в системі та передбаченої нормою конкретної мови традиційна граматики завжди відзначала залежність відмінкових значень від тих відношень, які реалізує та чи та відмінкова форма. На різноманітності відношень, котрі виражають відмінкові форми, наголошував ще О.О. Потебня, а також інші вчені XIX століття. Традиційно відмінки тлумачаться як засоби вираження синтаксичних відношень іменника з іншими словами, показниками яких є відмінкові закінчення. Однак навіть слабкий морфологічний показник відмінка ще не є доказом нівелювання його функції, оскільки в системі мови один граматичний засіб може бути компенсований іншим. Так, наприклад, зовнішній збіг форм називного і знахідного відмінків компенсується порядком розташування словоформ у реченні, а різняться вони функціями. Репрезентуючи приклад втрати формою слова зовнішньої відмінності між називним і знахідним відмінками, О.О. Потебня пише: «Це зовсім не означає, що в свідомості зникла відмінність між відмінком суб'єкта й відмінком прямого об'єкта» [Потебня 1958, с. 40].

В українському мовознавстві існують різні погляди на граматичну природу відмінків, зокрема й щодо кількості їх у слов'янських мовах. Оскільки відмінкова форма є засобом вираження кількох значень, то багато хто з дослідників допускає

правомірність виділення, окрім шести відмінків, сьомого – кличного. У російській та інших слов'янських мовах виділяють велику кількість «дрібніших» (О.О. Потебня, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов, В.В. Виноградов, І.Г. Милославський): кілька орудних, родових, місцевих тощо. Особливо суперечливо у традиційній граматиці трактують кличний відмінок, якому надають ознаки відношень, притаманних словосполученню (а не відмінковій формі) як складовій словосполучення. Доречно зауважує з цього приводу В.В. Виноградов: «Залежність відмінка від дієслова чи іншого імені *мотивована подвійно* [виділено нами. – М.П.] – не тільки формою і значенням слова, яке керує, але й формою і значенням самого відмінка» [Виноградов 1947, с. 57].

Дослідження відмінків у парадигматичному аспекті ґрунтується на семантичних принципах. Граматичну категорію відмінка трактують як семантику субстанційності, що виявляється у відмінках, котрим притаманні інваріантні (морфологічні) та комбінаторні (залежні від лексичних і синтаксичних умов) значення. Диференційні ознаки відмінків є елементами їхнього значення, за якими (ознаками) вони й класифікуються. Однак визнання дослідниками у відмінках загального (інваріантного) значення, наявного в кожній відмінковій формі, віддаляло теорію відмінків від реальної мовної дійсності. Критика загального значення відмінка як окремого полісемантичного компонента морфологічного рівня об'єктивно зрозуміла, оскільки кожен відмінок, об'єднуючи певний комплекс морфологічних категорійних значень, які формуються на основі синтаксичних функцій, внутрішньо системно організований. Основні й периферійні значення відмінка об'єднані морфологічною формою та обумовлені синтагматичними зв'язками. Хоча парадигматична теорія Л. Єльмслева та деякі положення Р. Якобсона спочатку не отримали широкого визнання [Kibly 1977, с. 2–38], найкращі досягнення представників парадигматичного тлумачення відмінків (наприклад, положення Е. Чешко [Чешко 1960; Чешко 1967] про необмеженість визначеної ознаки в одному відмінкові та необмеженість її – в іншому; про розмежування плану граматичної семантики й плану граматичної репрезентації тощо) знайшли подальший розвиток у сучасних дослідженнях. Зокрема у вивченні морфологічної категорії відмінка іменників сучасної літературної російської мови наголошується на відображенні складних

взаємозв'язків відмінкових форм. Номінативні й синтаксичні елементи значення відмінкових форм розкривають внутрішню граматичну структуру іменника, яка об'єднує семи: предметність, істота / неістота, кількісний вияв та інші, зумовлені можливими синтагматичними зв'язками. Зокрема на семантико-граматичних категоріях іменника, А.А. Залізник класифікує відмінкові форми і фонетичні засоби вираження граматичних значень багатофункціональних відмінків російської мови [Залізник 1967, с. 22-23].

Аналіз категорії відмінка як синтаксичної категорії базується на вивченні функційної природи відмінкових форм. О.М. Пешковський розглядав відмінки як синтаксичну категорію, оскільки вони позначають залежність одних слів від інших [Пешковский, 1938, с. 59]. Такого погляду дотримувався й В.О. Богородицький [Богородицкий, 1935, с. 116].

На необхідності розгляду в синтаксисі вчення про відмінки наполягав О. Беліч [Беліч, 1974, с. 21] та деякі інші вчені. Дещо іншу концепцію граматичної категорії відмінка висунув О.О. Шахматов, котрий вважав, що початковим моментом у вченні функції відмінків є з'ясування мовної організації мовних форм у реченні. Відмінкові форми він поділяв на дві групи – придієслівні та приіменникові, вважаючи всі інші випадки використання мовних форм (приад'єктивного тощо) похідними від цих двох [Шахматов, 1941, с. 313]. Тракткування категорії відмінка в теорії О.О. Шахматова, як і інших граматичних категорій, ґрунтується на широкому тлі функціонування мовних засобів, насамперед синтаксичних зв'язків з іншими засобами мови.

Учені Празької лінгвістичної школи запропонували розгляд відмінків за ознакою протиставлення: центральний – периферійний, маркований – немаркований. Так, називний і знахідний протиставлені як центральні усім іншим (називний – нульовий відмінок, немаркована форма, а знахідний як вираження прямого об'єкта; орудний і давальний протиставлені називному і знахідному – як периферійні щодо вираження суб'єкта й об'єкта; у родовому виділяли два особливі відмінки й місцевий розглядали як периферійний, протиставлений називному, орудному, знахідному і давальному) [Якобсон, Вахек 1964, с. 153-155].

Оригінальне синтаксичне трактування відмінків майже одночасно запропонували Е. Бенвеніст та Є. Курилович. Характеризуючи значення мовної одиниці як «властивості цієї одиниці бути складовою одиниці вищого рівня», Е. Бенвеніст наголосив на взаємовідносенні форми й значення, котрі «функціонують як сумісні засоби, обов'язково й одночасно дані, неподільні в процесі функціонування мови» [Бенвеніст 1974, с. 137]. Значення відмінкової форми, за твердженням Е. Бенвеніста, викристалізовується із сукупності синтаксичних компонентів, котрі її оточують, а також зумовлене семантичними чинниками. Характеризуючи латинський генітив, учений заявляє про чинники, які зумовлюють його використання в різних значеннях (об'єктний генітив у конструкції з перехідним дієсловом і суб'єктний – у сполученні з активним дієприкметником), та робить висновок про наявність у відмінковій основній й похідній граматичних значень [Бенвеніст 1974, с. 156 – 164].

Є. Курилович [Курилович 1962, с. 175 – 203] побудував свою теорію на розмежуванні первинних і вторинних відмінкових функцій, багато уваги приділив вивченню контекстуально наявних елементів значення кожного відмінка та переміщенню відмінкової словоформи з периферійної у центральну позицію і навпаки. Ідея Є. Куриловича щодо первинних і вторинних відмінкових функцій отримала розвиток у багатьох дослідженнях, присвячених детальному розглядові синтаксико-семантичного функціонування відмінків (К.І. Ходова, Р. Мразек, Г. Белічова-Кржижкова, Й.Ф. Андерш, І.Р. Вихованець та інші).

Синтаксичний аналіз спрямований на репрезентацію синтаксичного рівня у вигляді підсистеми, котра охоплює однотипні взаємозалежні елементи мови з метою розкриття їхньої внутрішньої природи та функційного призначення.

Одиницею синтаксичного рівня є синтаксема – елементарна синтаксична одиниця, котрій притаманні «диференційні синтаксико-семантичні ознаки, тобто семантичні ознаки, виявлені у синтаксичних зв'язках (відображені у побудованій моделі речення)» [Мухин 1976, с. 100]. Оскільки синтаксема може бути реалізована кількома варіантами, то аналіз передбачає й парадигматичний аспект з використанням трансформаційних прийомів.

Визначаючи синтаксему як дискретну одиницю глибинної структури речення, дослідники на перший план висувають роль синтаксичних зв'язків у його структурі. Однак суперечливе тлумачення самого поняття «глибинна структура речення», протиставлене поняттю «поверхнева структура», викликало неоднозначне тлумачення граматичної категорії відмінка. Деякі судження про «глибинну структуру» речення в працях американських учених-структуралістів не поділяють, зокрема представники трансформаційно-генеративної граматики. Але заслуговує на увагу теорія глибинних відмінків Ч. Філлмора. Вихідними поняттями, термінами котрих може бути описана семантична структура речення, за Ч. Філлмором, виступають: агентив, інструменталь, датив, фактитив, локатив, об'єktiv (пізніше до них зараховано ще п'ять – контрагенс, результат, джерело, мета й пацієнт). Наголошуючи на зв'язку семантичної структури речення з відображенням позамовних фактів, учений недостатньо спирається на аналіз синтаксичних відношень і морфологічних засобів їхнього вираження у поверхневій структурі речення, що викликало критику на адресу побудованої ним «відмінкової граматики». Критично оцінюючи з часом свої погляди на проблему відмінків, Ч. Філлмор дійшов висновку, що важливий не лише «рольовий аналіз складу учасників ситуації того типу, для котрого висувались концепції глибинних відмінків», але й «рівень граматичної структури, на якому мають бути використані глибинні (underlying) граматичні відношення» [Філлмор 1981, с. 529], – такий рівень, який сам він раніше намагався заперечувати.

Більш переконливою видається концепція У. Чейфа, викладена в праці «Значення й структура мови». Центральне місце в його концепції відведено семантичним структурам, на котрих базуються поверхневі структури. Вчений обґрунтовує залежність типології синтаксичних структур від типів дієслівних значень, які входять до речення та обумовлюють склад аргументів дієслова [Чейф 1975, с. 113 – 123]. У формуванні речення, на думку У. Чейфа, головну роль відіграє дієслово та вибірковість лексичних і флексійних одиниць. Дослідник упроваджує такі семантичні поняття, як *експерієнцер* (той, хто налаштований певним чином), котрий визначається сполученням із дієсловом амбітних станів; *бенефіціант* (той, хто отримує користь від того, про що повідомляється), котрий визначений сполученням із

бенефективними дієсловами стану чи процесу; *інструмент* (те, що допомагає агенсові в здійсненні дії), котрий визначається дієсловами дії, процесу та ін. [Чейф 1975, с. 124 – 138, 167 – 191]. За теорією У. Чейфа, відповідно до визначених постсемантичних правил ці семантичні структури перетворюються в синтаксичні категорії суб'єкта, прямого чи непрямого об'єкта тощо. Важливе місце відводиться описові відношення іменника до дієслова, відображеному у флексіях дієслова й іменника. Все це надає чіткості семантичній інтерпретації відмінків. І хоча перебільшення ролі дієслова як «вирішального чинника в реченні» не дозволило У. Чейфу розкрити природу граматичного значення відмінків у поверхневій структурі речення (тим більше, що дослідження проводилось на матеріалі англійської мови, котра характеризується домінуванням аналітичних засобів форм слів), загалом його теоретичні положення про формування семантичної структури речення, доповнені аналізом співвідношень між значенням дієслова й іменника, безумовно, вплинули на подальше опрацювання теорії відмінків.

На думку російських учених, терміни «глибинна й поверхнева структура» доречно вживати щодо одиниць-конструкцій, інтерпретуючи їх як два «шари» структури речення, котрі утворюють компоненти речення й синтаксеми [Мухин 1976, с. 101]. «Лише з'ясувавши природу синтаксичних зв'язків, – пише А.М. Мухін, – можливо з'ясувати – у системі відповідних протиставлень – диференційні, або істотні, ознаки як компонентів речення, що утворюють його поверхневу структуру, так і синтаксем, котрі становлять його глибинну структуру» [Там само, с. 111]. Синтаксичний аналіз компонентів речення встановлює систему протиставлень елементів у його структурі, що ґрунтуються на поняттєвих категоріях субстанціальності, процесуальності, об'єктності, агентивності, локативності, темпоральності, каузативності тощо. Оскільки другорядні члени не мають чітких відповідностей із цими поняттями (бо кожен член речення може мати різне формальне вираження, а у зв'язку із цим – й нечітко окреслений зміст), то окремі синтаксисти виявляють бажання усунути їх із синтаксичної теорії [Никитин 1973, с. 39 і далі]. Однак учені, котрі обстоюють необхідність урахувати взаємовідношення семантичної й формально-синтаксичної структури речення, не категоричні щодо цього у своїх судженнях. Незважаючи на

суперечливе тлумачення семантичної структури речення та граматичних категорій, котрим притаманна синтаксична спрямованість, синтаксична теорія останнього часу не тільки не відкидає нові ідеї, але й збагатилася цінними науковими положеннями, які дозволяють ефективно використовувати наукові методи й глибше розкрити граматичну природу відмінків у єдності форми й змісту [Апресян 1969, с. 302-308; Вихованець, Городенська, Русанівський 1983].

1.2. Змістовий і функційний аспекти категорії відмінка іменника

Вивчення категорії відмінка у співвіднесеності з білатеральним тлумаченням мовного знака [Докулил 1967, с. 5-6] ґрунтується на виявленні її змісту в системно організованих граматичних засобах вираження категорійних значень.

Морфологічна категорія відмінка іменника, ґрунтуючись на номінативному елементі значення, пов'язана з вираженням відношень між явищами об'єктивної дійсності. Однак основним елементом значення, котрий формує категорію відмінка, є синтаксичний, за яким ця категорія дотепер потрактована як словозмінна, а не класифікаційна. І.Г. Милославський, заявляючи про своєрідність сполучення номінативного й синтаксичного елементів значення в морфологічній категорії відмінка, пише: «Теоретично можна уявити собі мову, в котрій відповідними показниками імен позначались би всі ті відношення, котрі можуть виникати між іменами та лексемами, які ними керують. Очевидно, що російська мова не є мовою такого типу. У ній відмінкова форма не виражає однозначних відношень між позначуваним предметом або явищем та іншими явищами дійсності. Саме тому відмінкові в номінативному аспекті не притаманна регулярність» [Милославский 1981, с. 71].

Відношення між предметами та явищами об'єктивної дійсності, перетворюючись у мовні семантичні функції, реалізуються в різних засобах: відмінкових словоформах, применниково-відмінкових конструкціях, у прислівниках, стійких сполуках тощо. Мовна семантична інтерпретація поняттєвих категорій [Бондарко 1978, с. 82 і далі] у відмінках відрізняється від

семантичної інтерпретації поняттєвих категорій у формах роду й числа іменників. Якщо словоформи чоловічого або жіночого роду однини чи множини іменників різняться синтаксичними зв'язками та номінативними елементами значення (належність особи до певної статі; вказівка на кількість), то відмінкові словоформи найчастіше розрізняються лише синтаксичними елементами значення [Милославский 1981, с. 71]. У категорії відмінка відображувальна й інтерпретаційна семантика тісно переплітаються: в ній узагальнено відображено відношення між предметами та явищами об'єктивної дійсності як відношення іменника з іншими словами в синтаксичній конструкції. Отримуючи специфічну граматичну інтерпретацію в категорії відмінка, ці відношення реалізують функцію синтаксичного вираження категорійного значення у взаємопов'язаних між собою словах і словоформах. Відмінкові словоформи в мовленні відображають «розуміння зв'язків між предметами, явищами, діями і якостями у світі матеріальної дійсності» [Виноградов 1947, с. 167].

Піддаючи критиці погляди В.М. Мигиріна на категорію відмінка, І.К. Кучеренко зауважує, що він сплутує поняття «відношення» й «функція» на синтаксичному рівні: «Відношення – це реальність взаємозв'язку одного предмета чи явища з іншим. Тому, говорячи про будь-які відношення, ми визнаємо існування двох або кількох взаємопов'язаних предметів і явищ; у мові це реалізується не в окремому слові, а у взаємопов'язаних між собою в реченні словах» [Кучеренко 1961, с. 129].

У сучасній українській мові категорія відмінка іменника реалізується у відмінкових формах, кожна з яких об'єднує у своєму складі певний комплекс категорійних морфологічних значень називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого й кличного відмінків.

У прикметнику, числівнику, займеннику, співвіднесеному з прикметником або числівником, дієприкметнику відмінок залежить від відмінка іменника, начебто продовжуючи його категорійне значення в організації синтаксичних зв'язків у простому реченні (у субстантивному словосполученні).

Відмінкові значення пов'язані не зі словом, а з його словоформами, вони формуються, на основі їхніх синтаксичних функцій. Об'єднуючись у вираженні синтаксичних відношень (іменника й іншого слова у складі словосполучення; до

стрижневого слова, до предикативної основи або реалізуючи подвійні зв'язки зі словами у реченні), та сама відмінкова словоформа здатна виражати різні синтаксичні функції. Значення кожного відмінка функційно зумовлені. Синтаксичні функції конкретних іменникових словоформ, їхні відмінкові значення, закріплені мовною практикою, об'єднуються комплексом морфологічних значень того чи того відмінка.

Поняттєві категорії суб'єкта, об'єкта, процесуальності, локативності тощо в мовній інтерпретації виступають у граматичних категоріях, отримуючи двосторонню інтерпретацію. Про «розчленування думки відповідно до мовної схеми» заявив Е. Бенвеніст [Бенвеніст 1974, с. 27]. Покликаючись на це положення, О.В. Бондарко зазначає, що «мовні граматичні категорії систематизують членування семантичних зон, багато в чому визначають категоризацію й узагальнення відображуваних у свідомості відношень об'єктивного світу» [Бондарко 1978, с. 94]). Поняттєва категорія репрезентується переважно в якомусь одному засобі (наприклад, процесуальність – у *verbum finitum*, суб'єкт – у називному відмінку, об'єкт – у знахідному тощо). Однак система мови використовує й інші засоби (наприклад, форми неакузатива, інфінітива у функції об'єкта; форми непрямого відмінка або прийменниково-відмінкової конструкції – у функції суб'єкта тощо). Розрізнення понять «суб'єкт – підмет», «об'єкт – додаток» та урахування багатофункціональності частин мови, відмінків у такому потрактуванні граматичних функцій (категорій) не дає підстав для заперечення теорії другорядних членів речення та понять, пов'язаних із цією теорією.

Категорія відмінка поєднує цілу гаму граматичних значень. Однак ці значення, навіть у межах одного відмінка, складно виявити саме тому, що план вираження й план змісту не завжди збігаються. Критикуючи Р. Якобсона, який заявив про наявність загального значення (абстракції), притаманного відмінкам на морфологічному рівні, вчені спираються на семантизований синтаксичний критерій виявлення функцій кожного з них [Курилович 1962, с. 237–239; Dokulil 1967, с. 21–24; Бондарко 1971, с. 77–78; Кацнельсон 1972, с. 20–21, 41–43]. «Семантико-синтаксичні ознаки, – зазначає І.Р. Вихованець, – спрямовані на відношення між компонентами й категорійним значенням частин мови, репрезентують пункт перетину та взаємодії лексики й граматики»

[Вихованець 1980, с. 9]. Перспективним, отже, є вивчення категорії відмінка як морфологічної категорії з позиції функційно-синтаксичної організації речення. Функційний аналіз відмінків має будуватися на виявленні усіх чинників, які беруть участь у вияві їхніх значень, з-поміж яких важливе місце займає дослідження характеру граматичного зв'язку відмінкової словоформи у словосполученні й реченні.

У нашому дослідженні вихідним є положення, висловлене Н.Ю. Шведовою [Шведова 1978, с. 450 - 467] й підтримане іншими вченими, про необхідність урахування характеру зв'язку – прислівного й неприслівного. Однак, ґрунтуючись на положенні про дихотомію «прислівні – неприслівні відмінки» й поділяючи положення про розгляд категорії відмінка на основі функцій відмінків у семантичній структурі речення, у нашому дослідженні враховано також ідею про зумовленість / незумовленість структурою речення, морфологічною валентністю опорного слова у словосполученні, комунікативною ситуацією. Виходячи з того, що «цілий ряд синтаксичних форм доречно вивчати не в плані теорії словосполучення, а в плані теорії речення» [Золотова 1969, с. 66], вважаємо важливим вивчення також компонентів ускладненого простого речення в аспекті виявлення їхнього конструювання на ґрунті суб'єктно-об'єктних функцій іменника. Це положення базується на розумінні синтаксичної семантики речення, представлення її в термінах «семантика речення», «синтаксична семантика», «семантичний зміст речення» та ін. Проблемі синтаксичної семантики присвячено праці багатьох визнаних учених. Критичний огляд концепцій мовного змісту в працях О.О. Потебні, П.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова, О.М. Пешковського, І.І. Мещанінова, В.В. Виноградова здійснив О.В. Бондарко. У нашому дослідженні категорію відмінка розглядаємо як найвищий вияв граматичної абстракції (семантики речення), у якій взаємодіють граматичні категорії.

Будь-яка форма слова, об'єднуючись у вираженні синтаксичних відношень, займає синтаксичну позицію, граматично співвідносячись через сильний або слабкий (опосередкований або подвійний) зв'язок з іншими словами (словоформою або словоформами). Якщо відмінки суб'єктно-об'єктної функційної зони не можуть поширювати предикативну основу, а інші в основному є засобами детермінації предикативної

основи (функціонують як обставини), то їхній зв'язок лише частково різниться. У тому і в тому випадках важливим фактором є взаємодія дієслівних та іменникових категорійних значень.

Відмінність у семантичних зонах між суб'єктно-об'єктними та адвербіальними відмінками обов'язково повинна фіксуватися і спеціалізуватися у зоні взаємодії дієслівних та іменних граматичних категорій.

Так, у суб'єктно-об'єктній зоні важливою є взаємодія дієслівних категорій стану, перехідності, особи з іменними категоріями відмінка, персональності, числа тощо; у зоні з іншою семантикою на перший план виступають дієслівні категорії виду, часу, способу і семантичні категорії сукупності, взаємності, модальності тощо. У зв'язку з цим вважаємо, що традиційне розуміння обставин як форм слів, залежних від дієслова, пов'язаних із ним слабким керуванням або приляганням, є по суті неспростовним. Уточнення потребує лише характеристика цього зв'язку, адже він відображає відношення до дієслова, а через нього – до предикативної основи речення в цілому [Ревзина, Чанишвили 1973, с. 68-86].

Важливо у визначенні синтаксичних зв'язків відмінкових словоформ з'ясовувати також їхню зумовленість синтаксичною структурою речення, оскільки в реченні експлікуються граматичні семи, що забезпечують вираження предикативних і непередикативних відношень, зв'язаність компонентів речення в цілому. Відмінки відображають синтаксичну спрямованість морфологічних форм як конструктивних елементів речення, а також як елементів, які поширюють його або семантично і структурно ускладнюють елементарне просте речення.

Як конструктивні елементи речення відмінкові словоформи займають у ньому центральні синтаксичні позиції.

Пошуки напрямів досліджуваної проблеми засвідчують праці науковців минулого століття (О.О. Потебні, О.М. Пешковського, О.О. Шахматова та ін.), а також учених нашого часу (Н.Д. Арутюнової, В.В. Бабайцевої, Г.О. Золотової, В.В. Гака, О.С. Мельничука, Н. Ю. Шведової та ін.). Важливо наголосити на позиції Н.Д. Арутюнової про три типи відношень, що беруть участь в організації речення: 1) між значенням слова і його синтаксичною функцією; 2) між значенням дієслова і значенням актантів; 3) між значенням предиката і значенням суб'єкта, якого він характеризує [Арутюнова 1976]. Ці положення прямо пов'язані з

відмінковою теорією. Відмінкові словоформи треба розглядати як елементи речення в їхньому взаємозв'язку із системою парадигми форм та в синтагматичному аспекті.

1.3. Парадигматичний і синтагматичний аспекти вивчення відмінків

Поняття парадигматичних і синтагматичних відношень, уперше чітко сформульоване Ф. де Соссюром як відношень між елементами мови, що становлять один клас (асоціативні), і відношень елементів у лінійній послідовності застосовують у лінгвістичних дослідженнях для виявлення системності мови на всіх рівнях її структури. Парадигматичні відношення, за вдалим визначенням В. М. Солнцева, є внутрішньокласовими відношеннями, синтагматичні ж відношення «як відношення елементів у мовних побудовах можуть існувати між елементами того самого класу і між елементами різних класів. Оскільки відношення у синтагматиці можуть бути розглянуті як відношення класів, то функції того чи того класу слів природно розглядати на рівні синтагматичних відношень, що викликають відношення парадигматичні» [Солнцев 1977, с. 69].

В актуальному мовленні, у синтагматиці, граматичні категорії реалізують своє значення у конкретних функційних одиницях. Відмінкова словоформа як граматична одиниця входить одночасно і в морфологію, і в синтаксис.

Внутрішній зміст відмінкової форми становлять елементи значення. Як і в будь-якій іншій словоформі, елементи її значення належать до двох класів: лексичного та граматичного [Зализняк 1967, с. 23-26]. Так, в іменнику елементи значення відмінкової форми виявляють певний зміст словесного знака, тобто конкретного значення, властивого індивідуально слову, а також категорійно-семантичне, властиве семантичним розрядам іменників, та граматичне, властиве класові іменників [Общее языкознание 1970, с. 135]. Пор., наприклад: словоформи орудного відмінка: *волом* і *соломинкою*. Перша позначає предмет, вказує на істоту: чоловічу стать, виражає граматичне значення однини. Друга – позначає предмет, виражає граматичне значення одиничності. Кожна з названих словоформ має спільні та відмінні можливості

сполучення з ними залежних слів у формі чоловічого роду зі словоформою *волом* та жіночого роду зі словоформою *соломинкою*: можливість синтаксичного вираження вказівки на істоту у словоформі *волом* (волом, якого запрягли); відсутність такого значення в словоформі – *соломинкою*; можливість в обох словоформах граматичного протиставлення один – більше як один (*волом* – *волами*, *соломинкою* – *соломинками*) і відсутність у першій словоформі граматичного протиставлення один – сукупність (пор.: *волом* – *волами*, *соломинкою* – *соломинками*).

Для словоформи *волом* допустимі значення залежного орудного, які зумовлені дієслівною сполучуваністю (наприклад: *орю волом*, *чищу під волом*, *їхати волом*, *їзда волом* при неможливому, напр.: *боюся волом*, *сміх волом* тощо). Пор. допустимі значення орудного словоформи *соломинкою*: *хилитися соломинкою*, *крутити соломинкою*, *дрижить над соломинкою* та неможливі: *позбутися соломинкою*, *навідатися над соломинкою* тощо. У. Чейф називає ці значення «вибірковими одиницями іменника (яке підлягає лічбі, потенційне, істота, особа, одиничне, визначене, загальне, сукупне, множинне та ін.), які породжують різні флексії у формах іменника і різні поверхневі синтаксичні структури [Чейф 1975, с. 218-240]. У формах іменників, котрим властива і номінативна, і синтаксична цінність, категорійно-семантичний зміст і граматичне значення, неоднакові за ступенем узагальнення, взаємодіють між собою. Як справедливо зазначає О.С. Мельничук, предмети та явища об'єктивної дійсності та відношення між ними знаходять вираження у думці та висловлюванні переважно в лексичних засобах, і лише деякі, найбільш загальні типи відношень, отримують у мові особливі граматичні засоби вираження [Мельничук, 1958, с. 56]. Так, у семантиці іменників відображено такі типи відношень, як: істота – неістота, особа – неособа, підлягає лічбі – не підлягає лічбі, збірність – одиничність тощо. Усі вони взаємопов'язані. Пор.: *брат* – істота, особа, чоловіча стать, вимірюється однією чи більше одиницею; *братія* – збірність осіб, маса, яка не підлягає лічбі, не має вказівки на стать (до жіночого роду відносимо за закінченням -а). Граматичні категорії, які виражають класифікаційні функції, взаємодіють із лексичним значенням (Пор., наприклад, неоднакове вираження категорії роду в назвах істот і неістот). На вираження граматичних значень відмінків помітно впливають лексичні значення різних розрядів

іменників: істота – неістота, особа – неособа, речовинність, збірність тощо. Категорія числа також тісно пов'язана з категоріями збірності та одиничності, конкретності – абстрактності.

Оскільки словоформа своє комунікативне призначення виконує лише в реченні, то аналіз відмінків для з'ясування їхніх функцій передбачає вивчення зв'язків з іншими компонентами та зумовленості вживання у структурному типі речення (особовому – безособовому, номінативному – неномінативному тощо), а також стилістичними особливостями висловлювання.

Відмінкова словоформа, отже, може бути об'єктом дослідження як конструктивний елемент речення в двох планах: 1) у його взаємозв'язках з іншими елементами синтаксичної конструкції речення і 2) у його відношенні до самої конструкції речення [Почепцов 1971, с. 43-44.].

Перший план передбачає визначення позиції словоформи (незалежної чи залежної) та функційного призначення її зв'язку з опорним словом, а другий – кваліфікацію складових елементів речення за їхньою конструктивною важливістю (як обов'язкових чи необов'язкових).

У складі речення словоформа іменника виражає не лише власні (іменні) значення, вона взаємодіє з дієсловом (як суб'єкт із предикатом) і з іншими елементами конструкції у створенні об'єктивно-сислової синтаксичної структури речення. «У галузі синтаксису, – пише О. С. Мельничук, – такі граматичні значення становлять об'єктивно-сислову сторону синтаксичної структури речення. Сюди належать, наприклад, різні типи суб'єктно-об'єктних, обставинних та інших синтаксичних відношень» [Мельничук 1958, с. 56-57]. У реченні взаємодіють як лексичні, так і граматичні значення слів. Так, дієслова не можуть самостійно виражати суб'єктно-об'єктних відношень. У вираженні цих відношень беруть участь різні взаємопов'язані на основі синтаксичної функції мовні засоби. Дієслова активного стану виражають це значення в активних конструкціях через відношення: активний діяч (суб'єкт) плюс перехідне дієслово, яке потребує доповнення своєї семантики через об'єкт, на котрий спрямована дія (знахідний об'єкта).

Пасивні конструкції протиставлені активним за співвідношенням між діячем (виконавцем дії) і об'єктом дії. Активні конструкції відрізняються функційно-семантичним планом

висловлювання і вираження суб'єкта дії (називним відмінком – в активних, а орудним – у пасивних) та структурними особливостями предикативного ядра конструкції, де дієслово детермінується відмінковою формою або не потребує доповнення своєї семантики. Основним граматичним показником пасивного стану в українській мові є форма орудного, котра виражає реальний суб'єкт дії. Пор.: *Робітники виконують план – План виконується робітниками*. Відсутність орудного при дієслові зумовлює втрату дієсловом значення пасивності; воно набуває значення середньо-зворотного стану (пор.: *Місячний план перевозок виконано за півтора дні* (Остап Вишня). Отже, орудний суб'єкта є обов'язковим елементом структури пасивних конструкцій, він виражає синтаксично і лексично зумовлене значення суб'єкта. На це вказував у свій час О.О. Потебня, визначаючи орудний суб'єкта як особливий відмінок, «...спеціалізований пасивністю присудка» [Потебня 1958, с.454.]. Суб'єкт у пасивних конструкціях з дієсловом на *-ся* може бути виражений лише тими іменниками, які позначають істоту (того, хто виконує дію). Значення пасивності нейтралізується, якщо форма орудного при дієслові з афіксом *-ся* позначає неістоту (пор.: *Поля оброблені механізаторами – Поля обробляють тракторами*). Дієслова середньо-зворотного стану не можуть самотійно виражати різні відношення дії до суб'єкта пф об'єкта. Наприклад, вираження дієслів зворотного стану взаємності (сукупності) дії в структурі речення цілим комплексом лексично-граматичних засобів. Дієслова типу *розлітатися, розповзатися, розходитися, табунитися* тощо значення сукупності виражають разом із формою орудного відмінка іменників, які семантично узагальнюють однорідність складу істот, їхню кількісно неокреслену єдність: *ватага, група, гурт, кагал, караван, натовп, орава, табун, череда* тощо. Одночасно у вираженні сукупності беруть участь і форми множини іменників у функції підмета (суб'єкта дії): *коні збиралися табунами; птахи розліталися зграйками; гості сходилися гуртами* – чи форми однини збірного іменника у функції підмета: *молодь збиралася групами; народ розходився гуртами; худоба (жива маса) купчилася табунами*. Тобто будь-яка граматична категорія не може розглядатися ізольовано, без зв'язку з іншими категоріями, які взаємодіють у структурі речення.

Визнання слідом за Ф. де Соссюром факту подвійної структурної організації елементів мови – парадигматичного

варіювання їх у процесі функціонування для побудови мовлення і синтагматичного зв'язку для побудови структури речення – уможливорює розгляд і відмінкових форм в обох названих аспектах [Соссюр 1989, с. 121].

Відмінкова форма розглядається як мінімальний елемент синтаксичних побудов – словосполучень і речень. Категорійні значення відмінкової форми реалізуються через її синтаксичну функцію. Це дає підстави власне форми в морфології розглядати як компоненти синтаксичної структури речення, які займають позиції семантичної структури речення-висловлення [Головин 1969, с. 81].

Процес реалізації категорійних значень відмінка обумовлений багатьма чинниками. Вхідження відмінкової форми до синтаксичної побудови визначено передусім морфологічними характеристиками слова та залежить від лексико-семантичних засобів.

Синтаксичні чинники тісно взаємодіють з морфологічними, завдяки чому дістає свій вияв власне значення і зміст словоформи у синтагматиці. У підрядному зв'язку вибір відмінка (форми зв'язку) зумовлений насамперед морфологічними та лексико-семантичними особливостями: «Форми підрядного зв'язку реалізують не безпосередньо через синтаксичні умови, а за допомогою лексико-семантичних умов – смислової завершеності чи незавершеності стрижневого члена речення...» [Синтаксис словосполучення 1975, с. 371].

У відмінковій формі іменника (співвідносного з ним займенника) виявляється тісна системно-структурна взаємодія лексичного і граматичного рівнів мови. Граматично оформлене слово – лексема і морфологічне слово – звернене до синтаксису; морфологічне слово, як залежний елемент у відношеннях з одиницями синтаксичного рівня (словосполучення, речення), виражає категорійні значення на рівні синтагматичному через систему взаємопов'язаних форм [Русанівський 1971, с. 14]. Зміна флексії іменника (та інші засоби: зміна наголосу, чергування звуків) є зовнішнім показником відмінкової форми, у вираженні відмінкового значення, окрім флексії, бере участь і коренева морфема. Саме цим визначається можливість словоформи іменника входити у ті чи ті відношення (наприклад, для вираження темпоральних відношень використовуються іменники з

темпоральною семантикою, для вираження сукупності – іменники, що позначають групи осіб, істот тощо).

Парадигматично пов'язані словоформи іменника репрезентують на синтаксичному рівні значення не лише відмінка, а й числа, а також належність слова до певного роду. Потенційно закладені в іменнику категорійні значення функціонують відповідно в синтаксичних конструкціях, компонентами яких виступають відмінкові форми. Та сама відмінкова словоформа може виражати різні функційно-семантичні значення. Так, наприклад, словоформа орудного відмінка іменників може функціонувати: 1) як обов'язковий компонент ядерної конструкції (орудний суб'єкта): *Щоденні клопоти ніяк не відволікали його від упертих дум про щось більше, ніж пропонувалося йому колишнім комбатом* (В. Логвиненко). *Землю густо заслано пахучим квітом* (К. Гордієнко). *Пахло прілим сіном і мишами* (М. Зарудний); 2) виконувати роль конститутивного елемента предикативного члена ядерної конструкції (орудний предикативний): *Та для солдатів, які сиділи у погребі, те бажання здавалося музикою* (П.Гуриненко); 3) доповнювати семантику предикативного члена ядерної конструкції й одночасно входити в структуру речення (орудний об'єкта): *Усі ми віднині повинні не лише клопотатися хлібом насущним, а й брати активну участь у докорінній зміні свого краю* (В. Логвиненко). *Гордився своїм градом князь* (П. Углярєнко); 4) виступати поширювачем предикативної основи речення (орудний засобу і способу дії, орудний місця, часу та ін.): *Згаяного часу і конем не доженеш* (Нар. творчість). *Максим Нерчин уважним зором стежив за всім, що відбувалося навколо* (Н. Рибак). *За зрізаним дорожнім укосом згорнувся їжаком залізобетонний зміст* (Ю. Збанацький). *Помчався полем, як тур з безодні. Летить літами і не вертає ще й по сьогодні* (А.Малишко).

Відповідно до виконуваної функції форма орудного відмінка є мовним засобом вираження категорійних значень, відповідних поняттям і категоріям реальної дійсності (орудний часу, місця, способу дії та ін.), або виражає внутрішньомовні відношення (суб'єктно-об'єктні).

Оскільки структура кожної мови «будується на комбінованому використанні різних способів граматичного оформлення» [Кацнельсон 1982, с. 118], вивчення усіх способів вираження тих чи тих граматичних значень вимагає урахування взаємозв'язків і

взаємодії структурних елементів усіх рівнів мови. У дослідженні відмінків необхідно виявляти граматичні дистрибутивно-інформаційні значення іменника і дієслова, визначати усю сукупність мовних засобів вираження тих чи тих значень, зумовлених конструктивними особливостями речення, зокрема і синонімічних відмінкам (прийменникових конструкцій, форм дієприкметників тощо). Якщо синтагматичні особливості відмінка визначаються відношенням елемента в структурі словосполучення і зв'язками його з іншими елементами речення і на цій основі реалізуються позиційні можливості відмінка, то в парадигматичному аспекті важливий розгляд відмінка як функційної одиниці, представленої деяким відрізком вертикальної низки конструкцій.

Так, у сучасній українській мові позицію обставини місця або часу може займати словоформа орудного відмінка і прийменниково-відмінкова конструкція чи прислівник, але той самий відмінок може займати різні позиції, наприклад:

	<i>волами</i>		<i>соловейком</i>
<i>їхати</i>	<i>лісами</i>	<i>співати</i>	<i>вечорами</i>
	<i>ранками</i>		<i>дорогою</i>

Для кожної позиції характерний набір синонімічних засобів, наприклад:

	<i>волами – на волах</i>
	<i>лісом – через ліс</i>
<i>їхати</i>	
	<i>дорогою – по дорозі</i>
	<i>ночами – щоначі, кожної ночі</i>

Отже, вираження значень, типових для певного відмінка, є тією основою, на котрій побудована його синтагматика. Наголошуючи на важливості контекстуальних значень відмінків для побудови мовлення, Є. Курилович писав: «... Ми стверджуємо .., що первинні синтаксичні функції впливають із лексичних значень частини мови і становлять певну транспозицію цих значень..., те саме слово може виступати у різних вторинних синтаксичних функціях, перебуваючи в окресленому синтаксичному оточенні» [Курилович, 1963, с. 61].

1.4. Реалізація граматичних категорійних значень у відмінкових формах іменників

Категорія відмінка тісно пов'язана з вираженням суб'єктно-об'єктних, просторових та інших семантико-синтаксичних відношень.

Морфологічно слово виступає як певна структура із властивою для тієї чи тієї частини мови системою форм. Парадигма кожної частини мови співвідносна з певною системою граматичних значень. Елементи парадигматичного ряду взаємопов'язані між собою, кожен з них протиставлений іншим елементам цього ряду своєю роллю у висловленні (реченні) [СУЛМ за ред. І.К.Білодіда 1969, с. 16] та отримує відповідне мовне вираження.

Уся система словозміни повнозначних слів визначається характером граматичних категорій кожної частини мови. Так, наприклад, іменники у сучасній українській мові можуть виступати у словоформах, які виражають значення семи відмінків (називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого та кличного), значення числа (однини і множини) та ще значення особи. Усі інші імена – прикметники, порядкові числівники та співвідносні з цими частинами мови займенники – мають більше словоформ, оскільки їхні граматичні значення роду, числа та відмінка зумовлені граматичними значеннями іменника. Вони змінюють свої закінчення за родами, числами, відмінками.

Складнішу систему словоформ мають дієслова, що відображають розмаїття їхніх граматичних значень – виду, стану, перехідності, способу, часу, особи, роду і числа. Різні граматичні та лексико-граматичні категорії у мові неоднаково формалізуються у парадигмі слів змінюваної частини мови.

Система словоформ іменників у сучасній українській мові базується на цілій низці протиставлень. Насамперед у словоформах іменника виражено належність слова до певного граматичного роду. За цією ознакою здійснюється розподіл слів: чоловічого, середнього та жіночого роду.

Становлення типів відмінювання іменника не за основами слів, а за належністю до граматичного роду сягає ще спільнослов'янського періоду [Вступ до порівн.-істор. 1966, с. 263-266]. У процесі такого групування слів флексія поступово почала виражати усі граматичні значення іменника.

У процесах формування іменних флексій відбулися і фонетичні зміни (кількісні та якісні зміни тематичних голосних основ, закон відкритого складу тощо) та зміни морфологічної структури слова (перерозподіл структурних елементів (наприклад, основотвірного суфікса і флексії та ін.). Усе це спричинило відмінності у системі флексій кожної зі слов'янських мов.

Відмінкові закінчення в сучасній українській мові закріпились за 4-ма класами іменників. До II відміни належать іменники чоловічого і середнього роду, протиставлені іменникам жіночого (I і III відмін). Окремі іменники чоловічого роду – назви осіб із флексією жіночого роду – належать до I відміни; вона охоплює всі іменники жіночого роду, за винятком тих, які мають чисту основу (або нульову флексію).

До III відміни належать іменники жіночого роду на основі протиставлення іменників жіночого і чоловічого роду з чистою основою.

IV відміна охоплює іменники середнього роду на *-а (-я)*, які відрізняються від іменників середнього роду, що належать до II відміни: при відмінюванні з'являються суфікси *-ат (-ят)*, *-ен*. Відмінювання за відмінками – це система словоформ, побудована на основі протиставлення функційного. Кожен відмінок сприймається як форма, що виражає певні семантико-граматичні значення через зв'язок з іншими словами (словом).

Відмінкова форма іменника багатозначна, проте її різноманітні часткові значення об'єднуються, знаходячи формальне вираження у флексії, а за семантикою сприймається як єдність, протиставлена усім іншим відмінкам.

Формальним показником відмінкового значення виступає в українській мові флексія – нульова або виражена звуком чи сполученням звуків. У звуковому відношенні флексії іменників неоднотипні. В однині переважають флексії, виражені одним голосним звуком: *рук-а, рук-и, руц-і, рук-у, руц-і, рук-о*. Ця особливість була властива і давньоукраїнській мові [Самійленко 1964, с. 60-61], де основним засобом диференціації відмінкових значень виступали голосні, рідше – поєднання голосного із сонорним звуком.

У множині флексії виражаються звукосполученням «голосний + приголосний» або «голосний + приголосний + голосний»: *рук-ам, рук-ами, рук-ах*.

Протиставлення на основі граматичного значення числа виражено не тільки на рівні морфологічному (утворення словоформ

окремо для однини і множини усіх відмінків), а й на рівні фонетичному. Навіть у випадку звукового збігу флексій, який виник унаслідок певних фонетичних закономірностей або явищ аналогії, не порушується загальна система протиставлень відмінків, підтримується наявністю в мові, крім флексій, інших способів вираження відмінкових значень: наголосу, порядку слів, прийменників.

Сучасна українська мова (й інші слов'янські мови), на думку вчених, успадкувала від праслов'янської мови не лише основні значення відмінків і систему флексій, але й головні типи акцентних парадигм [Веселовська 1955, с. 59-79] іменників, які в процесі історичного розвитку зазнали деяких змін.

У процесі деривації похідне слово оформлене наголосом як єдиний звуковий комплекс. Переміщення наголосу в слові як один із засобів вираження граматичного позначення характеризує не окремий іменник, а певний тип парадигми цієї частини мови.

Основним засобом вираження відмінкового протиставлення наголос виступає тоді, коли дві відмінкові форми не розрізняються за флексією, наприклад, родовий відмінок однини і називний – знахідний множини іменників I відміни і середнього роду на -о II відміни, де зберігаються флексії -и (-і); -а: *рука – руки́ – ру́ки; земля – зе́млі – землі́; село – села́ – се́ла; вікно – вікна́ – ві́кна*. Переміщення наголосу у множині з флексії на корінь є формальним показником відмінкового значення, засобом розрізнення граматичних значень відмінка і числа.

У становленні акцентуаційної системи іменника спостерігалось вирівнювання наголосу за аналогією до більшості форм окремо в однині і множині, однак у багатьох акцентуаційних типах це не позначилося на формах називного – знахідного відмінків множини через необхідність, наприклад, в іменниках ā-основ, розрізняти форми називного – знахідного відмінків множини і родового відмінка однини. Тенденція до розрізнення відмінкових форм була сильніша за тенденцію до встановлення єдиних формальних показників в іменниках типу *земля*, вона виявилася в усталенні кореневого наголосу у формах множини як літературної норми.

В інших випадках, коли флексія і наголос однакові у родовому відмінку однини і називному – знахідному множини, граматичні значення виражають синтаксичні засоби, наприклад, *праця*: родовий – давальний однини – *праці*; синтаксичне розрізнення: *тієї*

праці; тій праці; ті праці; немає праці; на заводі праці; рецензувати праці; праці готуються до друку.

В окремих випадках засобом розрізнення відмінкових форм є порядок слів. Переважно порядок словоформ виступає засобом розрізнення називного – знахідного відмінків іменників чоловічого і жіночого роду з нульовою флексією і рідше – іменників середнього роду, що називають предмети, явища, тобто неістот. Наприклад: *День змінює ніч. Ніч змінює день. Небо цідить морок. Гнів викликає біль. Буття визначає свідомість.* Іменники у формі називного відмінка (підмети) передують дієслову-присудку, а прямий додаток у формі знахідного відмінка ставиться після присудка. У разі інверсії без логічного наголосу на словоформі називного відмінка зміст висловлювання буде порушений або зовсім незрозумілий (наприклад: *Морок цідить небо*).

Отже, протиставлення відмінкових форм може виражатися порядком слів, а інколи й засобами ритмомелодики (зміною інтонаційної структури через перенесення логічного наголосу тощо).

Одним із способів вираження відмінкових значень нарівні з формами непрямих відмінків іменників є прийменники.

У сучасній українській мові всі форми непрямих відмінків (давальний обмежено) можуть уживатися з прийменниками, а форма місцевого відмінка виступає тільки з прийменником.

Роль прийменника дуже своєрідна: він завжди є з'єднувальною ланкою між словом, що керує (стрижневим), і керованою формою, але входить до змісту залежного слова і разом з ним виконує певну синтаксичну функцію.

Уживання відмінкової форми з прийменником послаблює відмінкову флексію і посилює роль прийменника як засобу значенневої диференціації. Прийменникові конструкції виражають набагато складніші відношення, ніж відмінкові безприйменникові словоформи. Проте вони не утворюють парадигматичних рядів усередині морфологічної системи іменника; тільки на синтаксичному рівні відмінкові форми і прийменникові конструкції виступають варіантами функційно-синтаксичного значення: за синтаксичною функцією прийменникові конструкції є еквівалентами відмінків. Особливо чітко це простежується на прикладі синтаксичного функціонування невідмінюваних іменників, відмінкові значення яких передає прийменникова

конструкція (наприклад, *слухати по радіо, розташований поруч з метро, надіслати в депо, побігти за таксі*).

Уживання певної відмінкової форми у прийменникових конструкціях залежить не лише від слова, що керує (стрижневого), але й від прийменника, за яким закріплене у мові вираження відношень – об'єктних, просторових часових, причинових, мети. Саме цим можна пояснити уживання з одною відмінковою формою кількох прийменників (наприклад, із формою знахідного відмінка: *у (в), з, за, крізь, між, на, над, о (об), під тощо; орудного: з, за, над, між, поза, попід, понад, з-поміж тощо*).

У сучасній українській мові не вживається без прийменника тільки місцевий відмінок. До того ж флексії місцевого відмінка постали за аналогією до закінчень давального відмінка іменників і в сучасній українській мові переважно збігаються. Наприклад, давальний: *лип -і, брат -ові, шлях -у, пол -ю, сел. -у, тін -і, коліщат -і*; місцевий: *на липі, на брат -ові, на шлях -у, по пол -ю, на пол. -і, по сел. -у, у сел. -і, у тін -і, на коліщат -і*.

Крім функційного розрізнення (форма давального відмінка виражає непрямий об'єкт, а форма місцевого виражає просторові або часові обставинні відношення), тут наявне формальне розрізнення: відсутність простого прийменника у давальному і обов'язкове вживання прийменника у місцевому відмінку.

Флексія місцевого відмінка виражає відмінкове значення не самотійно, а разом із прийменником, навіть переважно – прийменником. Тому форма місцевого відмінка може вважатися аналітичною. І.Р.Вихованець вважає, що відмінкове закінчення у місцевому повністю нейтралізувалось не лише функційно, але й формально і разом з прийменником у цьому відмінку, як і в інших, виконує функцію аналітичної синтаксичної морфеми, яка переводить субстантив у прислівникову позицію [Вихованець 1980, с. 87 – 88]. На нашу думку, прислівник та іменник функційно різні саме тому, що їхня семантика базується на різних відношеннях. Місцевий відмінок іменника передає відношення предметів і їхні просторові характеристики. Уведення за традицією цього відмінка у відмінкову систему іменника правомірне на функційній основі. Місцевий відмінок – це морфологічна форма вираження обставинних відношень іменника до дієслова та інших слів, а зрідка – й об'єкта (*Зупинимося на основному завданні*).

Прийменник може виступати формальним засобом розрізнення відмінкових форм називного і знахідного відмінків однини (наприклад, *той час – у той час, теплі краї – у теплі краї*). Проте прийменникові конструкції у систему парадигми іменника не входять, бо значення називного і знахідного відмінків протиставлені функційно як вираження суб'єкта і прямого об'єкта. У разі вживання прийменникової конструкції виступає протиставлення на рівні семантико-синтаксичному: просторові і часові відношення виражаються знахідним з прийменником *у* (*в*) (*летіти у вирій, покласти в стіл, зустрітися в четвер*).

Отже, наголос, засоби ритмомелодики порядок слів є супровідними у вираженні відмінкових протиставлень у разі збігу флексій, зовнішньої (звукової) подібності граматичних форм. Прийменникові конструкції є функційно-синтаксичними варіантами, бо основне граматичне значення відмінків закріплено за флексивними парадигматичними рядами. Кожен з відмінків сучасної української мови має своє флексивне оформлення, місцевий відмінок як аналітична форма своє значення виражає і флексією, і прийменником, причім флексія виражає передусім граматичне значення числа.

За допомогою флексії іменники сучасної української мови можуть виражати також низку інших протиставлень, які є реалізаціями лексико-граматичних і семантичних категорій: істоти / неістоти, конкретності / абстрактності, а також збірності. Поняття «істота / неістота» реалізується флексією іменників чоловічого роду у формах знахідного відмінка однини і множини, у давальному і місцевому відмінках однини, а в іменниках жіночого і середнього роду – тільки у знахідному відмінку множини.

В іменниках чоловічого роду, які є назвами осіб /істот/, форми називного і знахідного відмінків не збігаються в однині і множині, а у назвах неістот ці відмінки мають однакові закінчення. В іменниках жіночого і середнього роду однини таке розрізнення формально не виражене, як і в давальному – місцевому відмінках. Формальне розмежування категорій істот / неістот, яке з'явилося у попередні епохи розвитку слов'янських мов, у сучасній українській літературній мові чітко виявляється в іменниках чоловічого роду, оскільки в становленні граматичної категорії роду у слов'янських мовах вихідним було значення чоловічого роду. Це протиставлення поступово закріпилося і в давальному – місцевому відмінках

чоловічого роду. Відсутність родового розрізнення у множині є причиною уніфікації флексій іменників усіх відмін у множині, крім знахідного відмінка.

У знахідному відмінку, що є засобом вираження прямого об'єкта, на який спрямована дія, і у формах множини забезпечено вказівку на особу та істоту / неістоту. Відхилення від нормативного літературного вживання форм знахідного зі значенням істота – неістота простежується передусім як наслідок діалектних упливів. Деякою мірою непослідовно давальний відмінок виражає протиставлення істота / неістота: флексії *-ові (-еві)* виступають переважно в назвах осіб (істот); а *-у (-ю), -і, -у* – в назвах неістот.

Закінчення *-ові /-еві/* у давальному відмінку іменників чоловічого роду, успадковане зі спільнослов'янської мови, у східнослов'янських мовах розвинулось неоднаково: в російській мові воно замінилось закінченням *-у (-ю)*. в білоруській – частково збереглося, а в українській мові не лише закріпилося як нормативне, а й поширилося також на іменники середнього роду і вплинуло на розвиток закінчень у місцевому відмінку. Уживання закінчення *-ові (-еві)* як засобу граматичного вираження категорії особи (істоти) вбачав О.О.Шахматов, зазначивши, що давальний із закінченням *-у (-ю)* асоціюється з родовим для позначення неістот, а з флексією *-ові (-еві)* викликає асоціацію з живими предметами (особами, істотами).

У формі місцевого відмінка помітно ту ж тенденцію, хоча тут частіше змішуються флексії, бо значення істоти / неістоти для вираження обставинних значень не суттєве.

Процес становлення цієї категорії в українській мові ще не завершений нормативно, а тому в системі словозміни, особливо в розмовному стилі, уживані обидві флексії.

Літературній мові властива тенденція виражати також протиставлення істоти / неістоти через флексії місцевого відмінка, але тільки в іменниках чоловічого роду. У сучасній українській літературній мові флексія *-ові* в іменниках чоловічого роду місцевого відмінка вказує на істоту, хоч вона поступово поширюється також на назви предметів, передусім у словоформах з об'єктним значенням, бо, чим вищий ступінь адвербіалізації або десемантизації форми, тим меншою стає можливість появи у неї флексії *-ові*.

Отже, процес формалізації категорії істот / неістот у системі відмінкової парадигми сучасної української літературної мови не набув чіткої регулярності, а в різних діалектах української мови тенденція до вираження цієї категорії порушується і під дією інших тенденцій.

Для відмінкової парадигми сучасної української літературної мови характерним є вираження за допомогою флексій ще одного семантико-граматичного протиставлення – конкретності й абстрактності.

Передусім ця категорія реалізується через форми числа: іменники з абстрактним значенням виступають тільки в однині (*цвіль, повітря*) або тільки у множині (*найми, оглядини*). Своєрідні за значенням іменники – назви рідин і сипучих речовин – також мають форми тільки однини (*молоко, цукор, олія*) або множини (*покидьки, висівки*).

У відмінковій системі категорія конкретності / абстрактності має дещо інше вираження: назви конкретних предметів, які підлягають рахунку (лічбі), протиставлені усім іншим словам з узагальненим значенням або збірним, що сприймаються як невизначені єдності. Ці значення марковані флексією у формі родового відмінка іменників чоловічого роду, наприклад: *вина, прапора, снігу, дощу* тощо; флексії -а (-я), -у (-ю) наявні в окремих групах іменників, зокрема у родовому відмінку однини іменників II відміни. Цей же принцип семантичного розмежування груп іменників простежуємо і в О.О. Шахматова, Л.А. Булаховського і деяких сучасних дослідників. У працях Л.А.Булаховського з акцентології наявне й інше потрактування. Паралельні закінчення у формі родового відмінка іменників II відміни пояснюються особливостями словесного наголосу: йдеться про семантичне розмежування іменників за допомогою флексій і наголосу: розрізнення конкретний / абстрактний, одиничний / збірний. Отже, в парадигмі іменника наявне ще одне протиставлення, яке формально представлене флексією, а можливо, й зміною словесного наголосу. Пор. слова зі значенням сукупності: *лист – листя, листу*; *полк – полка, в полку*; або залежно від значення слова у реченні (*міст – моста, з мосту*).

Акцентологічна ознака виступає на перший план за умови, що флексія недостатньо виражає позначене у семантичній структурі слова протиставлення.

Процеси формалізації категорійних значень можуть охоплювати тривалий період, як і поступове шліфування нормативних граматичних форм слів. Сучасній українській літературній мові властива чітка реалізація в іменниковій парадигмі значень відмінка, числа і роду, а також значень істоти / неістоти у формі знахідного відмінка однини (тільки в іменниках чоловічого роду / і множини (у формах усіх трьох родів). Процеси подальшої формалізації категорій істот / неістот, конкретності / абстрактності, безперечно, і далі будуть виявлятися у системі іменникової парадигми, відбиваючи закономірності розвитку граматичної будови української мови на сучасному історичному етапі.

Спеціалізовані засоби вираження граматичної семантики, за вдалим висловом Л. М. Мурзіна, посідають незначне місце у загальному корпусі мови, проте відіграють значну роль у її функційній системі. Відмінкові флексії іменників разом з особовими закінченнями дієслів (а також із прийменниками, сполучниками) виступають сполучними ланками у структурі речення. [Мурзін 1974, с. 23].

Іменник у реченні своє загальнокатегорійне значення і значення роду, числа, відмінка та особи реалізує за моделлю певного типу відмінювання. Так, наприклад, іменники II відміни у сучасній українській мові характеризуються більшою варіантністю відмінкових форм, ніж в інших відмінах. Це зумовлено кількома чинниками. Одним із них, за визначенням М. А. Жовтобрюха [Жовтобрюх, 1970 с.94], є те (той факт), що II відміна охоплює ширше коло морфологічних категорій, бо в ній представлені іменники чоловічого і середнього роду, найрізноманітніших за семантикою і морфемним складом слів. Для розрізнення підтипів відмінювання недостатньо спиратися лише на флексійні ознаки, вони можуть і збігатися в окремих відмінкових формах. Істотним чинником є урахування дії морфологічних процесів (нефонетичні чергування в основах слів при відмінюванні, характер наголосу в парадигмі), що закріплюють у морфологічних формах слів граматичні значення, які накладаються на відмінкові значення. Крім того, у визначенні іменникової словоформи важлива роль належить узгоджуваням з нею словам, особливо у тих випадках, коли вона має нульові показники відмінка і числа.

Розділ 2. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА В ПОЗИЦІЇ ОБ'ЄКТА ЯК РЕАЛІЗАТОР МОРФОЛОГІЧНОЇ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЄСЛОВА (ЗОНА ОБ'ЄКТНОЇ ФУНКЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ)

2.1. Непрямі відмінки як реалізатори валентності дієслова

Морфологічні форми відмінків, характеризуючись синтаксичною перспективою [Бондарко 1976, с. 19], реалізують відмінкові значення у зв'язках з іншими компонентами словосполучення і речення.

Відмінкові словоформи беруть участь у вираженні *предикативних* з двобічною спрямованістю взаємопов'язаних компонентів структурної основи речення і *непредикативних* семантико-синтаксичних відношень з однією спрямованістю компонентів або компонентів, що поширюють основу речення.

Поліфункціональність відмінків має вияв не тільки у використанні слів для заповнення синтаксичних позицій у реченні (суб'єкта, предиката, об'єкта, адресата, локатива та ін.), а й у можливостях відмінкових словоформ входити у різні синтаксичні зв'язки: координації, прислівного підрядного зв'язку чи двобічного, зумовленого / незумовленого структурою речення.

Прислівний зв'язок відмінкової словоформи є засобом реалізації морфологічної валентності опорного слова. Поняття валентності [Арутюнова 1973; Степанова 1978] поширилося у лінгвістиці під впливом Л.Теньєра, який розглядав дієслова за ознакою можливості приєднання залежного доповнювача їхньої семантики або як властивості слова до закономірної сполучуваності (комбінування) однієї одиниці з іншою, тобто як необхідне або можливе контекстуальне оточення дієслова [Теньєр 1988].

Розподіл слів на частини мови, класи і підкласи в них ґрунтується на врахуванні їхньої категорійної семантики і найзагальніших граматичних ознак, до яких відносять і особливості морфологічної валентності.

Мовна реалізація валентності опорного слова здійснюється за моделями словосполучень. Абстрактна модель словосполучення, або «каркас» синтаксичних відношень, виражених словом – носієм валентності і тим, яке заповнює вакантну позицію його оточення, є відображенням усталених у мові морфологічних ознак певної

частини мови, тісно пов'язаних із семантикою слів кожного лексико-граматичного класу. Так, сполученню прикметника з іменником відповідає семантика поєднаних слів і категорійних значень цих частин мови. Несумісність сем поєднаних слів унеможлиблює їхню синтаксичну сполучуваність. Пор.: сумісність семантики у словосполученні *рівнозначний приклад*, але несумісність у поєднанні слів *рівнозначний батько*. Порушення граматичних закономірностей синтаксичної сполучуваності також призводять до зміщення семантики і появи нових стилістичних відтінків слова (наприклад: *Ще хлопчак, а таке зле*).

Морфологічна парадигма кожної частини мови може бути представлена в дієслівних, іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових і прислівникових словосполученнях.

Словоформа як одна із видозмін слова, наділена відповідною функцією, у реченні може мати статус самостійного компонента або входити до його складу тільки через опорне слово словосполучення. «Лінійна природа мовних знаків, – пише В.Н. Ярцева, – передбачає послідовність у мовленні, однак семантико-структурний аналіз виявляє різні ступені співвідносності в реченні» [Ярцева 1972, с. 4]. Конституентом синтаксичної побудови речення може бути не тільки слово, а й одиниця вищого рангу – словосполучення або речення як частина складного. Таке формальне варіювання простого поширення опорного слова або комплектації, яка призводить до утворення якісно нової, комплексної одиниці [Мороховская 1975, с. 150], зумовлене його семантичними властивостями, здатністю приєднувати залежний елемент (ад'юнкт, поширювач) для уточнення свого змісту. Наприклад, у складі речення *Яновський з цікавістю гортав аркуші, скрушно хитав головою* (В. Калита) дієслівні словосполучення у складі речення представлені комплексно: *гортав аркуші, хитав головою*. Перше виражає активну дію, спрямовану на об'єкт, друге – цілеспрямований моторовий рух. Залежні компоненти з об'єктною функцією доповнюють значення опорних дієслів по-різному, однак, перебуваючи в сильному зв'язку з ними, обидва входять до структури речення не самостійно, а разом із дієсловом. Таке синхронне входження відмінкової словоформи в словосполучення, а далі – разом з опорним словом – у речення простежується на рівні членування конституентів речення, що обслуговують об'єктну зону [Мухин 1976, с. 140].

2.2. Синтаксичне варіювання словоформ знахідного і родового відмінків у мікрополі прямого об'єкта

Знахідний відмінок у системі відмінків сучасної української мови функціонує як засіб вираження прямого об'єкта [Вихованець 1971, с. 10]. Сполучаючись із перехідними дієсловами, знахідний об'єкта зумовлений їхньою валентністю, виражає спрямованість дії на об'єкт.

Об'єктні синтаксичні відношення зумовлені, як і інші відношення при підрядному зв'язку, не тільки валентністю опорного дієслова, а й лексичними значеннями поєднаних слів. Реалізуючи валентність перехідного дієслова, залежна словоформа знахідного відмінка одночасно виражає відношення до нього як об'єкт дії, тобто набуває в цьому зв'язку ознаки синтаксичної форми. Вираження власного відношення залежної словоформи до опорного слова, як зазначає Б.М.Головін [Головін, Березин 1979, с. 201], певною мірою властиве вже словосполученню, яке кристалізується в реченні у синтаксичному відношенні як функція залежного компонента – додатка, означення чи обставини.

Функційне призначення словоформи, яка займає відкриту опорним дієсловом позицію, визначають граматична природа слова, що виступає опорним компонентом словосполучення, та характер запрограмованих у ньому і реалізованих у реченні синтаксичних відношень.

Наприклад, дієслово бере участь у формуванні предикативної основи речення, реалізуючи свою морфологічну валентність шляхом заповнення позицій: прямого об'єкта (перехідне дієслово + словоформа знахідного відмінка); прямого об'єкта й адресата дії (перехідне дієслово + знахідний відмінок + давальний); прямого об'єкта дії, адресата і знаряддя дії (перехідне дієслово + знахідний відмінок + давальний + орудний), або не приєднуючи зовсім форм з об'єктним значенням (неперехідне дієслово). Закладені в дієслові потенції до сполучення з субстантивами та іншими словами можуть бути передані дериватам, наприклад, віддієслівні іменники в основному зберігають валентні можливості дієслова. Однак валентність іменникового слова реалізується далеко меншою мірою, оскільки воно в реченні переважно виконує функцію суб'єкта чи об'єкта або уточнює предикат як обставинний поширювач предикативної основи речення чи виступає в

атрибутивній ролі. Створювані девербативом словосполучення мають інший характер зв'язку (пор.: *написати лист* – *написання листа*), а функційно-семантичні відношення у субстантивних словосполученнях ускладнюються додатковими відтінками [Прокопович 1966, с. 163-169].

Специфіка синтаксичних значень словоформ у придієслівному зв'язку зумовлена тим, що дієслово, орієнтоване на роль предиката в реченні, здатне, за словами О.О. Потєбні, виявляти свою енергію з неоднаковою силою. За наявності сильного зв'язку залежна словоформа іменника входить у речення разом із дієсловом, тоді як словоформа, на яку не спрямовано сильної енергії дієслова, не підлягає з його боку строгій регламентації і входить у речення як самостійний поширювач предикативної основи. Наприклад, у реченні *Це за серце чесне, вогняне Ворог підлий і несамовитий Зарубав сокирою мене* (Д. Павличко) при дієслові-предикаті, що інформує про активну фізичну дію суб'єкта, заповнено позиції прямого об'єкта (*зарубав мене*) і непрямого, який виражає знаряддя активної фізичної дії (*зарубав сокирою*). Дієслово-предикат реалізує також каузативну позицію (*зарубав за серце чесне*). Знахідний прямого об'єкта доповнює семантику перехідного дієслова, він входить до складу речення як конститuent, виражений бінарною групою (*Ворог зарубав мене*). Словоформа орудного реалізує одну із вакантних позицій при дієслівному предикаті, однак дієслово виявляє в цьому зв'язку слабшу енергію. Ця позиція може бути й нереалізованою. Каузативне дієслово зумовлює заповнення позиції обставини причини (з якої причини? чому?) та інших поширювачів у ролі обставин.

Ієрархічна будова речення, отже, має вигляд не ланцюжка, а складної побудови, що постає внаслідок поступового приєднання залежних слів, словоформ і бінарних груп, які розташовуються відповідно до функції ближче або далі від центру, або зовсім на периферії синтаксичної зони. Хоч у вираженні об'єктних відношень у сучасній українській мові беруть участь знахідний та еквівалентний йому родовий, давальний чи орудний, кожен з них займає свою синтаксичну позицію: знахідний – позицію першого об'єкта, на який безпосередньо спрямована дія; давальний – позицію другого об'єкта – адресата, а орудний, віддалений від центру двома ступенями, своє відмінкове значення реалізує в

придієслівній позиції як третій об'єкт (знаряддя дії: за допомогою чого здійснюється дія?). Тобто з формального боку речення треба розглядати як структуру, центральне місце в якій займають підмет і присудок, що перебувають у зв'язках взаємозумовленості. На семантико-синтаксичному рівні структура компонентів речення може бути представлена такими компонентами: S (суб'єкт), P (предикат), O (об'єкт), Ad(адресат), I (інструменталь), L(локатив). На формальному рівні двоскладне речення може бути представлене у схемі: П - підмет, Пр - присудок, Д - додаток, Обс - обставина (або $N_1V_f - N_4(+ N_3 + N_5 + N_6(\text{де?}))$, або $3N_2$ (звідки?), або до N_2 (куди?), або N_5 (як? кудю?) .

У процесі історичного розвитку слов'янських мов роль прямого об'єкта цілком закріпилася за знахідним відмінком, який у сучасній українській мові зберігає цю первинну (не зумовлену) функцію, а в інших непрямих відмінках вона є вторинною, семантично і стилістично зумовленою.

Знахідний об'єкта вступає у сильний зв'язок з дієсловом. Цей зв'язок *синтаксичний*, оскільки дієслово реалізує свою валентність через обов'язкове приєднання словоформи з об'єктною функцією. За словами Ю.Д. Апресяна, «мірою сили керування... є допустима імовірність появи цього складу підпорядкованих форм за умови, що вже з'явилося дієслово» [Апресян 1964, с. 36]. Вірогідність появи залежних словоформ має граматичну природу. Знахідний відмінок з'являється при перехідному дієслові як «закріплена» у процесі мовленнєвого вживання форма, тобто спеціалізована функція у відповідному граматичному оформленні субстанції, яка цілком підлягає дії.

Транзитивність / інтранзитивність як одна зі сфер категорії може бути виражена на основі приєднання до дієслова форми знахідного об'єкта незалежно від конкретного лексичного значення поєднаних слів.

На периферії синтаксичної зони прямого об'єкта перебувають інші засоби вираження цієї функції – родовий партитивний і родовий, зумовлений уживанням у заперечному реченні, а також давальний та орудний, прийменникові конструкції знахідного та інших непрямих відмінків.

Родовий відмінок у сучасній українській мові як еквівалент знахідного може вживатися при прямоперехідних дієсловах в уснорозмовному, художньому і публіцистичному стилях мовлення.

Родовий партитивний у сполученні з прямоперехідним дієсловом виражає особливе значення – «не повністю охоплений дією об'єкт» (*насипати цукру, напустити диму, завезти піску, випити води*). Це об'єктне значення, закладене в семантиці окремих груп дієслів [Богданова 1977, с. 381-382; Вихованець 1971, с. 27-30], реалізується в поєднанні з іменниками, що позначають речовину, сипучу масу, тобто все те, що передбачає вимір: «ціле / частина». Граматична своєрідність полягає в тому, що родовий партитивний поєднується майже завжди з дієсловами доконаного виду [Кузнецова 1963, с. 18].

Об'єктне значення знахідного та родового в придієслівній позиції відрізняється від об'єктно-суб'єктних значень цих відмінків у структурі безособових речень. Так, у реченнях *Його трусило то кидало в жар, Хлопця не видно було* названі відмінкові словоформи виражають особу, якій приписується незалежний від її волі стан, або особу, що є об'єктом мовлення про неї. На об'єктне значення таких словоформ нашаровано додаткові суб'єктні значення: позначання об'єкта фізичної дії, носія стану або субстанції – орієнтиру.

Об'єктна функція в інших непрямих відмінках є вторинною, вона розвивається на основі первинних значень і характеризується лексичними, граматичними та стилістичними обмеженнями. Особливо виразно простежується відмінність у силі «тяжіння» до дієслова іменних словоформ, що виконують функцію компонента речення з об'єктно-адресатним значенням опорного слова.

2.3. Давальний об'єкта

Об'єктно-адресатне значення давального відмінка в слов'янських та інших мовах індоєвропейської сім'ї є наслідком граматизації цього відмінка і перетворення його з семантичного на синтаксичний. Однак, на відміну від багатьох мов, яким властива двох-, трьох- або чотирьохвідмінкова система парадигм іменників, що склалася внаслідок завершення або майже повного завершення нейтралізації опозиції «датив / акузатив» [Ярцева 1961, с. 187; Гухман 1958, с. 122-123], у слов'янських мовах, зокрема і в українській, давальний у своїх основних значеннях функціонує як конкретний,

семантичний, слабкокерований відмінок, здатний самостійно поширювати предикат чи предикативну основу речення.

Значення давального відмінка, що обслуговує периферійні позиції об'єкта, дослідники розглядають як первинні, синтаксично і семантично не зумовлені. На відміну від конкретних семантичних значень, власне об'єктне (об'єктно-адресатне) значення трактують як вторинне, яке виникло внаслідок «внутрішньомовних залежностей» [Андерш 1975, с. 16-17] – сильного керування дієслів, а також віддієслівних іменників і прикметників словоформою давального, яка семантично доповнює опорне слово. Власне об'єктний давальний є реалізатором морфологічної валентності дієслова (девербатива, прикметника), проявом обов'язкової регламентації об'єктної форми субстантива при опорному слові.

Здатність до детермінації давальним об'єкта в сучасній українській мові виявляють перехідні і неперехідні дієслова. Перехідні дієслова утворюють конструкції з двома заповненими позиціями об'єкта: прямого – у формі знахідного відмінка і непрямого – у формі давального (*дати другові пораду; дарувати людям сонце; адресувати листустанові*). Неперехідні дієслова керують тільки словоформою давального об'єкта, наприклад: *вклонитися батькові, дякувати друзям, належати людям*.

Як і будь-яка інша словоформа, що приєднується за типом зв'язку сильного керування, давальний об'єкта входить у структуру речення разом з опорним дієсловом, утворюючи з ним двочленний чи тричленний блок, і займає в порівнянні зі словоформами давального семантичного ближчі до центру позиції при дієслові-предикаті. Наприклад: *Свідоцтво з відзнакою видається... Стражеско почув своє прізвище. Сподіваємося, ви з честю послужите вітчизні* (В.Калита).

Словоформа давального об'єкта репрезентує не конкретну семантику (користі, призначання, обмеження та ін.), а зумовлену семантикою дієслова, що вимагає уточнення об'єкта: кому видається свідоцтво? кому, чому служити?

У реченні із заповненими позиціями прямого об'єкта та об'єкта-адресата дії жодна з цих словоформ не виявляє семантичної домінанти. Реалізуючи «праву» валентність дієслова, обидві словоформи утворюють з ним єдиний комплекс і функціонують як обов'язкові компоненти його структури.

У сучасній українській мові давальний об'єкта як залежна словоформа приєднуються до дієслова із семантикою давання, служіння, догідливості, подяки, співчуття, повідомлення, спрямування мовлення до адресата та ін., які вже в староукраїнський період виявляли властивість сильного керування цією відмінковою формою [Безпалько 1960, с. 62-65; Слин'ько 1973, с. 141-147].

1. Найбільшу групу становлять дієслова з семантикою давання, дарування, віддавання, допомоги, що виявляють здатність підпорядковувати два об'єктних відмінки – знахідний прямого і давальний непрямого об'єкта: *дати, надати, віддати, додати, подати,, роздати, дарувати, роздарувати, принести в дар, одписати (майно), уділити, приписати, допомогти, пособити, позичити, удружити, одпустити (товар), пропонувати, зібрати, відкласти, забронювати, забезпечити, оплатити, купити, присудити* та ін. Наприклад: *Колегія правління Спілки письменників України вперше присудила літературну премію імені Лесі Українки 1972 року письменниці Наталі Забілі («Літ.Укр.» 1972, 25 лют.).*

Знахідний об'єкта при окремих перехідних дієсловах може заступатися орудним об'єкта, наприклад: *–Чим ти йому, Василю, допоможеш?* (П. Гуріненко).

2. Дієслова з семантикою служіння, догідливості, прохання і под. становлять відносно невелику групу: *служити, слугувати, прислужувати, прислужитися, коритися, кланятися (просячи про що-небудь), молитися, лестити, наслідувати, потакати, годити, вторити, кивати, присягати (присягатися), пробачити, змовчувати* та ін. Усі вони керують тільки формою давального відмінка, окремі з них допускають синонімічні заміни прийменниковими конструкціями (молитися кому? і на кого?; присягатися кому? перед ким? на що?). Наприклад: *Твоє «Сонце», твоя праця прислужилися людям* (П. Гуріненко); *Так, він,.. молодий фахівець, служитиме вітчизні* (В. Калита); *За все життя вона була навчена змовчувати чоловікові, особливо тоді, коли його місило та гризло всередині, і добре знала, що в хаті хвилини йому не можна ні заперечувати, ні потакать* (Гр. Тютюнник).

3. Дієслова з семантикою повідомлення, спрямування мовлення до адресата, умовчання тощо приєднують словоформи знахідного прямого об'єкта і давального непрямого або словоформу давального і прийменникову конструкцію:

а) слати, посилати, переказувати, ряяти, радити, адресувати, пропонувати, передавати, пояснювати, доводити, з'ясовувати, відповідати, відсилати, відкомандирувати, одписати, одказати та ін.;

б) телефонувати, телеграфувати, повідомляти, сповіщати, доповідати, звітувати, рапортувати, відзвітуватися, відрепортувати, відкритися, звірятися, освідчуватися. Наприклад: – Товаришу капітан, а що, коли Федорові спробувати передати відповідь... (П. Гуріненко); Лектор продемонстрував професорам пацієнта з цікавою формою газового набряку: дав глибокий аналіз недуги (В. Калита); Лікарі змушені були відмовити друзям у відвідинах (В. Калита).

Окрему групу становлять дієслова на -ся (-сь), що керують тільки формою давального об'єкта: *В траві за валом посідали і розмовляли, сповідались Один другому* (Т. Шевченко).

4. Словоформою давального відмінка керують також дієслова з семантикою модально-вольових проявів, психічної реакції. Вони здатні керувати двома відмінками або тільки словоформою давального об'єкта:

а) боронити, заборонити, загрожувати, наказувати, виказувати, обіцяти, дозволити, заказати, заповідати, радити, диктувати, клястися; зичити, бажати; жадати та ін.;

б) грубити, шкودити, кланятися (слати уклін), дякувати, заздрити, вірити, не вірити (кому? чому? в що?), співчувати, перешкоджати (чинити зло), радіти; сподобатися, приглянутися.

Наприклад: *Так що завдячуйте, Андрію Івановичу, радистові життям екіпажу* (П. Гуріненко); – *Бути напоготові!* – наказав саперам (В. Калита); *Любов до Батьківщини диктує нам... усю роботу побудувати так, щоб вона була високохудожня, а разом з тим цілеспрямована* (П. Тигчина); *Сестра сестрі заздрить в красоті* (Укр. присл.).

Здатність до керування давальним об'єктом виявляють прикметники, хоча їхня сфера функціонування відносно замкнена: це переважно якісні, що позначають позитивне або негативне ставлення до об'єкта: *близький, милий, рідний, дорогий, приємний, неприємний, гарний, брудний, огидний, осоружний, чужий, цікавий, нецікавий, корисний, дружний, покірний, знайомий, незнайомий, добрий, недобрий, пам'ятний* та ін. Тільки незначна частина цих прикметників виявляє активну валентність, транспоновану від дієслівної основи (напр.: *дякувати комусь – вдячний комусь; віддати комусь (щось) – відданий комусь*). Такою регулярністю

характеризуються віддієслівні іменники, а прикметники не утворюють з дієсловами регулярних рядів, оскільки дієслово і прикметник неоднотипні за своїми синтаксичними функціями [Грищенко 1975, с. 123].

Пор., наприклад:

<u>Дієслово</u>		<u>Іменник</u>	
довіряти	кому? чому?	довір'я	кому? в чому?
заважати	кому? чим?	завада	кому? чому?
сприяти	кому? чому? чим?	сприяння	кому? чому? чим?
заборонити	що? кому?	заборона	чого? кому?
продати	що? кому?	продажа	чого? кому?

Прикметник

довірливий	X
завадливий	X
сприятливий	для кого? для чого?
запопадливий	до чого?

Наявність залежної словоформи іменника при дієприкметнику є перепорою до переходу його в розряд прикметників, а функціонування дієприкметникового звороту, до окладу якого можуть входити словоформи орудного, давального та ін. відмінків і прийменникових конструкцій, створюють перепору для творення від цих дієслів іменників і прикметників. Зате спостерігається тенденція до утворення дієслів цієї семантики від прикметникових основ, які керують, як і прикметники, словоформою давального об'єкта:

дорогий	—	кому?	дорожчати	—	кому?
близький	—		ближчати	—	
рідний	—		ріднішати	—	
милий	—		милішати	—	

Прикметники, здатні керувати давальним об'єктом, поповнюються за рахунок переходу до цього розряду дієприкметників, основа яких виявляє властивість виражати якісні ознаки, напр.: *бажаний, придатний, допоміжний*.

Деяке обмеження в сучасній українській мові уживань давального об'єкта та прийменниково-відмінкових форм [Мельничук 1958, с.269] при дієсловах зі значенням психічної реакції компенсується зростанням частотності словосполучень, побудованих за моделлю «відприкметниковий іменник + давальний об'єкта»: *вірність принципам, корисність загальній справі, приємність колективу, послуга другові, порада малечі, подяка вчителю, освідчення коханій, присяга Вітчизні, вдячність батькам*.

Дієслова зазначених груп неоднаковою мірою виявляють здатність керувати давальним об'єкта. В історичному розвитку української мови зберегли за собою форму давального тільки неперехідні дієслова зі значенням подяки, психічних реакцій та окремі групи перехідних: давання, догідливості, що керують двома об'єктними відмінками [Тимченко 1925]. Дієслова інших груп можуть допускати вибір між безприйменниковим давальним і прийменниково-відмінковою формою. Особливо помітною в сучасній українській літературній мові є тенденція до заміни давального об'єкта конструкціями «для + іменник у родовому відмінку» та «на + іменник у знахідному відмінку».

Заміна давального об'єкта прийменниково-відмінковою конструкцією зумовлює конкретизацію значення мети. Пор., напр.: *Одеський завод «Центролит» так розпоряджається металом: побільше дати литва підприємствам своєї, верстатострументальної галузі, поменше – на міжгалузеві поставки* (Р.У., 1977, 25 серп.).

Давальний об'єкта, прийменниково-відмінкові конструкції «для + родовий», «на + знахідний» і застаріла – «під + знахідний» різняться відтінками цільової семантики, зумовленої переносним значенням поєднаних слів – опорного дієслова і залежного іменника. Пор.: *дати приміщення гуртку і дати приміщення на весілля (для репетиції); дати приміщення під зерно (зерносховище)*. Давальний виражає адресатний об'єкт як мету дії взагалі; конструкції з прийменниками *на* і *під* вказують на призначення предмета, а з прийменником *для* – на конкретну мету використання об'єкта дії. Значення конструкції з прийменником *під* цілком збіглося з давальним об'єкта, який поступово витісняє конструкцію «під + знахідний». Прийменниково-відмінкові конструкції цільового призначення (для кого? для чого? на що?) функціонують як варіанти, що обслуговують синтаксичну об'єктно-обставинну зону. Їхні функції ширші за функції давального об'єкта. Цікаво, що

К.І. Ходова на матеріалі старослов'янської мови виявила різний ступінь обов'язковості появи давального другого об'єкта – адресата цільового призначення [Ходова 1963, с. 85]. Давальний, який у давні часи не виявляв тісного зв'язку з дієсловом [Правдин 1956; Мразек 1963], у сучасних слов'янських мовах також зберігає цю властивість, розвинену при окремих групах дієслів об'єктної семантики, і має підтримку у сильному керуванні. Прийменниково-відмінкові конструкції зі значенням цільового призначення об'єкта дії характеризують саму дію поза зв'язком з об'єктом-адресатом і функціонують у сучасній українській літературній мові як часткова система структурних відмінкових варіантів, що не збігаються за значенням із давальним. Це потверджує на матеріалі сучасної російської мови Д.С. Станішева, зазначивши, що кожен елемент має свою мотивацію [Станішева 1964, с. 192].

2.4. Орудний об'єкта

Процеси поступової синтаксизації орудного відмінка в слов'янських мовах, що намітилися ще в доісторичну епоху й отримали розвиток у пізніші часи, супроводжувалися, передусім, змінами конкретної семантики відмінка.

На відміну від орудного семантичного (інструментального, способу дії і порівняння, місця, часу, причини та ін.), різні значення орудного синтаксичного (предикативного, суб'єкта і об'єкта) кваліфікують як значення контекстуальні –синтаксично і семантично зумовлені [Чешко 1960, с. 50-56].

У сучасній українській мові одним із найважливіших синтаксичних значень орудного відмінка, позбавленого конкретної семантики, є об'єктний у придієслівній позиції.

Орудний об'єкта служить для реалізації об'єктних відношень між дією, вираженою опорним дієсловом, та суб'єктом, вираженим керованою формою іменника (займенника).

Семантичне значення об'єкта (морфологічний план) виражають знахідний і давальний відмінки [Сравн. грам. герм. яз. 1966, с. 267-270]. Знахідний, що є реалізатором об'єкта активної дії, протиставлений давальному відмінку, що є формою вираження об'єкта сприймання або відношення. Орудний семантичний – знаряддя і засобу дії – може також виражати значення об'єкта, але,

служачи суб'єктові засобом здійснення дії, не тісно пов'язується з нею, тобто виявляє віддаленіший зв'язок із дією. Наприклад: *Дід витяг вузлуватими руками якісь... листки* (М. Рильський); *Валинов ретельно замаскував гребінцем лисину* (М. Зарудний).

У наведених реченнях з двох залежних від дієслова слів одно, виражене сильнокерованою формою іменника в знахідному відмінку, є обов'язковим компонентом, друге – у формі орудного – є факультативним.

Орудний семантичний (знаряддя, засобу) у структурі речення займає позицію периферійних зон вираження об'єкта. Він не бере участі в конституюванні структурної схеми (моделі) речення, а виконує роль поширення дієслівного словосполучення, тому при опущенні орудного не створюється синтаксичної неповноти (*Дід витяг листки. Валинов замаскував лисину*). Наявність же знахідного зумовлена семантикою стрижневого дієслова в словосполученні і характером синтаксичної моделі речення: «субстантив у називному відмінку + дієслово активного стану + субстантив у знахідному відмінку».

Структури речень із факультативним орудним (знаряддя, засобу та ін.) можуть бути трансформовані у спосіб розкладання інформації на два відрізки: перший становитиме єдність конститутивних елементів, другий – додаткове поширення основного ядра із вказівкою на спосіб, умову, причину дії тощо.

Наприклад: *Дівчина обмітає сніг віником* – Т: *Дівчина обмітає сніг + користуючись віником* (– *використала віник*), *Підричники порушили тишу* – Т: *Підричники порушили тишу + причиною були вибухи*.

Ти допомагай мені консультаціями – Т: *Ти допомагай мені + давай консультації*. Структурна схема речення у трансформаціях зберігається як вираження основної інформації, а трансформи орудного змінюються залежно від семантичного значення відмінкової форми.

Семантичні значення орудного реалізуються в реченні у синтаксичних функціях обставин або непрямого додатка [Мразек 1964, с. 8], що виражає досить часто і відтінки обставинні (див. приклади трансформацій).

Об'єктна функція орудного є вторинного, що виникла в процесі його синтаксизації. Поступове ослаблення інструментального, соціативного та інших значень орудного, що

намітилося ще в доісторичну епоху [Мейє 1951, с. 371], сприяло синтаксизації його: втраті одних значень (наприклад, соціативного) або заміні іншими (адвербіальних – об'єктними і суб'єктними) [Вступ 1966, с. 470-483].

У сучасній українській мові об'єктна функція орудного є виявом його граматичної семантики. Орудний об'єкта, позначаючи субстанцію, яка повністю охоплюється дією, виступає засобом детермінації дієслова, і, як і будь-який інший об'єктний відмінок, є сильнокерованою формою іменника (займенника), формально зумовленою дієсловом. Наприклад: *Тимко хитає головою і мчить по вулиці* (М. Зарудний); *Брважиха зосереджено орудує черпаком* (О. Гончар); *Ви ж теж цікавитесь літературою* (М. Стельмах).

У наведених реченнях додаток, виражений орудним об'єкта, позбавлений обставинних семантичних відтінків (способу дії, причини, місця, часу та ін.). Він передбачений семантикою опорного дієслова і, доповнюючи його зміст, виступає обов'язковим компонентом структурної моделі $N_1V_fN_5$.

Ще О.О.Потебня вказував на відмінність у вживанні орудного і зміну значень дієслів у структурах типу *рубати дерево сокирою і ворушити чим* (*ворушити пальцями, крутити головою і под.*). Якщо в перших орудний позначає «те, засобом чого виявляється транзитивний рух», то в інших за його допомогою виражено «те, чим помітний рух інтранзитивний» [Потебня 1958, с. 444-445].

Думки О.Потебні про особливості вживання орудного знаряддя і засобу дії в тісному і нетісному зв'язку з дієсловом були розвинуті частково у працях О.М.Пешковського [Пешковский 1956, с. 302] і стали основоположними щодо виділення в досліджуваному відмінку окремого його різновиду – орудного об'єкта [Шахматов 1941, с. 341; Мразек 1964, с. 180-206; Мельничук 1966, с. 476-477]. Проте у спеціальних монографічних дослідженнях [Тимченко 1926], в академічних граматиках і вишівських підручниках серед семантичних значень орудного (предикативний, суб'єкта) орудний об'єкта не виділяють. У синтаксичному ж аналізі другорядних членів речення доводиться враховувати особливості сполучуваності дієслів і ступінь зв'язку залежного іменника з опорним дієсловом і на цій основі з'ясувати функційно-семантичні значення відмінків. Функційний синтаксис забезпечує ефективне дослідження діапазону функціонування граматичних форм. Такий аналіз функцій орудного в системі другорядних членів речення

дозволив виявити структурно зумовлене вживання його з об'єктним значенням і відрізнити його від інших (семантичних) у синтаксичній ролі непрямого додатка [СУЛІМ 1972, с. 189-192].

Основною ознакою орудного об'єкта є його зумовленість дієсловом, виражена в сильному керуванні. Наприклад: *оволодіти технікою, зловживати чуйністю, ділитися враженням, заручитися словом, тішитися думкою, задовольнятися малим*. Рідше орудний – детермінант входить у тричленне дієслівне словосполучення, як от: *тішити себе (когось) надією, покрити себе славою, наділити когось повноваженнями, оточити когось увагою, захопити когось грою*. У структурах типу $N_1V_7N_5$ (*Хлопець керує хором*), $N_1V_{ся}N_5$ (*Дівчина захоплюється музикою*), $N_1V_7N_3N_5$ (*Полк покрив себе славою*) форма орудного не піддається трансформації з опущенням її [Уорс 1962, с. 660-661] (*Хлопець керує. Дівчина захоплюється. Полк покрив*). Отже, вона є центральною навіть за наявності форми знахідного відмінка займенника (*Полк покрив себе славою*), який тут виражає спрямування дії на суб'єкт, а не на об'єкт активної дії.

У сучасній українській мові орудний об'єкта приєднують дієслова кількох основних груп:

1. Лексеми зі значенням володіння, керівництва. Дієслова цієї групи найвиразніше виявляють здатність формально підпорядковувати словоформу орудного: *верховодити ватагою, відати читальним залом, володіти державою (голосом, мовою), диригувати оркестром, керувати установою, керуватися законом, командувати дивізією, маневрувати військами, орудувати (повелівати) тобою, правити країною, розпоряджатися силами (часом, приміщенням), управляти розвитком та ін.*

Приклади в реченнях: *А подумати, – тихо мовив дід Смик, – всією тією силою страшенною який-небудь сержант молоденький завидує...* (О.Гончар); *Здається, вона й справді володіє гіпнозом або ще якоюсь силою* (О.Гончар); *Керуватиме будівництвом Арсен Климович Турчин* (М.Зарудний); *Христина Савівна уміло диригувала своїми підрозділами* (М.Зарудний).

Цей невеликий кількісно клас дієслів поступово поповнюється новими словами, а також функційно поширюється за рахунок переносних значень уживання кола абстрактних іменників та віддієслівних утворень типу *володіння, керівництво, керування, командування, управління та ін.* Наприклад: *Він взяв на себе керівництво проводами Степка й Платона* (М. Зарудний); *Опанування*

наукою Мічуріна дало нечувані наслідки в усіх галузях сільського господарства (Остап Вишня). Цю здатність приєднувати орудний об'єкта виявляють і субстантивовані дієприкметники активного стану, що вживаються як назви осіб за посадою: *завідувач канцелярією, керівник трестом, командувач фронтом*, хоч донедавна цю роль виконували субстантивовані активні дієприкметники. Наприклад: *Завідуючий відділом сільського господарства інформує мене про те, що робиться в його хазяйстві* (Остап Вишня).

2. Значно більшу за обсягом і вживанням групу становлять дієслова зі значенням психічної реакції, позитивного або негативного стосунку до об'єкта: *балувати ласкою, бридитися напоями, гидувати приправою, гребувати п'яницею, дорожити честю, жонглювати словами, забавлятися лялькою, зловживати ліками, легковажити довір'ям, нехтувати друзями, тішитися думкою, хибувати експериментом та ін.*

Семантично зближуються із цією групою і дієслова зі значенням вихваляння, прославлення: *биндючитися своєю силою, бравувати вчинком, величатися собою, вихвалятися достатками, гордитися сином, гордувати хлопцем, прославлятися героїзмом, пишатися сином, славитися уміннями, хвалитися успіхами, хизуватися вродою, чванитися багатством і под., а також дієслова зі значенням спрямування інтересу на об'єкт: *упиватися зверхністю, захоплюватися танцями, вражатися красою, жартувати вогнем, жертвувати життям, займатися музикою, захоплюватися театром, користуватися авторитетом, любитися краєвидом, милуватися барвами, обійтися одним підручником, обмежитися виступом, спекулювати чийсь довір'ям, промишляти (баришувати) хутром, торгувати овочами та ін.* Приклади в реченнях: *І всю ніченьку над нею Витала, не спала. Надивлялась, любувалась княжною своєю...* (Т. Шевченко); *Сосонка дуже пишалася своїм композитором Юхимом Снопом* (М. Зарудний); *А в інституті сама ж, мабуть, обурювалася бюрократами, їхньою черствістю* (О. Гончар); *Обличчя хизувалося бестіально хитрючими очима, грушеподібним носом...* (М. Стельмах); – *Ніколи не чув я, щоб ти медициною захоплювалася* (О. Гончар); *Михей поцікавився цінами на свиней* (М. Зарудний); *Лікар Остапчук Тішився добрим здоров'ям* (Я. Галан); *Дивіться, милуйтеся тут цвітом колгоспної України – чудовими людьми, гордістю нашою* (Остап Вишня); *...Я змалку бридилася усіма напитками* (М. Коцюбинський); *Цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю* (О. Гончар).*

3. Орудний здатний також детермінувати дієслова із загальним значенням обміну об'єктами, зміни чимось і под.: *відбутися мовчанкою, відкупитися золотом, відділитися смугою, відгукнутися (відгукуватися) листом, забезпечитися літературою, озиватися (віддаватися) луною, обмовитися словом, платити (заплатити) життям, ділитися (поділитися, розділитися) майном, кидатися (перекинутися) словом, мінятися (обмінюватися, помінятися) місцями, перегукуватися гудками, перезиратися очима, поступатися чергою, чергуватися зміною.*

Приклади в реченнях: *Син уже жартами відбувається, каже, приїхав з товаришами із своєї частини (О. Гончар); Приїдемо додому, збирай комісію й виплачуйте людям готівкою (М. Зарудний); Якими ж мільйонами можна відкупитися від Кожухаря і його товаришів? (М. Зарудний); Темп роботи такий, що... ніколи жартом перекинутися (О. Гончар); – Товариші передовики, сміливо починає старенька, - ми прибули сюди поділитися своїми думками... (Остап Вишня); Навіть директор школи... принишк, добровільно... поступився відставникові своїми правами (О. Гончар).*

4. Своєрідну щодо функціонування групу становлять дієслова із загальним значенням надання руху об'єктові. Граматичною ознакою цих дієслів є те, що деякі з них можуть керувати як знахідним, так і орудним відмінками: *вертити колесо – вертити колесом; хитати кладку – хитати кладкою, кидати пісок – кидати піском; трусити голову – трусити головою; розводити руки – розводити руками, сунути стілець – сунути стільцем, тріпнути ковдру – тріпнути ковдрою.*

У словосполученнях «дієслово + знахідний» іменникова форма є вираженням об'єкта активної дії, а орудний, що детермінує неперехідне дієслово, виступає об'єктом, за яким характеризується дія.

Знахідний об'єкта активної дії, детермінуючи дієслово, на думку О.О.Потебні, зосереджує увагу на самій дії, тоді як формою орудного увага зосереджується на об'єкті, за яким «дія стає помітною» [Потебня 1958, с. 444].

Об'єктне значення словоформи орудного властиве двовалентним дієсловом-компонентам.

Дієслова зі значенням приведення чогось у дію приєднують:
а) іменники на означення частин тіла, наприклад: *бити крилами, битися головою, виляти хвостом, водити очима, ворушити губами,*

жестикулювати руками, змахнути бровами, знизувати плечима, кивати пальцем, крутити головою, махнути рукою, моргнути оком, повести бровою, розводити руками, стріпнути спиною, стукати зубами, торкнутися ногою, хитати головою, човгати ногами; б) іменниками на позначення конкретних предметів, наприклад: *вертїти ложкою, водити олівцем, замахуватися ножом, махати молотом, розкидатися грошима, торгати дверима та ін.* Приклади в реченнях: *Туровець перелякувато повїв плечима* (М. Стельмах); *Хлопчина бовтав розпучливо ногами й не кричав уже, тільки стогнав* (Я. Галан); *Ярина гоїднула станом і зажебонїла самою довірою* (М. Стельмах); ...*Рільничий бригадир узяв та до безтарок таких коней дав, що ледве ногами совають* (Остап Вишня); *Валинов сухо попрощався, грюкнув дверима* (М. Зарудний).

Орудний назв частин тіла, пов'язуючись із дієсловом, здебільшого виражає дію, супровідну певному станові людини або іншій дії, як-от: *зневїрившись, махнув рукою; здивувавшись, знизує плечима; кличучи когось, киває пальцем; проходячи, зачепив ногою; замерзнувши, стукотить зубами; не знаючи, розводить руками.* Структури таких дієслівних словосполучень можуть виступати засобом вираження стану людини – здивування, співчуття, невдоволення, розпачу, розгубленості тощо. Наприклад, у реченнях *Прибув головний лікар, оглянув, вислухав, сумно похитав головою: – Радісного мало...* (М. Зарудний); – *Механізатори! – Махає кулаком бригадир. – Простойзатори, а не механізатори!* (Остап Вишня). Форма орудного сприймається як об'єкт реалізації дії з певною метою – вияву стану людини (співчуття і стурбованості в першому реченні; роздратування, обурення – в другому).

Функціонально об'єктний компонент дієслівного словосполучення – орудний назв частин тіла – з плином часу зростався з дієсловом, що призвело до перетворення великої кількості вільних словосполучень на фразеологічні, як-от: *махати (махнути) головою* (знак згоди чи незгоди); *махнути рукою* (перестати звертати увагу на когось, щось); *кліпати очима* (почувати сором за когось або через щось); *крутити носом* (відмовлятися, вередувати); *знизувати плечима* (виявляти незадоволення); *стригти вухами* (насторожено реагувати на що-небудь); *сплеснути руками* (здивуватися чимось); *розводити руками* (виявляти безпорадність у чомусь); *крутити, виляти хвостом* (викручувати, хитрувати). Наприклад: *Пілсудського він [Погиба] ненавидів, більшовиків боявся, на*

Петлюру махнув рукою (М. Стельмах); А ти що, не знаєш? – сплеснула руками Галина. ...Я думала, що ти знаєш, – знизала плечима Галя (М. Зарудний); Взяв би та й зробив, а то тільки язиком плескати вмієш! (Остап Вишня); –Тільки ви теж вухами не хляпайте (О. Гончар); –Самі поїдемо чи з причепом? – З «причепом», нічого не поробиш, – розвів руками Мостовий (М. Зарудний).

У таких зворотах об'єктне значення стирається і натомість виступає власне предикативне. Дещо зближуються з ними конструкції типу: *вдарити кулаком об стіл, стукнути ногою по відру, втупитися очима в стелю і под.* Наприклад: *– І ти проти мене?– гримнув і вдарив кулаком об стіл.– Тепер знаю, хто мені дітей псує! (Я. Галан); Кутень зібгав довгими кістлявими пальцями скатерку, бився головою об стіл (М. Зарудний); Іван театралью тицьнув пальцем у Богдана (М. Стельмах); Трактористка завела мотор, махнула їм рукою на прощання (М. Зарудний).* Пор., у реченнях, де в структурах «дієслово + знахідний + орудний» завжди чітко виражено інструментальне значення: *І провела очима і загубила в хуртовині свою школярку (М. Стельмах). –Усі зібрались? – обвів присутніх носом, бо очей після вчорашніх хрестин не було видно (М. Зарудний).*

5. Дієслова зі значенням наповнення чимось становлять кількісно обмежену групу. Це незворотні і зворотні дієслова, що керують формою орудного відмінка, яка конкретизує значення дієслова-присудка, доповнює його семантично. У складі речення словоформа орудного виражає об'єктне значення, яке певною мірою нагадує значення знахідного об'єкта при незворотному дієслові або родового охоплення об'єкта при зворотному дієслові. Пор.: *повечеряти каші // повечеряти кашею; наїстися цукерками // наїстися цукерок; об'їстися шоколадом // об'їстися шоколаду.* Проте частіше орудний об'єкта при дієсловах зі значенням наповнення чимось зберігає і певні відтінки конкретної семантики, зокрема способу дії, наприклад: *годуватися молоком, жититися ягодами, закусити солодощами, заїсти хлібом, запити водою, затягнутися димом, ласувати медом, напоїти зіллям та ін.* Приклади в реченнях: *Вечорами... їли виноград і дині, ласували морозивом (М. Зарудний); – Повечеряйте у них в'юнами і приходьте до нас (М. Стельмах); Запий, Гриню, компотом... (О. Гончар); Душе моя убогая! Лишенька з тобою. Уп'ємося отрутою, В кризі ляжем спати... (Т. Шевченко).*

Обставинні відтінки виражає орудний у єдності з атрибутивним словом: *дихати свіжим повітрям, обідати смачними пиріжками, харчуватися пісною картоплею, об'їстися жирним тортом та ін.*

6. Об'єктне значення виражає орудний зі значенням забезпечення або наділення чимось, заповнення великою кількістю, великою мірою. Це дієслова зворотно-середнього стану, значення яких доповнює орудний об'єкта: *забезпечитися боєприпасами, заpastися продуктами, запнутися хмарами, обкластися книжками, обсістися дітками (розм.), оповитися (покритися) туманом, – або дієслова без афікса -ся, що приєднують словоформу знахідного (рідше давального), як-от: відзначити (кого) премією, вшанувати (кого) хвилиною мовчання, надихати (кого) власним прикладом, наділяти (кого) вродою, допомагати (кому) порадою, засипати (кого) запитаннями, обкласти (кого) книжками, одарувати (кого) ласкою та ін.*

Меншу групу становлять дієслова без афікса -ся, що приєднують лише орудний: *жити дітьми, зарости щетиною, крити фактами, просякнути потом і под.*

Наприклад: *Зі сходу Видубицькі гори оточили себе лісами (М. Зарудний); Ми й там, між горами чужими, В обіймах голубої мли Боліли болями твоїми, Твоєю радістю жили (М. Рильський); Щедро нагородили Теклю оплесками за ці слова (М. Зарудний); Потяг стояв довго – все запасався палим (Ю. Яновський); Хутко загін затемнів стернею і вкрився снопами (Леся Українка).*

У структурах речень із присудком, вираженням перехідним дієсловом на позначення наповнення або охоплення великою мірою, кількістю, орудний втрачає обставинний відтінок, набуваючи об'єктного значення, зумовленого семантикою дієслова, або словоформа орудного входить до складу іменного присудка: *зарости споришем, критися туманом, набрякнути вологою, обрости жиром та ін.* Наприклад: *Світлиця зароїлась новими людьми, що насилу пробирались через купи уламків (М. Коцюбинський); Ясно, що ваше поле захрясне лободою й щирницею так, що нікуди буде сіяти чи то ячмінь, чи то ярову пшеницю, чи щось інше (Остап Вишня); –Калікою ж можуть оставити на весь вік! – з болем викрикнула Варка (О. Гончар); – Хвора? Їй погано? – засипав запитаннями Платона (М. Зарудний).*

У вживанні словоформ орудного при перехідному дієслові, детермінованому родовим (давальним) і орудним, на його об'єктне значення нашаровується значення інструментальне, наприклад: *Чи*

ж то ганьба, що маю серце не скупе, що скарбів воно своїх не криє, тільки гоїно коханого одарувало ними (Леся Українка);

Інструментальне значення іменників речовинно-предметної семантики виступає при перехідних дієсловах конкретно окресленої дії: *заповнити водою, завантажити зерном, застелити скатеркою, обнести дротом, обсипати піском, просочити маслом* та ін. Наприклад: *Подивись! Женці схилились, потомились і від праці від тяжкої Потом вкрились* (М. Рильський); *Одного ранку районні шляховики ... зрівняли все, вкрили сивим асфальтом* (М. Зарудний).

7. Об'єктне значення виражає орудний у сполученні з дієсловами на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини. Особливістю цієї групи дієслів є їх метафоричне вживання. Образні значення ґрунтуються на основі взаємодії переносного вживання дієслів із семантикою «випромінювати», «вилитися», «випускатися» з орудним об'єкта іменників на позначення психічних або фізичних станів (*радість, бажання, біль, гнів, доброта, сором* та ін.). Метафоричність словосполучень у реченні передає рефлекси відповідних станів людини – вираз очей, обличчя, усього тіла, ества взагалі: *блиснути усмішкою, вигравати очима, віддавати болем, горіти вогнем, дихати спокоєм, налитися млостю (втомою), обпекти вогнем, палати ненавистю, паленіти гнівом, розквітати усмішкою, світитися добротою, спалахнути (спаленіти) гнівом, сяяти щастям, трепетати радістю*. Наприклад: *Люди стояли урочисті, обличчя їх світилися добротою* (М. Зарудний); *Коротким життям зірниця жила я..., освітила усмішкою ваш полігон, сяйнула розливом щастя...* (О. Гончар); *Усе її тіло наливається солодкою млостю* (М. Зарудний); *...Не тільки очі, а й начищенні чоботи спалахнули гнівом* (М. Стельмах); *Радістю серця в нас трепетали* (М.Рильський); *Але пор.: Остапчук машинально підніс руку до шапки, та на половинні дороги зупинив її... І враз щоки його спаленіли соромом* (Я. Галан), де орудний має виразне причинове значення. У дієсловах, детермінованих іменником із залежним прикметником, на об'єктне значення орудного нашаровується відтінок способу дії, наприклад: – *Що?! – спалахнули якимсь чорним вогнем Степчині очі* (М. Зарудний); *Хоч лікареві було вже під сорок років, але його щоки палали молодечим рум'янцем* (Я. Галан).

Образне вживання дієслів цього типу на позначення процесів і станів розширює можливості детермінації їх орудним об'єкта. У поєднаннях дієслів з іменниками типу *вигравати барвами, дихати*

спокоєм, загорітись полум'ям, налитися світлом, палати вогнем, сяяти чистотою і под. образність не така виразна, і орудний виражає відтінок способу дії. Наприклад: *Огнем веселчастим ясний бенкет сіяє...*(М.Рильський); *...За ними пашиє черепицею присадкуватий сарай* (О.Гончар); *Буде, може, віднині твоєю палубою оця твердь степова... де на тебе гарячим повітрям хлюпає простір знайомий* (О.Гончар).

8. Орудний об'єкта функціонує при дієсловах, що виражають раптову або бурхливу фізичну реакцію людини як вияв певного психічного або фізичного стану чи процесу, тобто передають предикативну ознаку: *вибухнути реготом, зайтисся плачем* (кашлем, криком), *залитися* (зіходити) *сльозами, обливатися кровю, розсипатися лайкою* (похвалами) і под. Наприклад: *Жінка встала...і, мов водою, залилась дрібними, як горох, сльозами* (Т.Шевченко); *Тоня заливається сміхом, їй дуже подобається, коли він* (Віталік) *починає отак витівати що-небудь* (О.Гончар); – *Ліворуч! Ліворуч! А вони ні з місця, стоять наче вкопані, а потім враз вибухають реготом...* (О.Гончар); – *Відмовляло, – вискнув по-жіночому капрал Сейда і розсипався п'ятиповерховою лайкою* (Я.Галан); *Генерал не зносив, коли хтось підвищував голос, тим паче – заходився криком* (Ю.Смолич); *Людська трагедія відходила в потаємні куточки душі, щоб...при першій потребі вибухнути новим борінням пристрастей, образ, ревнощів і тривоги* (М.Зарудний).

9. Здатність приєднувати орудний об'єкта певною мірою виявляють також дієслова зі значенням «випромінювати» (*тепло, холод та ін.*), «пахнути», «відгонити» (*чим*), «ширити» (*звуки, барви та ін.*), «віддливатися»(*відтінками барв*) і под. Об'єктне значення орудного властиве тільки бінарному дієслівному словосполученню, яке входить до складу речення як маркер предикативної семантики стану, наприклад: *відгонити димом, відсвічувати блакиттю, віяти прохолодою, тхнути цвіллю, зяяти порожнечею, нести болотом, кишити рибою, повнитися галасом та ін.* Наприклад: *Кволі верби віяли весною* (М. Рильський); *Кожухарева хата, наче з ляку ... дрібно деренчала шибками.* (М. Зарудний); *Казано, що після трактора і земля, і хліб нафтою одгонитимуть* (Остап Вишня); *Тільки-но зійшло сонце й ударило золотим промінням* (Остап Вишня); *Цілу весну шкільне подвір'я повниться дитячим галасом...* (О. Гончар).

При дієсловах *віяти, нести, пахнути та ін.* в односкладному безособовому реченні відбувається нейтралізація орудного об'єкта і

натомість виступає орудний суб'єкта. Так, у реченні *...Пахне просто гарячим лоєм отари, батьковим чабанським духом та відкритою настіж сухою кошарою...* (О. Гончар) словоформа орудного вказує на джерело, причину стану, хоча синтаксично займає позицію предиката, адже можна зробити заміну: *обгонити нафтою – смердіти, ударило золотим промінням – засяяло*.

Орудний об'єкта може детермінувати окремі дієслова з інших семантичних груп, зберігаючи можливість приєднувати ще якусь відмінкову форму, наприклад: *поперхнутися водою, подавитися кісткою, відтанути душею, користуватися авторитетом, турбуватися домівкою (про домівку), хворіти грипом (на грип) та ін.* Наприклад: – *Найшов чим турбуватись!* (М. Стельмах); *...Метелиця, вітер – скрізняк і горе перехитують ним* (М. Стельмах); *Навіть у цей вечір... не стала дочка по-справжньому веселою, не відтанула душею...* (О. Гончар).

Отже, можна зробити висновок, що словоформа орудного об'єкта поступово набуває синтаксизації цієї функції, транспонуючись до вираження предикативної або суб'єктної функції.

Особливо помітна синтаксизація орудного при дієсловах, ужитих у переносному значенні, а також тенденція до розвитку тих його значень, які служать образно-метафоричними засобами характеристики дій, станів, процесів.

Основною сферою функціонування залежної відмінкової форми іменника є прислівний зв'язок однобічного спрямування – сильний або слабкий. Сильний прислівний зв'язок є засобом реалізації морфологічної валентності головного слова в словосполученні, яка виявляє себе в реченні як необхідне оточення (поширення) його (облігаторний компонент).

Залежне слово входить у зв'язок з головним у визначеній нормою мови формі, що відповідає призначенню її – обслуговувати мікрополе об'єкта.

Об'єктні відношення зумовлені семантикою головного слова (переважно дієслівного), його морфологічною валентністю. Залежна словоформа іменника (співвідносного з іменником займенника), реалізуючи морфологічну валентність дієслова, виражає і відношення до нього як об'єкт дії (*написати твір, дякувати друзям за допомогу, захоплюватися спортом*).

Специфіка синтаксичних значень словоформ, що перебувають у сильному придієслівному зв'язку (на відміну від

приіменного та іншого типу зв'язку), зумовлена тим, що дієслово, орієнтоване на роль присудка в реченні, здатне приєднувати відмінкову словоформу як обов'язкову або, навпаки, не регламентувати появи відмінкової словоформи, яка може вільно поширювати предикативну основу.

У системі відмінків сучасної української мови виразником прямого об'єкта є знахідний відмінок. Словоформа знахідного відмінка, який спеціалізувався на виконанні функції прямого об'єкта, поєднується з перехідними дієсловами. Об'єктна функція знахідного відмінка є його первинною функцією, семантично і синтаксично зумовленою. Родовий партитивний та родовий, зумовлений уживанням дієслова з заперечною часткою *не*, є периферійним засобом мікрополя прямого об'єкта, що сигналізує про неповноту охоплення дією об'єкта або виражає додаткові відтінки.

Давальний та орудний об'єкта реалізують морфологічну валентність дієслів, виявляючи лексичну і синтаксичну зумовленість уживання; словоформи давального та орудного зі значенням об'єкта поєднуються тільки з окремими семантичними групами дієслів (віддієслівних іменників, прикметників). Функція об'єкта для них є вторинною.

Розділ 3. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА, ЗУМОВЛЕНА СТРУКТУРОЮ РЕЧЕННЯ (ЗОНА СУБ'ЄКТНОЇ ФУНКЦІЙНОЇ СЕМАНТИКИ)

3.1. Відмінкова словоформа в позиції суб'єкта

У зв'язку з посиленням наукового інтересу до проблеми синтаксичної семантики особливої актуальності набуває проблема з'ясування статусу категорій предиката і суб'єкта.

Оскільки речення співвідноситься з об'єктивною реальністю (певною ситуацією), а також із категоріями мислення (або загальною будовою їх – логомою) [Чесноков 1978, с. 6] та з системою мови як предикативна одиниця, протиставлена непередикативним одиницям [Гак 1973; Колшанский 1976; Валимова 1978], його семантика може бути розкрита в кожному із зазначених аспектів. Семантичний суб'єкт як одна з найважливіших категорій семантичної структури речення завжди привертав увагу дослідників. Його кваліфікація суперечлива, залежить від вихідних позицій та аспекту дослідження речення.

На сучасному етапі термін «суб'єкт» використовують у чотирьох значеннях: 1) іменне слово в синтаксичній функції підмета (у вченні про члени речення); 2) іменне слово в синтаксичній функції підмета або додатка, що виражає носія стану (в теорії відмінків і теорії станів); 3) тема (дане в реченні), тобто частина речення, не тотожна з підметом, протиставлена ремі, яка містить нове, те, що говориться про тему (у теорії актуального членування речення); 4) виконувач дії або носій стану, що є предметом думки, про який щось стверджується або заперечується і який у реченні може бути представлений будь-яким його членом (у синтаксичній семантиці).

Для дослідження функцій відмінків найбільш прийнятним є визначення, за яким «суб'єкт» трактують як ім'я, що позначає діяча (агенса або носія стану), представленого в реченні підметом або додатком. Суб'єкт протиставлений об'єктові (і предикату) на функційно-семантичній основі як компонент семантичної структури речення, який перебуває з предикатом у синтаксичному зв'язку координації, формує предикативну основу.

У різних за синтаксичною будовою реченнях, що відображають ту саму ситуацію (тотожних за денотативним значенням), семантичний суб'єкт на формально-граматичному рівні може бути представлений неоднаковими граматичними формами. Наприклад: 1. *Комісія розглядала проект.* 2. *Проект розглядався комісією.* 3. *Хлопець не спав.* 4. *Хлопцеві не спалося.* 5. *Злегка повіває вітер.* 6. *Злегка повіває вітром.* 7. *Вода затопила луги.* 8. *Водою затопило луги.* 9. *Я не маю часу.* 10. *У мене бракує часу.* У наведених конструкціях речень суб'єкт виражає значення: агенса, представленого називним відмінком (підметом) у двоскладному реченні (1-ше) або предметного діяча (у 5-му і 7-му реченнях); носія стану, представленого давальним відмінком (додатком) в односкладному (безособовому) реченні (4-те); джерела-причини дії, стихійного явища, представленого орудним відмінком (6-те і 8-ме речення); носія ознаки, представленого називним відмінком (підметом) у двоскладному реченні (9-те) або прийменниково-відмінковою формою в односкладному реченні (10-те).

«Синтаксична семантика, – пише В.І. Дегтярьов, – має функційну природу, тому у вивченні синтаксичних елементів важливо враховувати їхнє призначення у вираженні семантики речення, а з іншого боку, роль у конструюванні його структури» [Дегтярьов 1976, с. 44.].

Семантичний суб'єкт об'єктивується на функційно-смісловій основі у співвіднесеності з реальним, логічним суб'єктом судження, представленим у реченні називним або непрямим відмінками. «Суб'єкт, – пише Н.Ю.Шведова, – це той (те), від кого(чого) спрямована дія, стан, сприймання, співвідношення (у широкому розумінні, включаючи володіння), або ознаку» [Шведова 1973, с. 464].

Семантичному суб'єктові в структурі речення завжди відповідає семантичний предикат. В організації речення беруть участь три типи відношень, серед яких виділяється відношення між значенням предиката і значенням характеризуваного ним суб'єкта [Мельничук 1967; Золотова 1971; Москальская 1974].

Семантичний предикат може виражати активну дію агенса або стан пацієнта, стихійні прояви процесів або станів у природі, що відповідно координує із семантикою суб'єкта.

Словоформа того чи того відмінка для представлення в реченні семантичного суб'єкта як носія предикативної ознаки

частково зумовлена лексичним значенням слова-предиката і його дистрибуцією.

Як зазначає Н. Д. Арутюнова, у структурі речення дієслово зі значенням цілеспрямованої дії «одержує власне агентивне значення, що унеможлиблює наявність суб'єкта події», так само як для дієслів емоційного впливу характерним є суб'єкт події, а не конкретно предметний суб'єкт. Таке розуміння терміна «суб'єкт» (семантичний суб'єкт) з деякими відхиленнями подано в працях із функційного синтаксису російської, української та інших слов'янських і неслов'янських мов. Однак головним чинником, що зумовлює вживання граматичної форми в позиції семантичного суб'єкта, є співвідношення значення суб'єкта і предиката з граматичною структурою речення. Так, наприклад, агенсивність і активність дії є ознакою граматичної семантики речення двоскладних структурних схем, а агенсивність і дезактивність носія ознаки властиві структурі односкладного речення. Характер семантичного суб'єкта і предиката зумовлений граматичною перспективою речення. Цей аспект є головним у дослідженні функцій непрямих відмінків, що займають позицію суб'єкта. Історично складені та усталені структури схем речень з різною граматичною перспективою можуть розглядатися в плані виявлення основних (ядерних) конструкцій та їх трансформ. Проте критерії встановлення напряду трансформацій недосконалі, і тому аналіз речення тільки в плані транспозиції компонентів його структури не завжди дає позитивні результати. В аспекті актуального членування речення семантичний суб'єкт отримує інше тлумачення. У працях, присвячених проблемі актуального членування речення, семантичний суб'єкт визначають, ураховуючи конкретне комунікативне завдання або спрямованість інформації [В.Матезіус, Ф.Данеш, Г.Пауль, О.Єсперсен та ін.].

Питання функціонування відмінків, прийменниково-відмінкових форм та інших одиниць пов'язують із вивченням таких формальних засобів вираження актуального членування, як порядок слів, наголос, що виконують роль лінійного акцентування речення [Адамец 1973, с. 131]. Тема, те, що мовцем представлено як дане, відоме, протиставлене ремі – тій частині, яка містить нове, головне в повідомленні, у кожному конкретному реченні може бути вербалізоване по-різному – одним або кількома словами. Так, будь-яке загальноінформативне речення, в якому акцентно не

виділяється один із компонентів або яка-небудь частина компонентів, тому представляє один – той, що передує іншим, які виконують разом функцію реми. Наприклад: *Гості / відвідали вчора музей; Сьогодні / розпочинається засідання комісії.* У випадку вираження частково інформативного змісту значення теми може бути представлено кількома компонентами і тільки одним – рема. Цьому допомагає виділення слова фразовим наголосом при зміненому порядку слів, як, наприклад: *Музей відвідали гості / вчора; Засідання комісії сьогодні / не відбулося.*

Варіювання теми і реми в реченні одного інформативного змісту допомагає створенню синонімічних рядів речень з різним стилістичним забарвленням і експресивністю. Цей момент береться до уваги, але якщо дослідники розглядають структуру речення в інших аспектах.

Суб'єктне значення є основним функційним значенням називного відмінка. У непрямих відмінках іменника (займенника, субстантивованих слів) суб'єктне значення вторинне (синтаксичне), зумовлене структурою речення і специфікою його граматичної перспективи. У непрямому відмінку значення суб'єкта не збігається зі значенням суб'єкта-підмета. Формально не збігаючись із підметом, такий суб'єкт, виражений непрямим відмінком або прийменниково-відмінковою формою, завжди передає нашарування відтінків об'єктного значення того чи того відмінка. Відтінки об'єктного і навіть обставинного значень має також суб'єкт, представлений у реченні прийменниково-відмінкового словоформою.

Відмінкова словоформа в позиції суб'єкта може розглядатися як засіб вираження категорії синтаксичної особи, що є однією з ознак предикативності речення.

3.2. Функційна співвідносність форм називного і кличного відмінків за значенням особи

Повнозначні слова як носії лексичних і однієї чи кількох граматичних сем у складі тієї чи тієї частини мови відображають властиві їм граматичні категорії. Втілюючись у конкретних системно пов'язаних формах певної частини мови, граматичні семи представлені як функційно-категорійні ознаки, за якими будується

морфологічна парадигма. У системі іменника суттєвою граматичною ознакою виділення парадигматично пов'язаних морфологічних форм є співвідносність особи мовця та особи адресата мовлення.

Наукове вивчення функційної співвідносності відмінків і так званої кличної форми не дає однозначної відповіді на питання про їхню граматичну природу і про місце вокатива в системі відмінкової парадигми іменника. Так, одні вчені, враховуючи те, що в ряді слов'янських мов іменники можуть мати спеціалізовану морфологічну форму для вираження особи – адресата мовлення, розглядають її як елемент відмінкової парадигми [Потебня 1958; Тимченко 1926; Кучеренко 1961] або як «особливу форму відмінка» [Русский язык 1979, с. 86] у системі відмінювання іменників. На думку інших учених, кличний відмінок, хоч і входить в особово-відмінкову парадигму іменника, лише умовно може бути названий відмінком, оскільки він виступає як маркований член: 2-га особа / не 2-га особа тільки у називному відмінкові [СУЛМ 1969, с. 75].

У багатьох граматиках і монографічних працях зберігається традиційний погляд на кличну форму як таку, що не виражає синтаксичних відношень іменника до інших слів, а служить засобом вираження апелятивної функції [Ходова 1963, с. 28]. При цьому акцентується на відмінності від звичайних відмінків, яка полягає в тому, що в прикметниках відсутня спеціальна форма узгодження з кличною формою іменника.

Питання про статус кличної форми важливе для з'ясування особливостей побудови іменникової парадигми сучасної української мови. Морфологічні форми відмінків є носіями граматичних сем, які, як зазначає В. М. Русанівський, далеко не завжди інтегруються в єдину категорію [Русанівський 1981, с. 13]. На відміну від категорії роду іменників, яка є засобом ідентифікації імені і його субституту [Ревзина 1971, с. 54], категорія відмінка виражає синтаксичні відношення іменника до інших слів, а відмінкові форми його утворюють парадигму на основі протиставлення «не за однією ознакою (предметності), а за різними, підпорядкованими цій ознаці: діяча, об'єкта, ознаки тощо» [Русанівський 1981, с. 14].

У плані змісту морфологічні форми відмінків іменника реалізують категорійну сему «предметність», властиву всім словам цієї частини мови, а також дрібніші семи, що є ознаками окремих

лексико-граматичних груп іменників. Кожна відмінкова словоформа, спроектована на виконання предметних функцій, характеризується ознакою «істота» або «предмет». Наявність семи «істота», у свою чергу, передбачає бінарне протиставлення «особа / неособа». Отже, лінгвістичний зміст відмінка в цілому становлять загальнокатегорійна сема, втілена в семантиці іменника (сема «предметність» у її проявах «істота/неістота»), а також семи, спрямовані на виконання синтаксичних функцій – «особа / неособа» – і функційно-семантичних: суб'єкта, об'єкта та ін.

У системі відмінків іменника кличний протиставлений усім іншим відмінкам. Функція кличного відмінка пов'язана із синтагматичним членуванням змісту речення. За словами О.С. Мельничука, функція смислового членування речення в процесі формування висловлення відображає найістотніші психологічні закономірності мислення, які у певній своїй частці цілком збігаються з найзагальнішими закономірностями формування логічних суджень [Мельничук 1972, с. 431]. Мислення у кожному конкретному випадку здійснене як суб'єктивний процес, і це «синтагматичне членування є виразником суб'єктивно-смислової сторони внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення, тимчасом як організація речення за допомогою морфологічних і службово-лексичних засобів репрезентує суб'єктивно-смислову сторону тієї самої сфери, залежну в першу чергу від природи позначуваних реченням об'єктів» [Там само].

Основна опозиція – кличного і називного відмінків – виражається у їхній спеціалізації. Називний відмінок виконує функцію суб'єкта дії (підмета), яка зорієнтована на внутрішньосинтаксичну організацію компонентного складу речення за відповідними синтаксичними зв'язками. Кличний відмінок виражає функцію апеляції до адресата, що характеризується ізольованістю від синтаксичних зв'язків, властивих членам речення.

Реалізація категорійного значення актуалізації й ідентифікації адресата мовлення входить до сфери встановлення контакту комунікантів спілкування: заохочення співбесідника до спілкування, впливу на нього чи вираження мовцем суб'єктивних оцінок (у конструкціях внутрішнього мовлення тощо). На апелятивну функцію нашаровуються фонові значення експресивності, емоційності. Наприклад: *А він (дяк) мені: - Моя ти*

голубичко! Страданіє, як кажуть, возвиша... А як подумать, дівчинко моя ти, то хто із нас на світі не розп'ятий? (Л.Костенко); Душе моя убогая, Чого ти сумуєш? (Т.Шевченко).

У структурі речення реалізуються граматичні семи, які забезпечують вираження предикативних і непередикативних відношень, зв'язність компонентів речення в цілому. Відмінки відображають синтаксичну спрямованість морфологічних форм – як конструктивних компонентів речення чи елементів, які поширюють його. У структурі речення як предикативної одиниці, крім інших ознак (предикативності, модальності та ін.), виражено віднесеність предикативної ознаки (дії, стану, властивості) до особи як діяча, носія стану, джерела або причини, реалізується граматичне значення особи іменника в позиції суб'єкта через предикативний зв'язок зі словоформою дієслова чи іншого слова, що займає позицію предиката.

Значення зв'язків іменника з іншими словами, що ґрунтується на опозиції «особа / неособа», на протиставленні: особа мовця; особа, до якої звернена мова, та особа або предмет, який не бере безпосередньої участі в мовленні.

Протиставлення за ознакою «особа – діяч», «особа – носій стану» у парадигмі іменника, яка становить зміст передусім називного відмінка, підпорядковане основному, загальнокатегорійному значенню цієї частини мови – предметності. Але генетично значення особи в іменнику пов'язане з категорією істот/неістот. Початки формування граматичного значення особи у загальнослов'янській період, на думку О.О. Шахматова [Шахматов 1941, с. 446], можна вбачати у розмежуванні «істот / неістот» насамперед в іменниках чоловічого роду, сліди якого збереглися в окремих слов'янських мовах і в наш час.

Як зазначив Л.А. Булаховський, успадковані з давньослов'янської мовної спільності формальні ознаки кличних форм іменників не охоплювали назв предметів, а тому «факт відсутності кличних форм у слів середнього роду, звичайно, цілком натуральний» [Булаховський 1977, с. 281]. На думку вченого, «незначна група іменників середнього роду, що позначають істот, не могла виявити достатнього впливу на іменники з предметним значенням, щоб змінити загальний стан категорії» [Там само].

У сучасній українській мові кличний відмінок має спеціальні флексії в іменниках чоловічого і жіночого роду однини, що

позначають людей, інших істот або уособлені предмети (наприклад: *юначе, доню Ганно, лево, коню, корівко, дубе, плането, мріє*).

У множині клична форма в звуковому вираженні збігається з формою називного відмінка. Наприклад: *А вам товариші курсанти, я теж зауважу, – перейшов на серйозний тон комісар, – менше іронії, коли йдеться про солдатську науку* (О. Гончар). Однак омонімія кличного і називного відмінків множини у реченні нейтралізується у зв'язку з відмінністю між ними у функціонуванні.

Функційно-семантичне значення кличного відмінка полягає в конкретизації особи, що є адресатом мовлення, незалежно від того, чи має вона формальне вираження через особовий займенник *ти* або *ви*. Пор., наприклад: – *Коли що не так тобі, сину, – ти кажи* (О.Гончар); – *До школи, до школи ідемо! Чуєш, мамо? – заскакав зрадлий. Андраш* (О.Гончар); – *Заходьте, заходьте ж до хати, гості дорогі...* (І.Цюпа). Форма кличного відмінка у функції апеляції до співбесідника семантично може співвідноситися з формами дієслова усіх трьох осіб однини і множини, однак завжди спрямована до адресата мовлення –2-ї особи. Пор.: – *Ну, а тепер, Василю, поїдемо до мене, – запросив Байрачний* (І. Цюпа); – *Ой, Михайлику, я зовсім забула про куріпку* (М. Стельмах); – *Товаришу капітан, заговорив посильний, – прийшов сигнал біди...* (П. Гуріненко).

Сему «особа» іменник виражає на основі лексичного значення слова, реалізуючи її в значенні «особа – діяч» у формі називного відмінка – підмета двоскладного речення, де форма дієслова-присудка продовжує цю сему. Іменник у позиції суб'єкта-підмета має значення 3-ї особи. Зміст іменника-підмета, що сприймається в процесі мовлення як значення, через яке виразно проступає денотат [Арутюнова 1976, с. 11], відрізняється від підмета, вираженого особовим займенником *я, ти (ми, ви)* саме значенням особи. За словами І.К. Кучеренка [Кучеренко 1961, с. 170], слова *я, ти, він, вона, воно* виявляють себе як узагальнено-вказівні назви суб'єктів *в умовах мовного спілкування* (виділення наше. – М.П.). Однак саме в процесі мовлення особа мовця (*я, ми*) й особа, до якої звертається мовець (*ти, ви*), завжди сприймаються як різні учасники мовлення, які можуть змінюватися за ролями. Називний відмінок займенників *я, ти (ми, ви)* займає позицію суб'єкта – підмета двоскладного речення, тоді як в односкладному реченні особа мовця і особа, до якої звертаються, маркована тільки формою дієслова-присудка. Іменник, що номінує особу власним або

загальним іменем, завжди займає позицію суб'єкта: як особи, яка не бере участі в розмові. Але іменник може виконувати також роль конкретизатора 1-ї особи в позиції прикладки (*Я, сусід твоїй, не чув галасу*).

У зв'язках дієслова-присудка з іменником-підметом виразно простежується взаємозумовленість форм конструктивних компонентів речення. Координація форм дієслова-присудка й іменника – підмета за значенням особи здійснюється і семантично, і граматично: дієслово у продовженні семи «особа» «орієнтується» на сему, закладену в іменнику і транспоновану в займенникове слово, яке здатне вказувати на особу. «У сполученні *він стукає*, – писав О.М.Пешковський, – категорія особи у формі *стукає*, залежить від слова *він* (не можна сказати «*він стукаю*» або «*він стукаєш*»)» [Пешковський 1938, с. 60]. У структурі речення подвійно відображено семи «особа»: в підметі, вираженому особово-вказівним займенником, і в дієслові-присудку.

Залежно від значення особи / неособи іменника (чи транспонованого в займеннику *я ти, ми, він, вона, воно, вони*), що займає позицію суб'єкта-підмета, здійснюється вибірковість форм особи в дієслові-присудку. Дієслівна парадигма, що будується на опозиції трьох синтаксичних значень особи (1-ї, 2-ї і 3-ї), передбачає координацію форм цієї частини мови як з іменником, так і з особовими та особово-вказівними займенниками, які здатні вказувати на особу мовця, адресата мовлення й особу, яка не бере безпосередньої участі в мовленні. У протиставленні значень 1-ї, 2-ї і 3-ї осіб координація форм дієслова з кличною формою іменника завжди сприймається через призму предикативних відношень, тобто предикативного зв'язку *ти-* (*ви-*) суб'єкта з дієсловом – предикатом, що спрямовує висловлення я-суб'єкта до адресата (2-ї особи). У наявності узгодження форм дієслова-присудка зі значенням 2-ї особи кличної форми О.О.Потебня вбачав функційну тотожність кличного і називного як відмінків суб'єкта, що протиставлені усім іншим непрямим відмінкам об'єкта. «Синтаксичне розрізнення називного і кличного, – писав О.О.Потебня, – в тому, що називний тільки в займенниках особових *я і ми, ти і ви* є 1-ша і 2-га особа; решта імен займенникові і якісні суть 3-я особа; між тим кличний... є 2-га особа і, як така, узгоджується з 2-ю особою дієслова...» [Потебня 1958, с. 101].

Своєрідність називного і кличного відмінків за функцією суб'єкта визначє і І.К.Кучеренко [Кучеренко 1961, с. 169].

Суперечливість у тлумаченні функцій кличного відмінка пояснюється передусім змішуванням планів семантичного значення особи і граматичного представлення в мовленні. Роль називного і кличного відмінків в організації внутрішньограматичної структури речення неоднакова. У двоскладному реченні дієслову-присудку властиве значення особи, яке продовжує сему особа (неособа), імпліцитно представлене в іменнику, який у називному відмінку займає позицію підмета. Експлікація особи мовця, особи-адресата мовлення й особи або предмета, що не бере участі в мовленні, формою дієлова-присудка є водночас фіксацією ситуативної (контекстуальної) віднесеності висловлення від особи мовця до його адресата. Синтаксично ця віднесеність виражена уведенням словоформи називного відмінка займенника (1-ша, 2-га чи 3-тя особа) або іменника (3-тя особа) в позиції суб'єкта, а також кличного відмінка, що виконує апелятивну функцію – звертання до адресата мовлення.

Уведене в речення звертання реалізує зв'язок форм дієлова-присудка з іменником чи займенником у позиції суб'єкта (підмета) як опосередкувальна ланка [Потебня 1958, с. 91]. Орієнтиром для граматичної координації словоформ, що займають позиції суб'єкта і предиката, виступає форма іменування предмета – називний іменника, значення особи (неособи) якого в мовленні транспонується до особово-вказівних займенників *він, вона, воно, вони*.

Думка В.Матезіуса про те, що «розрізнення в граматичній особі – це власне функція підмета, а не дієслівного присудка» [Матезіус 1967, с. 231], переконлива для з'ясування природи розгляданих відмінків, оскільки іменник і співвідносний з ним займенник наділяють семою «особа» дієслово-присудок тільки в структурі речення, займаючи позицію суб'єкта-підмета.

Категорія істот, увібравши в себе категорію особи [Виноградов 1947, с. 88], в іменнику заявляє про себе у спосіб вираження діяча-суб'єкта. Займенникові форми *я-суб'єкт, ти-суб'єкт* і *він (вона, воно)-суб'єкт* розведені по різних структурно-семантичних параметрах залежно від того, як представлений діяч у перспективі мовлення і приписувана йому предикативна ознака, виражена дієсловом-присудком.

Безпосередній зв'язок особової форми дієслова чи дієслівної зв'язки з іменником забезпечена в двоскладному реченні, де позицію суб'єкта-підмета займає форма називного відмінка іменника, що позначає особу або предмет, які не беруть безпосередньої участі в мовленні. Дієслово, що виражає як номінативну, так і предикативну ознаку, приписувану суб'єктові дії [Русанівський 1971, с. 239], може поєднуватися з займенником *він* (*вона, воно*), зберігаючи одночасно координацію за значенням відмінка, роду і числа, властивих іменникові.

Предикативні двобічні зв'язки між *я*-суб'єктом і дієсловом-предикатом передбачають у плані комунікативної заданості і 2-гу особу (адресата). Значення 2-ї особи – об'єкта звертання (адресата мовлення), що впливає із завдань мовленнєвої ситуації [Кацнельсон 1972, с. 41], втілюється в спеціалізованій граматичній формі, уведення якої в структуру речення-висловлення робить необов'язковою наявність *ти*-суб'єкта і залишає «поза кадром» *я*-суб'єкт. І хоч суб'єкт-підмет *ти* семантично дублює значення 2-ї особи, уже вираженої формою кличного відмінка іменника, в організації внутрішнього складу речення вони функційно розрізняються: займенникові *ти* відводиться роль компонента структурної основи речення, а кличного відмінка – апелятивна функція, або прагматична [Там само], яка сприяє переведенню змісту висловлення із плану інформації *я*-суб'єкта в план спонування до участі в мовленні адресата мовлення (*ти*-суб'єкта).

Формально-синтаксичні зв'язки вокатива-звертання відрізняються від зв'язків узгоджуваних і керованих словоформ. Двоплановість комунікативного акту в реченні із звертанням зумовлює і двопланове спрямування формально-синтаксичних зв'язків кличної форми: до дієслова-присудка (або іншої форми, що зайняв позицію предиката) і до *ти*-суб'єкта, який залишається часто формально не вираженим.

Співвідносність словоформи кличного відмінка з *ти*-(*ви*-) суб'єктом у називному відмінку властива структурам двоскладного речення. В односкладному вона співвідноситься або з називним, або з непрямыми відмінками суб'єкта, а також може співвідноситися з непрямыми відмінками особового займенника *ти* (*ви*) зі значенням об'єкта. Наприклад: *Як тебе не любити, Києве мій!* (А. Малишко); *Спасибі тобі, річко-чародійнице, що ти навіяла мені приспану давно бувальщину* (І. Цюпа); *Ой, світе ясний, світе*

прекрасний, як на тобі гарно жити! (І. Цюпа). Вокатив як морфологічна форма для вираження апеляції (звертання) до адресата мовлення на основі номінації особи (істоти) завжди дає узагальнену вказівку на 2-гу особу чи то на рівні суб'єктно-предикативних зв'язків, чи то на рівні синтаксичних елементів, що поширюють предикат або предикативну основу речення. Навіть у зв'язку словоформи з *ми*-суб'єктом на першому плані виступає співвідносність акту мовлення з 2-ю особою. Наприклад: *Негритянку! Задумана ноче, Забудьмо сьогодні про всі табу, Серце моє виспівати хоче Твоїм рукам золоту хвальбу* (Д.Павличко).

За словами Л.А. Булаховського, та особливість, що з давніх часів займенники не утворювали кличної форми (крім специфічного явища в латинській мові – форми *ті* від займенника *теус*) [Булаховський 1977, с. 281], потверджує факт, що функційне спрямування мовлення до адресата закладено передусім в особовому займенникові *ти* (*ви*), а іменникові у формі кличного відмінка відводиться апелятивна роль через номінацію особи (істоти).

Отже, значення особи, імпліцитно властиве семантиці іменника, по-різному реалізується в його словоформах, зумовлюючись їхнім функціонуванням. Синтаксичне продовження семи «особа» в дієслові-присудку реалізується на рівні предикативних зв'язків, а транспонування цієї семи у займенникові слова забезпечує не тільки зв'язність предикативної основи речення, а й вираження протиставлення особи мовця й особи, до якої звернено мовлення, на рівні поширювачів предикативної основи речення. Співвідносність кличного відмінка з усіма відмінковими формами особових займенників відповідає закономірності протиставлення його усім відмінкам у системі парадигми іменника.

Пор., наприклад:

Співвідносність кличної форми іменника з відмінковими формами особових та особово-вказівних займенників

Ти (ви) – особа-адресат мовлення, до якої звертається мовець (я, ми)	Ти, сину, відпочинь (бачиш) Тебе, сину, не чекав Тобі, сину, вірю Тебе, сину, учу Тобою, сину, горджусь В тобі, сину, не помилився
Я (ми) – особа мовця (звертаюсь до ти (ви) – особи адресата мовлення (слухай, дій)	Я, сину, йду Мене, сину, не чекай (турбує) Мені, сину, вір (жаль) Мене, сину, запитай (не буде) Мною, сину, покеруй На мені, сину, була сім'я
Він (вона, воно, вони) – особа, яка не бера участі в мовленні	Він, сину, йде Його, сину, не хвали (не видно) Йому, сину, подаруй (було невідомо) Ним, сину, займись (цікавилися) По ньому, сину, рівняйсь

Займенники *я, ти (ми, ви)*, виконуючи роль вказівки на особу мовця та адресата мовлення, виступають у реченні його членами. Переймаючи на себе апелятивну функцію іменника, займенник *ти* виділяється інтонаційно, отримує логічний наголос і додаткові експресивно-оцінні відтінки. Наприклад: *Ей, ти! Чого став?*

У реченні зі звертанням на першому плані виступає спонукальна модальність: заклик дати відповідь на запитання, бажання закликати до дій, зацікавити, у зв'язку з чим адресація мовлення завжди йде від особи мовця, тобто від *я-суб'єкта*. Однак форма кличного відмінка, крім апелятивного значення, має додаткове навантаження, виражаючи експресивні оцінки. «Значення слова «ти» містить... частку значення слова «я» [Русская грамматика 1980, т. 2, с. 164]. Додаткове навантаження на основне значення (апеляція до особи – адресата мовлення) можуть виражати власні й загальні назви істот та іменники зі значенням

суб'єктивної оцінки (*доню, сиротиночко, розумнику, кониченьку*), а також назви неістот (*доле, Україно, квітенько, зірочко, місяченьку*).

Пряма номінація адресата мовлення засобом слів з оцінним значенням, закладеним у самій системі мови, в актах мовлення може реалізуватися як вираження суб'єктивного ставлення особи мовця у спосіб використання okazіональних уживань слів і словоформ. За словами П.С. Дудика, номінації – звертання цілком мотивовані специфічними обставинами комунікації, насамперед у розмовно-побутовому мовленні [Дудик 1975, с. 212-213]. Експресивно-оцінне значення звертань загалом передається окличною інтонацією. Наприклад: *І лютяся поклики все далі, вглиб і вшир: «Геть, привиде війни!»* (М. Рильський); *Квітко моя мила! Пташко моя люба! Не витопче німецька орда саду! Не позбиває нагайками цвіту!* (К. Гордієнко).

Специфічне експресивне забарвлення, як було вже сказано, має звертання, виражене займенником *ти (ви)*, оскільки він дає вказівку на 2-гу особу (до якої звертаються) без прямої номінації її. Функцію суб'єктивної номінації можуть забирати на себе в розмовно-побутовому, особливо фамільярному, мовленні будь-які сполучення слів, що називають особу-адресата мовлення за ситуативною ознакою. Наприклад: – *Слухайте, ви, котрі із чубами, як дурежа, і ви, мамзельки, з хвостами, захрипли на голосі. Чи вам сниться ночами небес бірюза І так звана пшениця на так званому колосі?* (А. Малишко).

Такі номінації є okazіональними суб'єктивними утвореннями, які, на відміну від прямих номінацій, завжди мають ознаку стилізованого засобу переважно розмовно-побутового мовлення з позитивним чи негативним емоційно-оцінним забарвленням.

У комунікативному плані форма кличного відмінка може виявляти властивості слова-речення. Звертання-речення не тільки «зосереджують у собі центральну частину повідомлень» [Русская грамматика 1980, т. 2, с. 165], а й нерозчленовано виражають суб'єктивну оцінку дій, станів, відображуваних ситуацій. Супроводжуючись виразною окличною, спонукальною або питальною інтонацією, звертання-речення виражають різноманітні відтінки реакцій людини, емоційної оцінки побаченого, почутого, пережитого в певній ситуації, спонукання до якоїсь дії, застереження в чомусь та ін. Такі структури «виразно не виявляють ні смислової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної і

граматичної основи двоскладного речення» [СУЛІМ 1972, с.309], їхня функція полягає у вираженні емоцій, почуттів, експресій, волевиявлення та ін.

Отже, кличний відмінок входить в особово-відмінкову парадигму іменника, співвідносячись за значенням особи – діяча з формою називного відмінка та за апелятивною функцією – з усіма відмінками, але опосередковано, через займенникове слово *ти (ви)*. Продовження семи «особа – адресат мовлення» реалізується як на рівні головних членів речення, так і на рівні компонентів, що поширюють предикативну основу речення.

3.3. Давальний суб'єкта в безособовому реченні

Суб'єктне значення давального відмінка у слов'янських мовах походить від об'єктного. Давальний суб'єкта близький до давального центрального об'єкта [Вступ до порівн.-істор. вивч. 1966, с. 458], що виражає особу (предмет), у сфері сприйняття інтересів якого перебігає дія або має місце певний стан.

У процесі розвитку і становлення функції суб'єкта він поступово відділився від основного (центрального) значення і спеціалізувався на вираженні суб'єкта стану або сприйняття.

Пам'ятки староросійської, староукраїнської, старобілоруської мов свідчать про широке використання давального суб'єкта в східнослов'янських мовах у конструкціях безособових та інфінітивних речень. Дослідники пам'яток цього періоду вважають, що давальний суб'єкта в інфінітивних реченнях переважає в грамотах, а безособові речення різних типів із словоформою давального суб'єкта ширше представлені в літописах, повістях, житійній літературі [Кершиєне 1938, с. 186-188]. Виражаючи діяча – особу або цілий колектив (рідше предмет), що перебуває в певному стані, іменник або займенник у давальному відмінку функціонував при дієсловах - предикатах з різним лексичним значенням. У процесі історичного розвитку української мови це значення давального відмінка не зазнало помітних змін. У сучасній українській мові давальний суб'єкта функціонує переважно в безособових та інфінітивних реченнях. Зумовлений семантико-граматичною структурою односкладного (безособового, інфінітивного) або двоскладного речення, давальний суб'єкта

виражає особу (істоту), котрій приписується певний стан, сприйняття стану як наслідок неактивності її. Наприклад: *Юнакові не хотілося випускати книжки з рук* (П. Гуріненко); *Чумакові сила змагаються з старшиною?* (К. Гордієнко); *Взимку, під час фінської війни, роті капітана Рагузіна якось довелося цілий день пролежати на снігу перед дотом* (П. Гуріненко); *Захистить стару нікому, сина Охріма взяли в солдати* (К. Гордієнко); *Остап з Соломією сіли під вербою, але їм не говорилося* (М. Коцюбинський); *Піонерам мріється подвиг бойовий* (Л. Первомайський).

У семантичній структурі речення загалом представлені значення облігаторних компонентів його схеми, і тому на значенні кожного компонента речення лежить відбиток граматичної семантики відповідної конструкції. Давальний відмінок у позиції семантичного суб'єкта в односкладному реченні є облігаторним його компонентом, хоча віднесеність предикативної ознаки до її носія виражена непрямо: суб'єкт реалізовано не формою підмета, а додатка.

Ця особливість давального суб'єкта викликає суперечливі теоретичні судження: одні вчені розглядають його як еквівалент або аналог граматичного підмета [Адмони 1955; Александров 1960; Никитин 1959], вважаючи всі конструкції з давальним суб'єкта двоскладними реченнями [Popela 1959], інші, – навпаки, характеризують граматичну позицію давального зі значенням носія стану як об'єктну [Бабайцева 1968] або обставинно-об'єктну [Андерш 1975].

Синтаксична позиція давального суб'єкта зумовлена структурою речень, де він є елементом дистрибутивного мінімуму; односкладних (безособових та інфінітивних) і рідше – двоскладних конструкцій.

Облігаторність давального суб'єкта властива конструкціям, різним не тільки за компонентним складом, а й за модально-граматичною перспективою. Предикативний компонент, що організує граматичні зв'язки в безособовому реченні, або граматично стрижневий компонент його [Арват 1973], може бути виражений особовим дієсловом у безособовому (непрямо особовому) [Никитина 1963, с. 211] значенні; безособово-предикативним словом на *-о (-е)*; особовою формою в безособовому значенні допоміжного дієслова у поєднанні з інфінітивом; безособово-предикативним словом на *-о (-е)* в поєднанні з

інфінитивом; дієсловом *бути* з часткою *не* (у безособовому значенні) та ін.

I. Давальний суб'єкта функціонує в безособових реченнях, граматично стрижневим компонентом яких є дієслова на *-ся*, що виражають психічний стан особи (*думатися, мріятися, гадатися, віритися, маритися та ін.*), незалежний від її волі: Наприклад: *Їм легко мріялося про незабутні дні* (О.Копиленко).

До структури безособового речення входять такі компоненти:

1) граматично стрижневий компонент - дієслово на *-ся* в безособовому значенні;

2) давальний суб'єкта, що виражає особу, якій у формі ствердження або заперечення приписується певний психічний стан;

3) неакузативний додаток (відмінкова словоформа, прийменникова конструкція або інфінитив), що виражає об'єкт охоплення психічним станом.

Структурна схема таких речень відрізняється від двоскладних категорійним значенням стану дієслова-присудка, значенням персональності в іменнику та перспективою висловлювання.

Семантичний суб'єкт, представлений у безособовому реченні словоформою давального відмінка, відрізняється від суб'єкта, двоскладного речення перспективою висловлення. Особова форма дієслова-предиката координується з підметом у формі називного відмінка, виражаючи агенсивність (напр.: *Молодь мріє про майбутнє*). Безособове речення виражає деагенсивність носія стану. Це синтаксичне значення закріплене за моделлю речення, в якому позицію суб'єкта займає словоформа давального відмінка (незалежно від того, формально виражений він, чи його позиція залишається незайнятою) і поєднується з дієсловом, що виражає психічний стан особи (наприклад: *Молоді мріється про майбутнє. Мріялося про щасливе завтра*).

Відомо, що О.О. Потебня, опонуючи Ф.І. Буслаєву, який писав, що при безособовому присудку особа діяча виражається різноманітними непрямыми відмінками, які замінили первісний називний підмета, вбачав у цьому заміщення додатка підметом і відкидав можливість синонімічних замін типу «*Мені думается – я думаю*». На думку О.О. Потебні, «заміни в розумінні витіснення одного звороту іншим (етимологічно споріднені або ні) тут нема: «*мені думается*» і «*я думаю*» залишаються в мові на рівних правах»

[Потебня 1958, с. 80]. У наш час співвідносність структур безособового й особового (двоскладного) речень розглядають як деміпасивну трансформацію ядерного (двоскладного) речення або заперечують як регулярне явище, але допускають можливість стилістичної заміни особових конструкцій безособовими на основі схожості денотативного змісту [СУЛМ 1969, с. 250], хоча зазначають, що при трансформації конструкцій не можна допускати абсолютизації їх, необхідно брати до уваги відтінки кожної структури, форми, категорії.

Поділяючи погляд О.О. Потебні, вважаємо, що співвідносність синтаксичних структур у мові відображає їхню неоднотипність. Вони різні за особливостями представлення основного (денотативного) і додаткових (конотативних) значень. «Конотація синтаксичної конструкції, на думку В.І. Кононенка, саме й виникає шляхом зіставлення її емоційно-експресивних сторін зі змістовими, логічними відношеннями, які передаються цими побудовами» [Кононенко 1975, с. 32.].

Неоднотипність синтаксичного значення виявлена і в неоднотипності синтаксичного представлення категорій суб'єкта, об'єкта й предиката.

Трансформація активних конструкцій у деміпасивні не тотожна за значенням заміні одних граматичних форм іншими в реченні. Вона відображає поступову перебудову семантико-граматичної його структури, зумовлена закономірностями розвитку граматичної системи конкретної мови. Поступове становлення нових структурних схем речення може реалізуватися в номінативній формі (підметі) або у формі непрямого відмінка, прийменниково-відмінкової конструкції, виражаючи певний варіант функційно-граматичної спеціалізації відповідно до синтаксичного значення речення.

Так, номінативний підмет, виражений іменником на позначення особи, – це переважно суб'єкт-агенс у реченні з активною модальною перспективою, де залежно від лексичного і граматичного значення дієслова-предиката заповнюються суб'єктна й об'єктні позиції як діяча або носія ознаки, стану та прямого чи непрямого об'єкта. Наприклад: *Дівчина має вікно. Дівчина цікавиться спортом. Дівчина розмовляє з незнайомкою. Дівчина сумує за рідними.*

У безособовому реченні суб'єкт ніби відсунений на задній план, на ньому не фіксується увага, тобто характеризується як особа, якій приписується певний стан. Модальність безособового речення відрізняється нашаруванням кількох додаткових відтінків. Наприклад, дієслово з постфіксом *-ся* виражає не пасивність, а інертну, неактивну дію-стан особи. Ця модальність дієслова як неповністю реалізована пасивність представлена поєднанням дієслова-предиката із словоформою давального суб'єкта та словоформою непрямого відмінка (крім знахідного) у позиції об'єкта: *Дівчині вірилося в щастя* (М. Стельмах); *Про Ковтуна думалося частіше* (П. Гуріненко).

Якщо особі приписується стан суб'єкта сприйняття, то дієслово-предикат має особове значення, а об'єкт представлено в підметі, тобто всі компоненти утворюють структуру двоскладного речення, виражають його зміст: *Макарові вчувся швидкий біг людини* (П.Гуріненко).

Давальний суб'єкта, зумовлений структурою речення з деміпасивною граматичною перспективою, може бути словесно не виражений. У цьому випадкові суб'єкт як пасивний сприймач якоїсь ситуації представлений не як конкретна особа, а узагальнено. Наприклад: *Не так склалося, як бажалося* (Нар.тв.). Суб'єктне значення у разі опущення словоформи давального суб'єкта повністю не нейтралізується, воно присутнє, але з відтінком узагальненості і невираженості носія стану.

2. У структурі безособових речень давальний суб'єкта може виражати особу, якій потенційно притаманна певна діяльність, але реалізована вона як стан, що залежить від готовності/неготовності суб'єкта до дії або можливості/неможливості її виконання. Наприклад: *Лукії сьогодні чогось не співається* (О. Гончар); *Не можу похвалитися, щоб мені добре працювалося* (М. Коцюбинський).

Деміпасивність частіше постає як стан особи, викликаний обставинами незалежно від готовності діяча до реалізації дії. Наприклад: *Сіли снідати, але сьогодні якось не їлося* (О. Гончар); *Зоя змогла б уже йти, але їй чомусь не йдеться, їй якось само стоїться на місці* (О. Гончар).

Склад такого безособового речення часто доповнюють поширювачі з обставинним значенням причини, способу дії, місця, часу та ін.

Речення цього структурного типу властиві уснорозмовному та художньому мовленню. У художній літературі, публіцистиці дещо змінюється перспектива висловлювання, адже ситуація відображена через контекст, тільки стилізований під конкретні ситуації розмови, хоча характерні особливості уснорозмовного мовлення зберігаються. Незалежний від волі людини (істоти), стан конкретизують різні додаткові засоби: уведення займенникових слів, що непрямо вказують на невідому причину, можливість чи неможливість реалізації потенційної діяльності (*якось, щось, чогось* та ін.). Наприклад: *Щось не працюється мені. Чогось не віриться мені, що то оригінал. Якось не спиться до ранку.*

У поєднанні з неозначеними займенниками виступають частки займенникового походження, що підсилюють значення «нав'язливого» стану особи (*якось, само якось воно, чогось так, само щось, чомусь воно* та ін.).

Формально безособовість речення виражена відсутністю номінатива-підмета. Як зазначає Е.Г. Борщ, специфіка категорійного значення особи в безособовому реченні полягає в тому, що безособовість виражає заперечне відношення до граматичного суб'єкта [Борщ 1973, с. 38-39]. Семантичний суб'єкт у реченнях цього типу представлений конструктивно необхідною словоформою давального відмінка, а дієслово-предикат інформує про можливість або відсутність волі у суб'єкта для реалізації дії.

Ці речення не завжди співвідносні з двоскладними. Пор., наприклад: *Їй само йшлося і співалося. – Вона сама йшла і співала. Йому важко писалося, особливо трудно римувалося. – Він важко писав, особливо трудно римував.*

Наведені двоскладні конструкції (особливо в першій парі) є стилістично невдалими, а якщо й можливі в ужитку, то відрізняються від односкладних нюансами змістового та емоційно-експресивного планів.

Безособові конструкції, хоча формально не мають підмета, але вказують на особу словоформою давального суб'єкта. Такі імперсональні конструкції виявляють специфіку взаємодії семантичних та граматичних чинників [Бабайцева 1968, с. 53; Арват 1960, с. 15; Чирва 1977, с. 4], відображають також стилістичні особливості вживання.

У заперечних безособових реченнях із неперехідним дієсловом-предикатом позиція суб'єкта може бути не зайнятою.

Дієслово-предикат у таких реченнях виражає непряме відношення дії, стану до невизначеного, невідомого або узагальненого діяча або інформує про конкретну особу, від імені якої здійснюється мовлення чи до кого воно звернене.

Наприклад: – *Оце так галушечки. Тут, либонь, їстиметься ще смачніш, ніж у хаті* (М. Кропивницький); *Чим далі троянівці просувалися до центру, тим трудніше їхалося* (Гр. Тютюнник); *Хоч вовни тук дідові дайте, щоб м'якше в дорозі сиділося* (О. Гончар); – *Лежіть там собі на печі, коли лежиться* (Панас Мирний).

Деміпасивність маркована не тільки безособовим дієсловом-предикатом, а й уведенням обставини способу дії (*добре, гарно, легко, трудно, важко, погано* та ін.), місця або часу, позиції яких займають непрямі відмінки, прийменниково-відмінкові конструкції, прислівники.

У двоскладному реченні обставинні слова часто не мають тих значень, котрі вони виражають в односкладному реченні. Пор.: *...Щоб м'якше в дорозі сиділось (дідові).* – *...Щоб м'якше в дорозі сидів (дід); Тут їстиметься ще смачніше, ніж у хаті.* – *Тут (вони) їли ще смачніше, ніж у хаті; Їхалося трудніше.* – *Їхали трудно.* Цю особливість односкладних речень помітив П.Адамець, наголосивши на неможливості у деяких випадках знайти відповідне ядерне речення до цього типу трансформантів: *Він писав важко// Йому писалося важко.*

3. Суб'єктне значення виражає словоформа давального відмінка в безпідметових деміпасивних конструкціях, що інформують про емоційний стан особи або модальні відношення. Функцію предиката виконують безособово-предикативні слова (*легко, весело, страшно, лячно, боязко, ніяково, соромно, сумно, гарно, жаль, гріх, сором, треба* та ін.), що поєднуються з давальним суб'єкта. Наприклад: *Якову Калитці теж нелегко. Хлопці з нього потішаються* (К. Гордієнко); *Ярині стало лячно від цих слів* (М. Стельмах); *У кімнаті знову голосно засміялася. Ой, дуже весело їй, так весело, що далі нікуди* (П. Гуріненко); *Не жаль мені, кохана, за тобою. Свого ж одуреного серця жаль* (Д. Павличко).

Функційно зближується із безособово-предикативними словами інфінітив як засіб вираження предикативної ознаки, приписуваної суб'єкту. Наприклад: *Іду я пішки з друзями. Нам весело їти* (Д.Павличко). – *А от слабо тобі, Федоре, скупатися у басейні* (П. Гуріненко).

Ці конструкції продуктивні в сучасній українській мові. Уведення до складу предиката інфінітива видозмінює значення стану, що приписується суб'єктові: інфінітив конкретизує процес (а не об'єкт), що викликає (як першопричина) певний емоційний стан особи або модальне відношення. Пор. конструкції в тексті Д.Павличка:

*В морі я хотів печаль свою втопить
Я до моря вийшов рано - море спить.
І мені його будити стало жаль
Залишилася мені його печаль.
Ополудні йду до моря і здаля
Бачу, що воно сміється, як маля.
І мені його смутити стало жаль
Залишилася мені його печаль.
Уночі до моря знову я прибіг,
А воно ридало біля ніг моїх.
І мені його самого стало жаль
Залишилася мені його печаль.*

Безособово-предикативні слова на -о (-е) в таких конструкціях відрізняються від синонімічних прислівників, зближуючись із безособовими формами дієслів на -ся.

Якщо прислівники на -о (-е) самотійно виражають якісну характеристику стану особи, викликану бажанням/небажанням його до дії або наявністю/відсутністю такої можливості до дії, то безособово-предикативні слова в поєднанні з інфінітивом передають предикативну ознаку, що приписується суб'єктові як емоційний стан особи, викликаний певною дією. Пор. дві конструкції речень та їх трансформи:

1. *Драма цікаво написана. Легко читається* (Панас Мирний). – *Автор цікаво написав драму. Я легко читаю її* (Це викликає в мене бажання читати).

2. *Про що з ним не заведи розмову – так; легко, так любо з ним говорити* (Панас Мирний). – *Він і я розмовляємо... Мені легко, любо говорити з ним, тому що розмова з ним позитивно на мене впливає*).

Такі конструкції з безособово-предикативними словами не підлягають близькій за змістом трансформації *Легко, любо мені з ним говорити* // *Легка, люба мені розмова з ним* // *Коли він говорить зі мною, мені легко, любо слухати його*/. І це природно: у наведених конструкціях

виражено значення специфічного характеру – емоційний стан особи.

Якщо позицію предиката займає девербативний статуватив, що виражає емоційний стан особи, заміна давального суб'єкта номінативом – підметом неможлива. Специфіка безособових речень полягає в тому, що їхня семантика взаємодіє з граматичною семантикою предикативного компонента й облігаторного компонента зі значенням суб'єкта. Своєрідність таких констукцій базується передусім на граматико-семантичній природі головного члена, конкретизованого певною мірою контекстом суміжних речень, а ще більше – характером другорядних членів, наявних у складі безособового речення [СУЛМ 1972, с. 245]. Н.М. Арват безособові конструкції цього типу відносить до групи двокомпонентних семантичних структур суб'єктно-предикатного складу, до яких входять суб'єкт стану і предикат стану [Арват 1976, с. 44]. Термін «двокомпонентна семантична структура» односкладного речення є прийнятним на тій підставі, що категорія стану без вираження категорії суб'єктності (якщо не відмінковою словоформою, то ситуативно, контекстуально, інтонаційно) у структурі речення залишається не конкретизованою (стан особи може бути представлений іншою структурою, ніж стан природи просторово-темпорального характеру).

Безособово-предикативні слова *пора, час, гріх, сила (не сила), треба* та деякі інші разом з інфінітивом виражають модальні відношення, характерні тільки для цих конструкцій.

Давальний суб'єкта у реченнях цього типу може бути опущений, однак значення особи ніколи не нейтралізується повністю: особа розуміється з контексту або з ситуації. Наприклад: *Людам треба їсти. – Треба їсти; Пора вже тобі за розум взятися; Чи сила йому (під силу) змагатися. – Чи сила (під силу) змагатися з багатіями?*

Інфінітив, що прилягає до безособово-предикативного слова модального плану, входить у зв'язок із давальним суб'єкта, який у реченні є додатком. Предикат у таких конструкціях має при собі також заповнені позиції об'єкта, зумовлені валентністю дієслова, що виступає в інфінітивній формі при безособово-предикативних словах (наприклад: *Пора тобі братися за роботу. Гріх вам забувати старих друзів*).

Безособово-предикативне слово, вжите без інфінітива, може приєднувати компонент з обставинним значенням, що виражає спрямування дії. Пор.: *Пора вже спати... Завтра треба вставати зараня* (М. Коцюбинський); *Климові пора додому [йти, бігти, їхати, повертатися], а він все ще на лузі* (Я. Гримайло); *Вже давно Оксані час було й до Василька йти* (Я. Баш); *Час додому, час. Час і пора (йти, повертатися)* (Нар.тв.).

4. Словоформа давального суб'єкта продуктивно функціонує у конструкціях із предикатами, вираженими функційно-безособовими дієсловами, інфінітивом або словами *можна, треба* в поєднанні з інфінітивом. Наприклад: *І хочеться тобі кудись їхати в таку хурделицю?* (М. Стельмах); *Їй не стало чим дихати* (П. Гуріненко); *Лікар казав же – Вам хвилюватись не можна* (Д. Павличко).

Оскільки синтаксичне значення особи є однією з ознак предикативності, то воно входить складовою частиною в речення, структурна схема яких передбачає заповнення позиції семантичного суб'єкта зі значенням особи, якій приписуються певна модальна характеристика необхідності, можливості / неможливості дії або якийсь фізичний чи психічний стан, незалежний від її волі.

Не заміщена в реченні позиція суб'єкта створює можливість сприйняття стану взагалі. Цьому сприяє також уведення в речення компонента з обставинним значенням місця, часу, причини та ін. Пор., наприклад: *Їй не стало чим дихати // В кімнаті не стало чим дихати // Через годину не стало чим дихати // Від диму не стало чим дихати.*

Суб'єкт у таких реченнях, хоч і не нейтралізується повністю, але сприймається завуальовано, на ньому не фіксується увага. Тому, крім значення узагальнення носія стану або модального відношення, предикат виражає відтінок невизначеності його (однієї особи або колективу). Пор.: *Та Дук навіть і сам здивувався: як це йому вдалося так швидко і непомітно торкнутися нею [виделкою] до металевої планки драбини?* (Я.Баш). – *Нарешті вдалося (комусь) торкнутися нею до металевої планки драбини.*

5. Суб'єктну функції виражає словоформа давального відмінка в безособових реченнях із головним членом, вираженим безособовою формою «не було» (кого? чого?). Наприклад: *Бабусі просто не було спокою* (Я.Баш). Пор. трансформи: *Тут не було спокою. З того часу не було спокою (комусь, багатьом, усім).*

В уснорозмовному мовленні побутують також конструкції речень з давальним суб'єкта (частіше займенникового слова) при предикаті, вираженому особовим дієсловом *бути* в безособовому значенні. Дієслово *бути* у формі майбутнього часу виражає модальне значення стану особи в оцінці самої особи, що говорить, повідомляє про якусь дію. Наприклад: *Петрик рвонувся, не пускає панич. Тоді Петрик кинувся вперед, підставив паничеві ногу і вдарив його головою в груди. Панич так і покотився в малинник!.. Ревів панич тонко, верещала бариня люто, і розмахував кулаками і підскакував пан високо. Ой, буде Петрикові! Ой, буде!* (Остап Вишня).

У таких реченнях давальний суб'єкта є елементом дистрибутивного структурного мінімуму. Тільки в поєднанні з давальним суб'єкта дієслово непрямо вказує на особу і набирає безособового значення. Уведення до складу речення слова «що» (Що буде Петрикові!) не змінює суб'єктного значення словоформи давального відмінка. Словесна (граматична) реалізація суб'єкта за допомогою слів *щось, усе* та ін. у двоскладному, як і в односкладному реченні, істотно не впливає на семантичне значення: носій ознаки в них представлений невизначено й узагальнено [КСУЛМ 1951, т. 2., с. 54].

У мові стають «надмірними» варіанти тільки тоді, коли вони не мають ніякого додаткового навантаження (семантичного, інтонаційного, стилістичного, експресивного та ін.).

Пор.: 1. – *Буде ж тобі на горіхи!* – *Буде вам, як повернеться батько!*;
2– *Що тобі буде, ой, що буде!* – *Що буде вам, як повернеться батько!?*

Якщо замість слова «що» увести компонент, який виражає спосіб представлення стану особи, тоді підсилюється імперсональне значення (*Буде тобі погано! Ой, буде йому гірко!*). Такі конструкції за денотативною віднесеністю близькі до речень, що інформують про емоційний стан особи (*Їй стало / стане погано. Йому було / буде гірко*), хоча вони відрізняються від розглянутих вище інтонаційним вираженням відтінків експресії, афектації, емоційності (окличною інтонацією, частками, вигуками). Вони виражають модальне значення можливого стану особи в оцінці іншої особи (або мовця від свого імені), виявляють стилістичні особливості уснорозмовного мовлення, на відміну від конструкцій із предикативним компонентом на *-о/е/*, що виражають емоційний стан особи, притаманні також книжним стилям мови (художньому, публіцистичному).

3.4. Давальний суб'єкта в інфінітивному реченні

Словоформа давального відмінка в інфінітивних реченнях реалізує синтаксичне значення особи в поєднанні з незалежним інфінітивом. Значення суб'єкта в інфінітивних реченнях має дещо інший характер, ніж у безособових. Якщо в безособовому реченні стан або модальне відношення виражено як незалежні від діяча або характеризують особу непрямо, то в інфінітивному завжди наявний активний діяч, тобто модальне відношення (стан) пов'язане з особою мовця або з тим (тими), до кого звертається мовець.

Інфінітив як стрижневий компонент, що організує предикативні зв'язки в односкладному реченні, самостійно не може виражати значення модальності, часу, особи. Засобами вираження цих граматичних значень є відмінкові форми, прийменниково-відмінкові конструкції, що обслуговують предикативну основу – головний член.

Давальний суб'єкта в інфінітивному реченні є засобом вираження синтаксичного значення особи, як і в безособовому реченні, є облігаторним компонентом розгляданих конструкцій. На відміну від безособових речень, у яких суб'єкт може бути виражений, крім давального, й іншими непрямыми відмінками (орудним, родовим, прийменниково-відмінковими конструкціями), в інфінітивних позицію суб'єкта займає тільки словоформа давального. Інфінітивні речення вирізняються високим ступенем експресивності, емоційності, різноманітністю модальних значень. Водночас своєрідність цього типу односкладних речень полягає також у засобах вираження персональності. Заслуговує на увагу думка В.А. Чабаненка про те, що одним із моментів, на основі яких треба розглядати інфінітивні речення як окремий тип односкладних (а не різновид безособових), є логічний зв'язок дій з означеною або узагальненою особою.

Інфінітивні речення неоднотипні за вираженням у них суб'єкта, а також за семантичними відтінками означеності / неозначеності та узагальненості особи (діяча), за ступенем експресивності й інтонаційного оформлення. Вони властиві багатьом стилям мови, виявлюючи, однак, особливості у кожному з них.

За способом вираження суб'єкта інфінітивні речення можна поділити на конструкції з формально вираженим суб'єктом і конструкції з формально не вираженим суб'єктом словоформою давального відмінка.

Суб'єкт в інфінітивних реченнях може позначати особу мовця, неозначену особу або узагальнену, а також предмет, якому приписується стан як об'єктивно неминучий, необхідний із погляду мовця.

Продуктивними типами інфінітивних речень у сучасній українській мові є конструкції з граматично вираженим, а частіше не вираженим суб'єктом, які інформують про дію (або стан) особи як бажану чи небажану, про його емоційний стан, ставлення до реалізованої дії (невпевненість, сумнів та ін.) або до дії іншої особи (обурення, гнів тощо). Наприклад: *А Гнат усе кричав і кликав Гапку, що заховалася десь за мурами, і не доглянути її, не побачити, не поцілувати її батькові востаннє* (Я. Галан); *Ні! Не бути панам на Вкраїні, ми на попіл розвіємо їх* (В. Сосюра); *Тільки б упасти на підлогу кабінки. Бути в кабінці – значить жити. Тільки б не зірватися зі східців* (П. Автомонов).

Суб'єкт, представлений займенником у давальному відмінку, в інфінітивних реченнях із модальним значенням неможливості дії виділяється логічним наголосом (незалежно від його місця щодо інфінітива). Модальне значення неможливості дії реалізує засіб неповного заперечення. Наприклад: *Не вам про те говорити. Не тобі вчити мене. Не їй судити про порядок і злагоду в колективі.*

При інфінітиві з часткою *не*, яка виражає повне заперечення, наголосом можуть виділятися тільки займенники або прислівники з часткою *ні* (*нікому, ніколи, ніде, нікуди*) або сам інфінітив-предикат, а словоформа давального особових займенників частіше уступає місце для логічного виділення звертання або відокремленого означення. Наприклад: *Яке життя буде в батька, коли **нікому** суну зварити, і в кімнатах прибрати, і, нарешті, заговорити ні до кого* (Ю. Збанацький); *У трюми дмухають солдати, Покоївки зойкають веселі, – **Ні забути вас, ні пригадати, іскри, блиски, ритми каруселі*** (Л. Первомайський). Тобто присутність суб'єкта дії непомітна, за рахунок фразового наголосу посилюється експресивність вираження дії: категоричність ствердження про неможливість виконання дії особою (особами) в оцінці мовця. Ця категоричність ще більшого мірою притаманна конструкціям із риторичним

питанням, вигуківим та словам-реченням, де давальний суб'єкта логічно не виділений або опускається. Наприклад: *Ну і чого ж бо плакати тій скрипці?* (Л. Первомайський); *Тікати! Проби! По яких стежках? Якою врятуватися ганьбою?* (Л. Первомайський); *Як же тебе не проклинать, Лукавая доле?* (Т. Шевченко).

Відсутність словоформи давального відмінка у реченні зумовлює представлення семантичного суб'єкта як узагальненої особи (діяча). Пор.: 1. *Чи вам подолати нашу правду?! – Чи правду кривдою здолати?!* 2. *Як же нам не згадати той випадок! – Як же не згадати той випадок!*

У реченнях, що виражають модальне значення бажання дії (зокрема у формі внутрішнього мовлення як стану афекту), давальний суб'єкта частіше формально не експлікований. Суб'єкт визначений із ситуації або контексту. Наприклад: *Холод. Темрява. Сніг. Каганця затулити – І до ранку пливати По холодній воді, І ридати над словом всю ніч, І радити – Нишком, наперекір Застарілій біді* (Л. Первомайський) *По зорях, по блискавках – далі. Не збитися тільки з дороги! Прорватися з темряви й болю, з гарячого зашморга скрути, Вернутися? Нема повороту, Спочити у тиші глибокій? Спочинок дорівнює смерті* (Л. Первомайський).

Давальний суб'єкта характеризує психічний стан особи, внутрішні емоційні переживання, роздуми тощо.

Невербалізований суб'єкт притаманний конструкціям «уснорозмовного діалогічного мовлення, як і «внутрішньому монологічному», де мовець є семантично «присутній» а в ситуації мовлення підказується мімікою, жестами. «Зважаючи на переривчастість комунікативного процесу в діалозі, робота мислення (на базі мови) здійснюється безперервно, проходячи в значній своїй частині «підводно, підступно», внутрішньо. Не проявлене в звучанні «внутрішнє мовлення» є важливим засобом оформлення зовнішніх фізико-психологічних реакцій учасників діалогу [Драматичний діалог 1961, с. 34.].

У художньому діалогічному мовленні, що відображає усне розмовне, невербалізований суб'єкт маркують іменникові та займенникові компоненти, які вводяться в авторський контекст. Наприклад: *Піти б до Петра та Якіма, – подумав він* (Панас Мирний).

Модальні значення невпевненості, роздуму в аспекті категорії персональності однотипні: дія-стан співвідносяться з особою мовця, (носія стану). Якщо дія-стан співвідноситься з особою-адресатом

мовлення, тоді вербалізується модальність спонукання особи, але залишається і модальність невпевненості, роздуму особи мовця. Пор.: *Піти б мені...* (означає роздуми: *йти чи не йти*); *Піти б тобі (йому, їм, їй, вам)...* (це спонукання адресата до дії з відтінком невпевненості або поради).

Девербалізований суб'єкт може виступати засобом вираження актуалізації дії або зосередженості на дії однієї особи. З цим значенням вживається займенник *сам* (у давальному відмінку), що займає місце особового займенника.

Пор.: *Піти б мені та й розказати...* (виражено сумнів у необхідності дії особи мовця); *Піти б та розказати...* (виражено сумнів у необхідності дії як такої, або пораду комусь у формі деякого сумніву щодо результатів виконаної особою дії); *Піти б самому та й розказати...* (виражено бажання діяти без допомоги, впливу іншої особи, нерішучість у таких діях). У дослідженнях синтаксичних функцій займенників *сам, самий* розглядають в основному випадки виділення наголосом словоформ називного відмінка, які виражають додаткові відтінки значення способу дії (*Я сам піду* – «без допомоги інших», «без чийогось впливу»), однак не наголошують на особливості функціонування словоформ давального відмінка в інфінітивних реченнях зазначеного типу [Матвіяс 1962, с. 54-60; Дудик 1973, с. 103-111].

Давальний суб'єкта, як і в безособових реченнях, логічно виділений, займаючи постпозицію при інфінітиві-предикаті, на відміну від конструкцій, що виражають неповне заперечення дії особи-діяча, де словоформа давального відмінка особового займенника займає препозицію. Наприклад: *Не нам на прю з тобою стати! Не нам діла твої судить! Нам тільки плакать...* (Т. Шевченко). «Постпозиція займенника *сам* щодо дієслова, як і деяке лексичне послаблення останнього, – пише П.С.Дудик, – завжди веде за собою переміщення наголосу на займенникову форму, допомагає її логічно-емоційному виділенню» [Дудик 1973, с. 109-178]. Функцію емоційного підсилення виконує також синтаксичний повтор [Ващенко 1963, с. 172-188].

У складі питального інфінітивного речення суб'єкт не вербалізується, якщо в ньому є словоформа давального відмінка з об'єктною функцією, хоча практично це можливо, якщо виділити словоформу давального суб'єкта наголосом: Наприклад: *Тобі*

подати книгу? Вам налити чаю? Їм замовити таксі? Мені тобі подати книгу? Мені вам налити чаю? Мені замовити таксі вам?

У конструкціях спонукальної модальності, які виражають наказ, побажання, прохання, суб'єкт частіше узагальнений.

Вербалізація суб'єкта можлива і в конструкціях із модальним значенням спонукування до дії, якщо словоформа давального відмінка займає препозицію щодо інфінітива-предиката, меншою мірою – у постпозиції. Виражаючи різноманітні відтінки експресивно-емоційного значення спонукування, інфінітив приєднує не тільки словоформу давального суб'єкта, але й додатковий реалізатор граматичної особи – звертання. Наприклад: *Тобі вогонь пісень нести, о Харкове незламний!* (П. Усенко).

Отже, безособові та інфінітивні речення – це конструкції, характерною ознакою яких є тільки формально (словесно) не виражений суб'єкт, а не відсутність суб'єкта взагалі або відповідної константи – відношення дії до діяча. Вираження або невираження суб'єкта словоформою давального відмінка зумовлене всією семантико-синтаксичною структурою речення, насамперед настановою мовця актуалізувати або не актуалізувати діяча відповідно до інформаційної ідентифікації особи (означеної, невизначеної, узагальненої).

3.5. Орудний суб'єкта в активних і пасивних конструкціях

У процесі історичного розвитку відмінкової системи слов'янських мов орудний відмінок зазнав найбільших змін. Зокрема відбувалося поступове ослаблення давніх конкретних адвербіальних значень і часткова заміна їх прийменниково-відмінковими конструкціями, а з іншого – зростала синтаксизація його, особливо помітна в східнослов'янських мовах [Вступ до порівн.-істор. вивч. 1966, с. 470-483]. Синтаксизація орудного сприяла переміщенню його функцій у сферу вираження суб'єктних, об'єктних і предикативних відношень [Мразек 1964].

У сучасній українській мові синтаксичну функцію ор. суб'єкта в активних і пасивних конструкціях типу «*Когось убило громом під стіжком*» (В. Логвиненко), «*Гірко й гаряче пахло перегорілим пальним*» (П. Гуріненко), «*(Село) знову й знову відроджувалося людьми*» (В. Логвиненко) традиційно позначають терміном «непрямий

додаток», «додаток у формі орудного» [СУЛМ 1972, с. 248; Грамматика русского языка 1954, с. 24]. Чеські лінгвісти використовують термін «суб'єктний додаток», або «суб'єктний визначник» [Мразек 1961, с. 49].

Більш прийнятним видається другий термін, оскільки традиційно дослідники не наголошують на тому моменті, що орудний у названих конструкціях виражає не об'єкт, а логічний суб'єкт. Орудний суб'єкта позначає виконавця дії (діяча) у пасивних конструкціях або стихійну силу чи джерело дії, стану – в активних конструкціях. Синтаксичні значення орудного суб'єкта дуже близькі до його семантичних значень – знаряддя дії і причини, але не збігаються з ними. Пор.: *Капусту сікли ножем. – І одразу ж гуркіт обірвався, немов його одрізало ножем* (Ю.Мушкетик); *Обдала ягоди варом. (гарячою водою). – Хату обдало горілчанним варом* (К.Гордієнко).

Так само значення орудного непрямого об'єкта (знаряддя, засобу) не збігається зі значенням орудного в пасивних конструкціях. Пор.: *Колективом треба керувати. Будинок будується великим колективом.*

Суб'єктне значення орудного відмінка є синтаксичним. Воно зумовлене кількома чинниками: 1) особливістю конструкції речення з дієсловом активного чи пасивного стану, 2) семантико-синтаксичними відношеннями, до яких входить словоформа орудного, і 3) семантико-структурними особливостями дієслова, детермінованого / недетермінованого відмінковою формою.

У сучасній українській мові орудний суб'єкта може виступати як у структурі двоскладного речення, що являє собою так званий пасивний зворот, так і в структурі односкладного речення, що є активним зворотом.

Пасивні конструкції протиставлені активним насамперед за співвідношенням між діячем (виконавцем дії) та об'єктом дії, що властиве структурі, центром якої є дієслово активного стану.

Активні двоскладні конструкції на формально-синтаксичному рівні закріплені за моделлю: «називний (позначає діяча) + перехідне дієслово (виражає активну дію) + знахідний відмінок (виражає прямий об'єкт)», наприклад: *Учитель зачитує текст; Співець виконав арію Ріголетто.*

Значення діяча передає форма називного відмінка. Ознака активності і тісного зв'язку з дією властива тільки називному

відмінку, яка в пасивних конструкціях нейтралізується, але тільки у семантичному плані. Активність і тісний зв'язок із дією, на думку Е.В. Чешко, є основною ознакою називного відмінка у вираженні суб'єкта, за якою ознакою він протиставлений знахідному і давальному [Чешко 1960, с. 54-55].

Вираження логічного суб'єкта формою орудного відмінка у пасивних конструкціях є його комбінаторним значенням. У структурі пасивних конструкцій «називний відмінок (позначає прямий об'єкт) + неперехідне дієслово (пасивного стану) + орудний відмінок (позначає логічний суб'єкт дії)» значення орудного суб'єкта є синтаксично і лексично зумовлене. Воно відрізняється від значення суб'єкта в активних двоскладних конструкціях ознакою пасивності і нетісного зв'язку з дією. Пор.: *Учитель зачитує текст. Текст зачитаний учителем.* Значення орудного в пасивних конструкціях тісно пов'язане з інструментальним значенням ор. суб'єкта: «той, ким здійснюється дія», «той, хто сприяв дії». Наприклад: *Село кілька разів згорало до щенту, але знову й знову відроджувалося людьми* (В. Логвиненко); *Щоденні клопоти ніяк не відволікали його від упертих дум про щось більше, ніж пропонувалося йому колишнім комбатом* (В. Логвиненко).

Історичні зміни, що відбувалися в оформленні суб'єкта дії у пасивних конструкціях, призвели до різних наслідків у слов'янських мовах. В українській мові конкуренція двох форм вираження діяча - особи при пасиві «оть-від + родовий відмінок чи орудний відмінок безприйменниковий» у кінцевому стані виявилася на користь орудного відмінка. Однак на сучасному етапі розвитку української мови пасивні конструкції обмежені морфологічно і в стилістичному вживанні. Пасивні конструкції формують дієслова зворотно-пасивного стану переважно недоконаного виду в теперішньому часі (або майбутньому часі доконаного виду) у формі 3-ї особи однини або множини: *Пісня виконується співачкою; Кошторис затверджується комісією; Двері відчиняються водієм; Списки завіряються керівником.*

Основним граматичним показником пасивного стану є форма орудного, що виражає реальний суб'єкт дії. Чітко це значення орудного виступає тоді, коли іменник (займенник) називає людину (істоту). Такі пасивні конструкції легко трансформуються в активні, наприклад: *Шолом скафандра може закриватися чи відкриватися самим космонавтом* (Р.У., 1973, 3 бер.). – *Сам космонавт може закривати чи*

відкривати шолом скафандра. Але конструкція «Шолом скафандра закривається чи відкривається автоматично» не може бути трансформована в такий спосіб. Відсутність орудного суб'єкта зумовлює втрату дієсловом ознаки пасивності дії, воно набуває значення зворотно-середнього стану. Дієслова пасивного стану, що творяться від перехідних дієслів за допомогою афікса -ся, виявляють це значення не самостійно, а пов'язуючись з орудним суб'єкта. На думку О.О. Потебні, «у слов'янських мовах пасивність виражається, крім особливих дієприкметників, лише тими з дієслів із -ся, в яких зворотність є представлення, а пасивність значення». Без протиставлення пасивної дії активній, вираженій у відповідній конструкції, не мислиться ні активність, ні пасивність [Потебня 1958, с. 454]. Орудний суб'єкта перебуває в тісному зв'язку з дієсловом. Це особливо чітко виражено у конструкціях із пасивними дієприкметниками.

У разі опущення словоформи орудного суб'єкта пасивна конструкція виражає дію в її співвіднесеності з узагальненою або неозначеною особою. Пор.: *У тих випадках, коли кров здається донором у період щорічної відпустки, остання продовжується на один день («Веч.К.», 1978, 13 бер.); Ясно, що при такій організації тролейбусного руху місячний план перевозок виконується за півтора дні (Остап Вишня); Біля кожного парадного купки жінок...Дружно лускалося насіння, і так само дружно... обговорювались фронтові операції (Я. Баш).*

Значення пасивності нейтралізується і тоді, коли словоформа орудного при дієслові з афіксом -ся позначає неістоту (предмет). Наприклад, речення *В повітрі далеко розносилися гопакі та тропакі, що вибивалися дзвінками підковами чобіт (О. Довженко)* можна трансформувати так: *Хтось вибивав гопакі та тропакі дзвінками підковами чобіт.* Словоформа орудного виражає значення знаряддя дії незалежно від того, чи дієслівний присудок приєднує об'єкт (*гопакі та тропакі*) чи пов'язаний із суб'єктом. Невираження діяча спостерігається тоді, коли вся увага зосереджена на дії, а не на її виконавцеві, бо в іншому випадку цю ситуацію краще передати активною конструкцією (як у наведеній трансформі: *Хтось вибивав гопакі та тропакі...*), щоб уникнути збігу словоформ орудного суб'єктного й орудного знаряддя дії (*Гопакі та тропакі вибивалися кимось дзвінками підковами чобіт*). Однак пасивне значення не втрачається і тоді, коли позицію суб'єкта займає іменник-неістота, наприклад: *Силами мовознавців кафедр готується ряд важливих*

мовознавчих праць («Мовозн. на Укр.», 32).– Мовознавці кафедр готують низку важливих мовознавчих праць.

Отже, дієслово здатне виражати значення пасивного стану в тричленній структурі: «називний прямого об'єкта + дієслово на -ся пасивного стану + орудний суб'єкта імені», що позначає особудіяча або уособлений предмет. Такі трьохелементні структури обмежені стилістично. Вони трапляються у книжних стилях мови – публіцистичному, діловому під впливом російської мови. Наприклад: *Ствердилися мрії О.Потебні про те, що у вільних соціальних і національних умовах раніше пригноблювані мови, які деким вважалися «історично неповноцінними», дістануть багатогранний розвиток і розквіт* («Мовозн. на Укр.», 25); *У граматичних дослідженнях нашими мовознавцями ще недостатньо використовуються експериментальні і математичні методи* («Мовозн. на Укр.», 78).

У книжних стилях української мови трьохелементні пасивні конструкції вживані лише тоді, коли дія пов'язується з конкретним її виконавцем. Зате поширеними є структури з опущеним орудним суб'єкта, в яких наголошується на дії (процесі), а діяч представлений як узагальнений або неозначений. Наприклад: *Аналогічно визначається маса всіх інших планет* (Фіз. мех., 115); *До колодки вставляється залізко, що закріплюється клином* («Столярно-будівельна справа», 1957); *На горище шкільного будинку, куди заганялися на ніч учительські кури..., з шкільного коридору вели дерев'яні східці* (С. Васильченко); *Нікому їй на думку не спаде, що готується пригода, що лихо вже близько* (М. Коцюбинський).

Втрата дієсловом значення пасивної дії за відсутності орудного суб'єктного властива загалом реченням, де дієслово виступає у формі минулого часу. У формах теперішнього і минулого часу дієслова позначають дію (процес) ніби поза діячем, точніше – діяч сприймається невизначено або узагальнено. За нормами сучасної української літературної мови позицію предиката пасивної конструкції речення можуть займати пасивні дієприкметники. Такі конструкції експлікують семантичний суб'єктний компонент словоформою орудного відмінка іменників на позначення осіб. Напр.: *[Згадки] в зневірі нею викинуті з пам'яті* (В. Логвиненко); *Енеєм кинута я, бідна* (І. Котляревський). Пор.: *Вона викинула з пам'яті згадки. Еней кинув мене, бідну.*

Пасивне значення за наявності в реченні словоформи орудного у дієприкметниковому звороті притаманне конструкціям

із напівпредикативними відношеннями. Наприклад: *Пішла на кухню, де в неї смажилася свіжа форель, привезена небожем з озера Веттен* (П. Загребельний). У конструкціях, зі словоформою орудного відмінка іменників на позначення предметів, реалізується не діяч, а причина певного процесу або стану: (*розмальовані морозом шибки вікон; залиті дощем ділянки*). Якщо дієприкметник зберігає дієслівну сему антропонімічності, то приєднаний до нього іменник на позначення предмета позначає знаряддя дії і водночас зберігає відтінок семантики реального діяча. Наприклад: *Соняшник лежить неподалік, переїханий колесом* (О. Гончар). – *Хтось переїхав соняшник колесом. – Колеса (машини) переїхали соняшник*. Пор.: *Входимо в світ Олеся Гончара. У світ, вибудований одною людиною, створений напруженням мислі й щедрості таланту* (П. Загребельний). – *Людина [О. Гончар] вибудувала світ. Завдяки напруженню мислі й щедрості таланту [О.Гончара] створений його світ. – О.Гончар напруженням мислі й щедрості таланту створив свій світ*.

У сучасній українській мові пасивні конструкції дієприкметникових зворотів не протиставлені активним, оскільки активні дієприкметники теперішнього часу не утворюють дієприкметникових зворотів (*не можна сказати: юнак, співаючий пісню; лікар, роблячий операцію*). Конструкції з пасивними дієприкметником, що займає позицію присудка й утворює синтаксичний зворот, виражають значення пасивної дії. Трансформаційно вони пов'язані як із двоскладними реченнями, так і з конструкціями неозначено-особових речень та з підрядними частинами складнопідрядних речень, що виражають означальні відношення.

3.6. Орудний суб'єкта в односкладному реченні з предикативами на -но, -то та функційно-безособовими дієсловами

Дещо інша семантика закріплена за структурними схемами речень, утворюваних безособово-предикативними формами на *-но, -то*. Безособові конструкції з предикативом на *-но, -то* можуть бути трикомпонентними (*Овочі зібрано бригадою*) і двокомпонентними (*Овочі зібрано*). У прямій опозиції до активних конструкцій перебувають трикомпонентні. Напр.: *Берег укрито довгими пасмами морської капусти* (В. Коротич). – *Довгі пасма морської капусти вкрили*

берег. Безособове речення може бути трансформовано і в неозначено-особове. Напр.: *Лише в 1930 р. цю планету було знайдено і названо Плутоном (Фізика. Механіка).* – *Лише в 1930 р. цю планету знайшли і назвали Плутоном.* – *Лише в 1930 р. ця планета була знайдена і названа Плутоном.*

Двокомпонентні структури також перебувають у трансформаційних відношеннях із пасивною й активною конструкціями, хоча ближче стоять до неозначено-особових речень, оскільки формально не виражений суб'єктний компонент сприяє зосередженню уваги на самій дії, процесі. Наприклад: *Освоєно низинні землі.* – *Освоїли низинні землі – [Люди] освоїли низинні землі.* – *Низинні землі освоєні людьми.*

Опущення орудного суб'єкта як джерела або причини стану може зумовити подвійне розуміння змісту речення: Пор.: *Площу засипано ким? і чим?* (за активної участі людей чи внаслідок стихійних явищ). Нерегулярність заміщення синтаксичних конструкцій зумовлена тим, що безособово-предикативні форми на *-но, -то* мають, переважно, значення доконаного виду і не можуть бути замінені трансформами з предикативом недоконаного виду. Пор.: *Вірш про троянди й виноград перекладено латиською мовою (В. Коротич).* – *Вірш перекладений...* – *Вірш перекладається...* – *Поети переклали вірш...*, але конструкції *Вірш перекладається...* – *Поети перекладають вірш...* трансформ із словоформою на *-но* не мають. У структурах словосполучень зі стрижневим словом, вираженим пасивним дієприкметником (*стіл, застелений скатеркою; вікна, пофарбовані восени*), значення пасивності підтримує словоформа орудного знаряддя, але послаблюється або й зовсім зникає за відсутності його. Так само в структурах словосполучень із віддієслівним іменником, що виступає стрижневим словом, і залежним орудним (*розуміння студентом своїх обов'язків; підтвердження наукових положень ученими нашого часу; перевиконання плану заводом*) значення пасивності ілюзійне.

За наявності слотовірних зв'язків стрижневих слів, що належать до різних частин мови (дієслово і віддієслівний іменник), можуть створюватися однотипні моделі словосполучень, але не завжди семантичні чинники підтримують тенденцію до їхньої уніфікації, частіше спостерігається диференціація моделей у різних частинах мови, зумовлена іншими чинниками, зокрема функційно-стильовими потребами [Прокопович 1966, с.172-181]. Схеми

словосполучень із стрижневим віддієслівним іменником, про які тут ідеться, поширилися порівняно недавно як зручний засіб «ущільнення, конденсації в плані вираження», що відображає тенденцію книжних стилів до номінальної стилізації [Мразек 1964, с. 164].

Віддієслівний іменник у таких словосполученнях зберігає здатність бути детермінованим словоформою орудного відмінка, але структури словосполучень, де б орудний і родовий (тут не знахідний, як це властиво дієслівному стрижневому слову) помінялися місцями і функціями, не утворює протиставлення активність / пасивність, не можна говорити про вираження цього значення взагалі. Тут маємо синонімічну заміну структури речення структурою словосполучення, в якому стрижнєве слово-іменник не зберігає ознак, властивих дієслову, а отже, залежний орудний віддієслівний спеціалізується в напрямку вираження не суб'єкта (діяча), а суб'єктного додатка-означення в трьохелементній структурі: «називний віддієслівного іменника + родовий + орудний». Як засвідчує аналіз, крім семантичних чинників, активно впливають на значення структури і граматичні чинники, як-от: заміна знахідного відмінка родовим, що є основним відмінком приіменного керування; заміна функцій детермінантів віддієслівного стрижневого іменника. Деякий вплив виявляють і книжні стилі, зокрема властива їм тенденція до ущільнення структурних моделей за рахунок широкого використання абстрактних віддієслівних іменників – стрижневих слів синтаксичних словосполучень.

Орудний суб'єкта в активних односкладних конструкціях має також свою специфіку. У сучасній українській мові є два типи безособових речень з орудним суб'єкта при функційно-безособовому дієслові. Перший тип становлять односкладні конструкції з орудним, що позначає стихійну силу: *Вибуховою хвилею його кинулов сніг* (Гр. Тютюнник); *Возили дерево з лісу, і прибило його березою* (І. Цюпа); другий – конструкції з орудним, що позначає джерело (причину) дії або стану: *В роті йому загірчило тютюном* (В. Логвиненко); *Від Псла війнуло прохолодою, запахло укропом, коноплями* (К. Гордієнко).

У конструкціях першого типу словоформа орудного є факультативним компонентом предикативного ядра речення. Виражаючи не самого діяча (агенса), а діяння стихійної сили,

знаряддям якої є певний предмет, орудний у таких конструкціях виконує синтаксичну функцію додатка [Галкина-Федорук 1958, с. 146; Добош 1971, с. 92-94]. Термін «об'єкт дії (знаряддя), за допомогою якого діє невідомий діяч», відображає членування речення на компоненти його формально-синтаксичного складу, а не компоненти його семантичної структури. Наприклад: *Міною перебило гарматну службу* (К. Гордієнко); *А мигнуло ж би тебе люшнею в зуби, – лаяв він (Йонька) бозна-кого* (Гр. Тютюнник).

Такі конструкції можуть трансформуватися у двоскладні з орудним такого ж значення: *Хтось перебив міною гарматну службу. Хтось [він] мигнув би тебе люшнею у зуби*. Однак в односкладному реченні орудний виражає не значення знаряддя, а діяння стихійної сили.

Словоформа орудного може також виражати значення реалізатора дії внаслідок стихійних явищ, тоді він виступає як обов'язковий, синтаксично зумовлений (облігаторний) компонент предикативного ядра речення [Светлик 1970, с. 185-186]. Наприклад: *Затуманило світ, позабивало дороги, завіяло людей – мов снігові баби, стояли з лопатами* (К. Гордієнко); *Прокляті вітри роздулися, А море з лиха аж реве... Всі човники їх розчухрало* (І. Котляревський). Тобто словоформа орудного є обов'язковою тільки при дієсловах із метафоричним значенням, що передають стихійні процеси. Напр.: *Дрібно дощиком сікло. Мжичило із неба* (Д. Павличко). Дієслово *сікти* (дощем, снігом) характеризує явище природи і разом із словоформою орудного утворює фразеологічний зворот. Дієслова ж, похідні від іменників (*спузирити, всніжити, дощити*), виражають значення «чинник або джерело стихії». Пор.: *Все море зараз спузирило, Водю мов в ключі забило* (І. Котляревський).

Однокомпонентні структури безособових речень із функційно-безособовим дієсловом стану (*Пашило. Капало. Горить, Припікає*) перебувають у трансформаційних відношеннях із двоскладними реченнями (*Сонце пекло. Вода капала. Ліс горить. Сонце припікає*). Тут не реалізований формально суб'єкт (імпліцитний) передає інформацію про стан природи як стихійне явище або процес представлено без вказівки на його джерело. Наприклад: *З самого ранку пекло і парило на дощ* (Я. Баш).

У формально-синтаксичній структурі речення, що інформує про внутрішній стан людини, можуть брати участь

прийменниково-відмінкові форми іменника або займенника і знахідний відмінок, які в поєднанні з дієсловом виражають носія фізичного або психічного стану. Наприклад: *У Надії зарябіло в очах* (Я. Баш); *Юхрима аж залихоманило* (М. Стельмах). Семантика таких речень розрізняється відтінками представлення стану особи. Словоформа знахідного відмінка при функційно безособовому дієслові позначає особу, яка зазнає певного стану і водночас є об'єктом, на який його спрямовано. Напр.: *Надію пересмикнуло, їй стало образливо за людину, яку... ганьбив дядько* (Я. Баш); *Шульц... полоснув ребром долоні. Теклю це озлило* (К. Гордієнко).

Словоформа місцевого відмінка та прислівник підтримують безособовість вираження стану, заступаючи суб'єктний компонент об'єктом, на якому зосереджується відчуття особою певного фізичного або психічного стану. Напр.: *У нього пекло, смоктало всередині. На серці похолонуло. У голові загуло. По серцю вдарило.* Детермінанти «у голові», «на серці», «всередині» компенсують недостатність семантики носія стану, джерела або причини стану вказівкою на предмет, за яким ідентифікується суб'єкт.

Другий тип безособових речень, до складу яких входить орудний суб'єкта, становлять конструкції двокомпонентної структури: «функційно безособове дієслово + орудний іменника на позначення неістот». Орудний вказує на джерело стану і синтаксично представлений як додаток з обставинним значенням способу дії: *Пахне м'ятою – чим? і як?* Це значення орудного в «Русской грамматике» (1980) потрактовано як семантично несамостійне, оскільки воно утворює разом із дієсловом смислову єдність, перебуваючи з ним у тісному зв'язку [Русская грамматика, 1980, т. 2., с. 426]. Однак зазначимо, що саме словоформа орудного переводить особове дієслово у безособове, отже, його функція (орудного суб'єкта) зумовлена структурою односкладного речення. Цей досить поширений тип безособових речень має семантичні обмеження: словоформа орудного зі значенням поширювача дії або джерела, причини стану поєднується з невеликою кількісно групою дієслів на позначення відчуттів: *пахнути, пахтіти, смердіти, тхнути, нести, віяти, повівати, тягти, потягти (повіяти), проїняти, обдати та ін.* Наприклад: *Гострим запахом сірки вдарило в ніс* (К. Гордієнко); *Клекотіло вогнище в печі, лагідним духом повіяло на засніжену постать* (К. Гордієнко); *Аж теплою хвилею обдало Тоню при згадці про батька* (О. Гончар); *У нічному степу пахне чорноземом і*

мастилом, нагрітим залізом і гарячим варивом глини (І. Цюпа); В землянці тхнуло цвіллю (К. Гордієнко); З угловин тягло нічною росяною мрякою (Гр. Тютюник).

Ці конструкції безособових речень властиві розмовному мовленню, широко вживані також у художній літературі, збагачуючись структурами, в яких дієслова в переносних значеннях приєднують іменникові форми, які уточнюють семантику предиката. Наприклад: *І війнуло радістю між нами* (М. Рильський). *Холодним вітром од надії уже повіяло* (Т. Шевченко).

Аналіз синтаксичної семантики таких структур дозволяє зробити висновок, що словоформа орудного може бути обов'язковим компонентом у вираженні предикативного значення. Таке вживання орудного підтримується уведенням детермінантів: утілюючись у предикативну функцію, словоформа орудного разом із дієсловом набуває ознак усталених зворотів (*обдало полум'ям (вогнем), пройняло холодом, залило рум'янцем щоки (обличчя), як рукою зняло*) та ін.

Безособові конструкції обох розглянутих типів у сучасній українській мові є основним засобом вираження процесу (стану), що мислиться або сприймається як наслідок стихійних явищ. Безособовість у таких реченнях створюється не тільки дієслівною формою, а всією синтаксичною конструкцією: дієслово у єдності зі словоформою орудного відмінка набирає безособового значення, виражаючи предикативну ознаку як джерело – причину стану, стихійного процесу.

Дослідження семантики суб'єкта і його реалізацій у двоскладному й односкладному реченні дозволяє зробити висновок, що в обслуговуванні зони суб'єктної семантики відмінкові форми підтримують спеціалізацію структурних схем речення. Власне семантична і формально-граматична структура речення зумовлена типом предиката і його валентними властивостями. Відмінком, який експлікує семантику активної конструкції двоскладного речення, в сучасній українській мові є називний, що позначає особу-діяча (агенса) або предмет, якому приписується певна предикативна ознака. У пасивній конструкції суб'єкт, представлений словоформою орудного, забезпечує переведення значення активного діяча у неактивного виконавця медіальної дії.

Односкладні безособові та інфінітивні речення (за винятком тих, у яких головний член виражено безособовим дієсловом) характеризуються відсутністю в них словесно вираженого суб'єкта, але не відсутністю відношення дії до діяча взагалі. Основним засобом вираження семантики суб'єкта у розглянутих конструкціях є словоформи давального та орудного відмінків. На периферії зони суб'єктної функційної семантики перебувають родовий (із суб'єктно-об'єктним значенням) і місцевий (із суб'єктно-обставинними значеннями) відмінки. Безособовість реалізує форма функційно безособового дієслова та приєднання словоформи непрямого відмінка у функції суб'єктного компонента як носія фізичного або психічного стану людини, причини або джерела стану людини, навколишньої природи. Формальне вираження/невираження суб'єктного компонента видозмінює стилістичний аспект відображуваної ситуації, зумовлює уживання синонімічних конструкцій речень.

Отже, вираження категорій суб'єкта й об'єкта в структурі речення морфологічними і синтаксичними засобами мови має складний характер. Кожна поняттєва категорія може бути виражена не одним, а кількома мовними засобами – у відмінковій словоформі, прийменниково-відмінковій конструкції, у словосполученні тощо.

Граматичні значення іменникових форм, об'єднані категорією відмінка, мають функційну природу. Кожен відмінок становить комплекс ознак призначення іменника у механізмі складнішої, ніж слово, одиниці мови і мовлення – в реченні. Комплекс граматичних значень характеризується постійними співвідношеннями однієї відмінкової форми з іншими відмінковими формами.

Відмінкові форми, що є реалізаціями часткових значень категорії відмінка в структурі словосполучення і речення, виражають взаємну спрямованість формальних і смислових зв'язків поєднаних слів. Беручи участь у вираженні семантичної структури речення, категорія відмінка виявляє відношення до синтаксичного рівня.

Граматичний зміст категорії відмінка має семантичну опору. У категорії відмінка тісно переплітаються морфологічні, синтаксичні і семантичні ознаки, граматичні значення відмінків взаємодіють у синтаксичній структурі речення з іншими

граматичними категоріями (дієслова-предиката, іменника, залежних від іменника слів).

Синтагматичні особливості того чи того відмінка відображають відношення елементів у структурі словосполучення та відмінкової словоформи в структурі речення.

Відмінкова словоформа може брати участь у вираженні предикативних відношень, для яких характерна двобічна спрямованість взаємопов'язаних компонентів структурної основи речення, і непередикативних, яким властива однібічна спрямованість компонентів, що поширюють предикативну основу речення. Відповідно до виконуваної функції відмінкова словоформа входить у координативний зв'язок як компонент предикативної основи речення або виступає у прислівному зв'язку як елемент синтаксичної структури словосполучення чи як комплексна одиниця в складі речення чи самостійний поширювач предикативної основи речення; або входить у подвійний синтаксичний зв'язок у семантично ускладненому реченні.

У семантико-синтаксичній структурі речення на значенні кожного компонента речення лежить відбиток граматичної семантики певної конструкції. Яскраво виражена зумовленість структурою речення властива компонентам, які утворюють його предикативну основу і виконують головну роль у вираженні семантики та конструювання внутрішнього складу речення.

Відмінкова словоформа, що займає позицію суб'єкта, є одним із засобів вираження категорії синтаксичної особи. Семантичний суб'єкт об'єктивується на функційно-смісловій основі у співвіднесеності дії з реальним суб'єктом судження. У реченні він може бути виражений називним відмінком, для якого ця функція є первинною, або формою непрямого відмінка, який виступає у своїй вторинній функції.

Синтаксичну позицію давального суб'єкта визначає структура безособових речень, де він виступає як обов'язковий елемент, позначаючи особу як пасивного сприймача ситуації, інертного або емоційного стану, та інфінітивних, де діяч завжди мислиться як активний учасник дії.

Вираження / невираження суб'єкта словоформою давального відмінка зумовлена потребою актуалізувати чи неактуалізувати діяча, інформативною заданістю особи як означеної, неозначеної

чи узагальненої та стилістичними можливостями уживання тієї чи тієї моделі речення.

Суб'єктне значення орудного відмінка зумовлене особливостями активних і пасивних конструкцій речень; характером семантико-синтаксичних відношень; семантико-структурними особливостями дієслова-предиката (детермінованого чи недетермінованого відмінковою формою об'єкта) та ін.

Значення суб'єкта в пасивних конструкціях у сучасній українській мові виступає на фоні активних конструкцій. Орудний суб'єкта є обов'язковим компонентом пасивної конструкції: дієслова пасивного стану, похідні від перехідних, так само як і пасивні дієприкметники в ролі предиката, виявляють пасивність несамотійно, а в єдності зі словоформою орудного, яка займає позицію суб'єкта. У безособовому реченні при функційно безособовому дієслові словоформа орудного бере участь у вираженні предикативності і є обов'язковим компонентом його структури.

Розділ 4. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА ЯК ПОШИРЮВАЧ СТРУКТУРНОЇ ОСНОВИ РЕЧЕННЯ

4.1. Семантичні відмінки як поширювачі предикативної основи речення

У формально-синтаксичній структурі речення відмінки можуть займати центральні (підмета і присудка або нерозчленованого головного члена) периферійні – другорядного члена. Спеціалізація формальних засобів вираження категорій семантичної структури речення (суб'єкта, об'єкта, предиката тощо) позначається на формуванні семантичної будови кожного відмінка і на формуванні відношень між відмінками. При всій багатозначності відмінків одні з них за своїм основним значенням призначені обслуговувати граматичний центр речення (вираження елементарних категорій його семантичної структури), а інші – периферійні позиції речення (вираження неелементарних категорій його семантичної структури). Поняття елементарних і неелементарних категорій семантичної структури речення, уведене Н.Ю.Шведовою у потрактуванні відмінків, розкриває сутність так званих граматичних і неграматичних відмінків. Поділ відмінків на граматичні і неграматичні, обґрунтований А. де Гроотом і Є. Куриловичем, відображає специфіку їхньої граматичної природи. «Якщо намагатися зберегти цей поділ, – пише Н.Ю. Шведова. – то можна вважати, що елементарні відмінкові функції збігаються з граматичними відмінками, неелементарні – з неграматичними. У цьому буде свій резон, бо абстрактні відмінкові значення беруть участь у формуванні семантичної структури речення, а конкретні – тільки у її поширенні. Однак через те, що таке поширення цілком перебуває у сфері граматики, навряд чи є підстави заперечувати граматичні якості відмінкових значень» [Шведова 1978, с. 4, 5, 7]. Потрактування відмінків за характером позиції, яку вони посідають у формально-синтаксичній структурі речення, в остаточному підсумку сприяє проникненню в сутність функційної семантики речення і тих граматичних значень, які реалізуються словоформами відмінків.

Семантико-синтаксична інтерпретація адвербіальних відмінків – неграматичних, семантичних – багато в чому суперечлива. У лінгвістичній літературі неоднозначно розв'язується питання про характер зв'язків відмінкової словоформ, які виступають у реченні в ролі обставини та про поширену останнім часом думку, що конкретні (семантичні) відмінки – виступають кваліфікаторами повідомлення в позиції детермінанта. Однією з його особливостей називають властиву тільки йому здатність бути в позиції поширювача всього речення в цілому. До того ж наголошується, що детермінант самостійно входить у речення, не виявляючи залежності від жодного слова. Суперечки, що точаться довкола розрізнення об'єктних і обставинних детермінантів у статусі другорядних членів речення, свідчать, що саме поняття детермінанта нечітко окреслене. Якщо позиція у формально-синтаксичній структурі речення визначається за семантичною категорією, яку виражає відмінок або прийменниково-відмінкова форма, то вона, справді, не обов'язкова і може заповнюватися відповідно до інформаційної спрямованості (мети висловлювання). Однак, якщо врахувати синтаксичне членування речення, то доводиться визнати, що в структурній схемі речення закріплені не лише елементарні семантичні категорії за певними граматичними класами слів і їх формами, але й можливі неелементарні. Дієслово-предикат (або еквівалентна йому безособово-предикативна та інша форма) виявляє свою енергію слабше, ніж до об'єктного компонента, через синтаксичний зв'язок, який традиційно розглядають як слабке керування. Більше того, багато дієслів потенційно «націлені» на обставинну кваліфікацію, яка, природно, реалізується у реченні через уведення компонентів з обставинною семантикою (наприклад: *сісти* – де? куди?; *приїхати* – звідки? коли? навіщо?; *червоніти* – чому? від чого?). Традиційне учення про другорядні члени речення в принципі правильно відображувало розподіл у реченні центральних і периферійних функцій його компонентів. Позиційне членування формально-синтаксичної структури речення на головні і другорядні члени сьогодні вимагає деяких уточнень, особливо у тих випадках, коли функція не має однозначного формального вираження.

У сучасній українській мові найвиразнішими відмінками, що обслуговують зону поза предикативним центром, є орудний і місцевий.

На протипагу абстрактним значенням відмінків, пов'язаних із вираженням категорії суб'єкта, об'єкта чи їх контамінацій – суб'єктно-об'єктної, суб'єктно-атрибутивної тощо, – значення відмінків як обставинних або якісних визначників є конкретними. Конкретні значення відмінків, які займають у реченні периферійні позиції, багато в чому подібні до прийменниково-відмінкових та прислівникових форм і функційно перетинаються з ними.

Морфологічні засоби, які обслуговують зони локативної, темпоральної, цільової, каузативної семантики, у реченні виконують роль другорядних членів – обставин місця, часу, мети тощо. До них прилягають і компоненти з якісною характеристикою дії (обставини способу дії), і компоненти, які поєднують об'єктно-обставинні, суб'єктно-обставинні та інші значення (засобу і способу дії, сукупної участі в дії тощо).

Відмінкові і прийменниково-відмінкові форми іменника у ролі обставин репрезентують закладені в дієсловах семантичні можливості каузативної, темпоральної, локативної, цільової та інших типів характеристик, позначуваних ними дій, процесів. Якщо об'єктне значення виявляється у придієслівному зв'язку як реалізація його морфологічної валентності, і тому словоформа у позиції об'єкта є обов'язковою для доповнення семантики дієслова-предиката, то відмінкова або прийменниково-відмінкова форма з обставинною семантикою функціонує як необов'язковий компонент структури речення, який виражає відношення через дієслово-предикат до всієї предикативної основи. Реалізація дистрибутивного мінімуму або максимуму дієслова через залежні від дієслова-предиката або поширювальні предикативну основу речення відмінкові і прийменниково-відмінкові форми іменників, прислівникових та інших слів здійснюється відповідно до синтаксичних зв'язків, властивих мовній системі.

Адвербіальні значення орудного відмінка, який є предметом цього розділу, властиві орудному знаряддя і засобу дії, – який поєднує в собі об'єктно-обставинну семантику. Хоч орудний знаряддя і засобу за характером синтаксичного зв'язку з дієсловом-предикатом перебуває ближче до відмінків об'єктних, вважаємо доцільним розглядати його в єдності з тими значеннями, які обслуговують предикативну основу речення як детермінанти, і багато значень пов'язані з ним: формувалися на основі «орудних» значень.

4.2. Орудний знаряддя і засобу дії

Інструментальність є одним з найдавніших значень орудного, з яким генетично пов'язано багато інших значень цього відмінка, що розвинулися пізніше (ор. способу дії, ор. засобу дії, ор. перетворення і предикативний тощо).

У розвитку слов'янських відмінків ор. знаряддя і засобу дії виявляє найбільшу стійкість: його сучасний стан істотно не відрізняється від того, що засвідчений у найдавніших писемних пам'ятках [Вступ 1966, с. 472]. Особливу стійкість виявляє ор. інструментальний в українській мові, де він зберіг без істотних змін своє неприйменникове вживання при дієслові. Дослідники орудного відмінка зазначають, що в староруських, старобілоруських, староукраїнських пам'ятках ор. знаряддя і засобу дії характеризувався більшими можливостями у порівнянні з сучасним станом виражати інструментальність іменниками-назвами осіб та обмеженим уживанням його в приіменному зв'язку [Сравн.-истор. синтаксис 1968, с. 228-241].

За традицією в інструменталі виділяють ще значення допоміжного матеріалу або змісту [Станишева 1958], хоча це значення, на нашу думку, перебуває у тіснішому зв'язку з дієсловом і може розглядатися як одне зі значень орудного об'єкта.

У сучасних слов'янських мовах ор. інструментальний виражає значення уможливлення дії, виступаючи обов'язковим або необов'язковим елементом синтаксичної структури речення.

При перехідному дієслові словоформою орудного позначають найдалший об'єкт (чим уможлиблюється дія), при неперехідному – знаряддя або засіб, за допомогою якого здійснюється дія. І в тому і в тому випадкові зв'язок ор. інструментального з дієсловом слабший, пор.: *забивати цвях – забивати цвях молотком; возити зерно – возити зерно машинами; їхати в столицю – їхати в столицю поїздом*. Це дає підставу кваліфікувати цей орудний як відмінок обставинно-об'єктного значення [Мразек 1964, с. 31]. Функційно-семантичні значення його можна звести до двох типів: орудний знаряддя дії і орудний засобу дії [Станишева 1958, с. 76-109].

Орудний знаряддя дії в сучасній українській мові поєднується з дієсловами перехідними і неперехідними, входячи в неоднакові синтаксичні структури речення.

Значення знаряддя дії здатні виражати іменники з предметним значенням, назви частин тіла і органів людини (або істоти взагалі), а також іменники з узагальненим значенням.

Іменники з предметним значенням пов'язуються переважно з дієсловами, що позначають конкретні прояви діяльності людини, істоти взагалі, явища природи тощо.

Функцію орудного інструментального при перехідному дієслові репрезентує чотиричленна конструкція речення: «субстантив у називному відмінку + дієслово активного стану + субстантив у знахідному відмінку + субстантив в орудному відмінку: $N_1-V_7-N_3-N_5$ ». Наприклад: *Батько мовчки помішував ложечкою каву* (М. Зарудний); *Ворог підлий і несамовитий Зарубав сокирою мене* (Д. Павличко); *Ветеринарні руки щипцями рвали з ноги осколок* (А. Малишко).

Оскільки в ролі знаряддя може бути використаний будь-який предмет, то теоретично можна говорити, що в мові будь-яке перехідне дієслово здатне виражати дію суб'єкта, спрямовану на прямий об'єкт, і одночасно допускати вказівку на знаряддя, яким здійснюється дія. У цьому широкому розумінні знаряддям виступає і орган людини чи істоти взагалі, і психічні явища, і явища природи тощо. Тобто при дієсловах конкретної фізичної дії і психічного стану людини цілком можливе вживання ор. знаряддя іменників з узагальненим значенням, як-от: *налякати вчинком, криком; ударити словом, бездушністю; зупинити ласкою, хитрістю*. Наприклад: *Турчин обвів олівцем площу на карті* (М.Зарудний); *Нагаєм збиває сніг з воріт* (М.Стельмах); *Хто наше злото-серебро Плугами кривди переоре, Хто серця чистого доброю злобою чорною поборе?* (М.Рильський); *Ні брехнею, ні тупим обухом Не спасти гадючого кубла* (Д.Павличко); *Ну й перепсували ж ми цим листуванням очі собі* (В буремні роки).

Назви частин тіла та органів чуття людини або істоти взагалі (*рука, палець, лікоть, долоня, кулак, плече, нога, п'ята, коліно, стегно, спина, туловище, око, брова, губа, язик, зуб, ніс, горло, голова, шия, вухо, крило, клюв, дзьоб, хвіст, лапа, клешня, кіготь, ріг; копито, хобот, щелепа, ікла, щупальця, плавник, жало та ін.*) пов'язуються передусім з дієсловами, що позначають процеси діяльності організму людини (іншої істоти): *дихати (легенями, зябрами); дивитися (очима), слухати (вухами), жувати (зубами), нюхати (носом)*. Спеціалізація якогось одного органу як екстралінгвальна ознака закріплюється за

певними діями (процесами), що знаходить відображення і в мові: дієслівна валентність обмежена семантикою іменників, які здатні виражати значення знаряддя відповідної дії (засіб сприймання). Разом з тим ці іменники виявляють необмежену сполучуваність з іншими дієсловами. Наприклад: *брати (щось, когось) рукою, долонею, пальцем, ліктем, зубами, хоботом, клешнею, дзьобом, пальцями; вдарили (кого, що) рукою, долонею, пальцем, нігтем, ногою, п'ятою, коліном, ступнею, литкою, зубами, копитом чи хвостом тощо*. Однак семантико-синтаксична структура дієслівного предиката накладає свої семантичні заборони у вживанні тих чи тих іменників зі значенням знаряддя дії. Так, наприклад, дієслово *поставити* (щось на щось) допускає: *рукою, зубами, пальцем тощо*, але не допускає (у прямому значенні слів): *оком, вухом, легенями*; з дієсловом *водити* (по чомусь, за кимось, чимось) поєднуються словоформи *рукою, пальцем, нігтем, долонею, ногою, п'ятою, оком, вухом* та ін., але обмежені вживанням такі сполуки, як: *водити (по чомусь) спиною, животом*. Дієслово може допускати чи не допускати приєднання форми орудного залежно від здатності іменникового слова виражати знаряддя відповідної дії (назви кінцівок, органів слуху, нюху тощо).

Як і орудний назв конкретних предметів, ор. знаряддя назв частин тіла, органів людини чи істоти взагалі властивий чотиричленній структурі $N_1-V_7-N_3-N_5$ або (при опущенні підмета) у тричленній, де він є необов'язковим елементом.. Наприклад: *Данило Вигін все-таки пом'яв пальцями халяву* (М. Зарудний); *Під призьбою лежить... і вухом одганяє мух* (М. Рильський); *Легше розтинати грудьми повітря де ясна мета* (М. Рильський); *Зубами скинув рукавицю* (М. Стельмах); *Молодиця рукою заспокоює вірного сторожа* (М. Стельмах); *Ластівка крилом розтинає тінь* (М. Рильський).

Неперехідне дієслово з ор. знаряддя виступає в тричленній структурі: «субстантив у називному відмінку + неперехідне дієслово нульового стану + субстантив в орудному відмінку»: *Іван Михайлович невтомно поцюкає сокирою* (П. Гуріненко); *Хлопчик тупотів змерзлими чоботями на слизькому порозі* (І. Нехода) або «субстантив у називному відмінку + дієслово зворотно-середнього стану + субстантив в орудному відмінку»: *Солдати топталися кованими чобітьми по гіллі сливи* (П. Гуріненко).

Інструментальне значення підтримується у випадку вживання при дієслові інших керованих відмінкових форм, як, наприклад: *Машина передніми колесами наїхала на солдата* (П. Гуріненко). За відсутності інших керованих відмінків орудний може переходити у сферу вираження об'єктних відношень. Пор., наприклад: – *Дай-но, Ганю, перевірю, – водив пальцем по рядках* (М. Зарудний); *Оберлейтенант лягнув пальцями, імітуючи постріл* (П. Гуріненко). З дієсловами руху конкретної дії (*махати, кивати, хитати* тощо) словоформи орудного від назв частин тіла та конкретних предметів пов'язуються сильним керуванням. Цей орудний виступає обов'язковим компонентом речення.

Дієслова *ворушити (ворухнути), хитати (хитнути), махати (махнути)* і под. можуть виступати то з перехідним, то з неперехідним значенням, відповідно змінюється і значення словоформи орудного відмінка: він виражає знаряддя перехідної дії чи виконує функцію об'єкта. Наприклад: *ворушити соломі рукою – ворушити рукою; хитати кладку ногами – хитати ногами* (у значенні махати ногами); *махати ковдру руками (вигрушуючи пилюку) і махати руками*.

Керуючи формою то знахідного, то орудного відмінка (*кинути книжку – кинуту книжкою; сунути (штовхнути) стілець – сунути стільцем; запустити камінь (у вікно) – запустити каменем; хитати кладку – хитати кладкою*), дієслова руху експлікують неоднакове значення. Формою орудного виражено відношення неспрямованої дії суб'єкта з певною настановою у використанні об'єкта, а формою знахідного – відношення активної, дії суб'єкта, спрямованої на об'єкт. За словами О.О. Потебні, «у першому випадку увага зосереджується на самій дії, яка може бути без мети, а в другому – на додатку, в якому закладена найближча, цілком визначена мета руху» [Потебня 1941, с. 457]. Наголошуючи на цій особливості, деякі вчені за традицією визнають функцію об'єкта тільки за знахідним відмінком [Станишева 1958, с. 86], хоча й орудний є сильнокерованою словоформою, але з функцією інструментального компонента.

Дієслово разом із сильнокерованою формою орудного входить у структуру речення, а ор. об'єкта входить до змісту предикативного компонента. Наприклад: *Ледве ворушив посинілими губами Олександр* (М. Зарудний); – *Тато на роботу не підуть, бо лежать – шморгнув кирпатим носом маленький Лін* (М. Зарудний); *Кивала сірими вітами собача рожа* (М. Коцюбинський); *Отаман тільки*

помаленьку кивнув головою, кинув горілим оком по всіх бурлаках (І. Нечуй-Левицький).

Так само окремі семантичні групи дієслів володіння, керівництва, захоплення чимсь поєднуються з орудним, що виражає об'єктне значення, і разом з ним входять до структури речення. Наприклад: *Ми не можемо ризикувати життям шановних членів нашої артілі* (М. Зарудний); *Своїм досвідом Марія Олександрівна щедро ділиться з товаришами по праці* («Р.У.» 1976, 7 груд.); *А машини насолоджуються своєю залізною владою* (П. Загребельний).

Орудний засобу дії в слов'янських мовах сформувався на основі інструментального значення знаряддя дії як вираження предмета-засобу в процесі трудової діяльності людини. Виділення в ор. інструментальному цього значення засвідчується найдавнішими пам'ятками слов'янських мов. У сучасній українській мові специфіка ор. знаряддя і ор. засобу дії виявляється головним чином у семантико-граматичних властивостях дієслова, з яким пов'язується форма орудного відмінка. Ор. засобу входить у зв'язок як із перехідними, так і з неперехідними дієсловами. Відмінність між ор. знаряддя та ор. засобу дії при перехідних дієсловах чітко виступає за трансформації конструкцій. Перехідне дієслово здатне виражати дію, активно здійснювану суб'єктом за допомогою певного знаряддя, наприклад: *Кораблестроїтники ключами розгвинчують блоки, вибивають молотами клин* (О. Гончар); *Спиною, ліктями, горловим голосом вона відштовхувала людей* (М. Стельмах).

Разом з тим суб'єкт дії при перехідному дієслові може бути відсунений на другий план, і основне семантичне навантаження тоді припадає на предмет, що є засобом виконання дії, наприклад: *(Шляховики) бульдозерами дорогу очищали до Косопілля* (М. Зарудний); *І простолуд топтали вони кінями* (М. Рильський). Семантична домінанта засобу дії тут підтверджується можливістю трансформації конструкцій із заміною форми орудного відмінка на форму називного: *Бульдозери очищали дорогу на Косопілля; Коні топтали простолуд*.

У конструкціях першого ряду хоч заміна орудного називним відмінком і можлива (*Ключі розгвинчують блоки; Молоти вибивають клин; Спина, лікті, голос відштовхували людей*), однак така заміна не реалізується в мовленні, оскільки домінантною виступає тут семантика суб'єкта активної дії, спрямованої на об'єкт, а не на знаряддя, яким вона здійснюється.

Позначаючи тварину (людину) чи засіб (механізм), за допомогою яких здійснюється дія, спрямована на об'єкт (при перехідному дієслові), ор. засобу, як і ор. знаряддя, є необов'язковим компонентом у синтаксичній структурі речення. Наприклад: *За селом Нечипора наздогнали кіньми. Савка Чемерис і Кожухар* (М. Зарудний). Фразу легко згорнути: *Савка Чемерис і Кожухар наздогнали Нечипора*.

При неперехідних дієсловах зі значенням руху, переміщення формою орудного позначається засіб пересування. Наприклад: *Поїдемо поїздом. – Я могла б і машиною, але якщо ви хочете поїхати робочим, то я з вами, – погодилася Слава* (М. Зарудний).

Ор. засобу переважно вираженій іменниками, що є назвами тварин (*їхати, добиратися кіньми, волами, ішаками, верблюдом; орати, сіяти кіньми, коровою, волами, кобилою*) або позначають вид упряжки тварин чи предмет, у який запрягають (*мчати трійкою, упряжкою собак, їхати возом, тарантасом, бричкою, саньми*); іменниками, що позначають механічні засоби пересування (*пливти човном, кораблем; летіти літаком, їхати машиною, автобусом, тролейбусом, велосипедом*).

На відміну від російської мови, де ор. засобу майже витіснений прийменниковою конструкцією [Твор. падеж в слав. языках 1958, с. 98-99], в сучасній українській мові основною формою вираження засобу пересування виступає словоформа орудного відмінка. Ор. засобу виражає засіб пересування взагалі, коли потрібна вказівка на вид транспорту, і є немаркованим елементом семантичної структури (словосполучення) з опорним дієсловом руху, переміщення. Наприклад: *Їхали саньми із ярмарку* (М. Рильський); *На села зони виїжджали газиком* (М. Зарудний).

Синонімічні орудному засобу прийменникові конструкції іменника можуть бути семантично невідміченими, але прийменники *на* і *в* вносять відтінки «перебування зверху предмета», «перебування всередині предмета»:

їхати	поїздом	+ вказівка на конкретний поїзд, про який говорять
	у поїзді на поїзді (розм.)	

	ПЛОТОМ	
ПЛИВТИ	на плоту	
	у плоту	- не вживається
	літаком	
ЛЕТІТИ	на літаку	+ вказівка на конкретний літак, у
	у літаку	якому летів, разом з кимсь перебував хтось
	велосипедом	
МЧАТИ	на	
	велосипеді у велосипеді	- не вживається
	човном	
ПЕРЕПРАВЛЯТИСЯ	на човні	+ вказівка на конкретний човен,
	у човні	вказівка перебування в лежачому положенні (всередині човна)
	машиною	
ПРИБУТИ	на машині	частіше – із вказівкою на використання вантажної машини, перебування зверху;
	у машині	всередині машини, у кабіні; вказівка на володаря машини

Вибір форми орудного чи місцевого відмінка у сучасній українській мові може зумовлюватися як семантикою стрижневого слова, так і залежного. Так, наприклад, іменник *кінь* (коні), пов'язуються з дієсловом *їхати*, *мчати* тощо, частіше вживається з прийменником *на*, коли йдеться про вершника (вершників), а з прийменником *в* не вживається, оскільки семантика іменника унеможливорює «перебування всередині предмета». Наприклад: *І ще не вийшов князь Лаборець з води, як побачив, що хтось на конях поспішає до них* (П. Угляренко); *Щорс промчав крізь натовпи на змиленому коні* (О. Довженко). Форма орудного позначає процес їзди вершника: *Поночі стражник гнав конем на хутір* (Д. Гордієнко), як і будь-якого засобу пересування (воза, безтарки та ін.), коли використовують коня як тяглову силу: *заїхав конем у двір – заїхав на коні у двір; наздогнали кінями (запряженими) у двір і верхи на конях; наздогнали на*

конях (верхи), возили кіньми (запряженими у віз); возили на конях (щось клали зверху на коней).

Дієслова з префіксом *пере-* (*переїжджати, перепливати, переправлятися, перелітати* та ін.) приєднують прийменникову конструкцію на позначення долання перепони, рубежу. Наприклад: *Княжа дружина на човнах і плотах уже переправлялася через Дніпро* (П. Угляренко). Проте можливі обидві форми: *перепливати річку човном (поромом), на човні, на поромі*. Пор.: *Прийшлося їм переїжджати через річку на плотах* (Панас Мирний). Т.: *Прийшлося їм переїжджати через річку плотами*. За відсутності вказівки на долання перепони, наприклад, при дієсловах *перевозити, переїжджати* переважає форма орудного відмінка: *перевезти (речі) машиною, човном, контейнером; переїхати з одного місця проживання, перебування на друге велосипедом, візком, човном*. Наприклад: *Людей перевозили машиною* (М. Зарудний); *А ліс туди плотами по Дніпру литвини сплавають* (А. Головка).

Ор. засобу звичайно замінюється прийменниковою конструкцією за наявності в структурі речення словоформи орудного з іншим значенням. Пор., наприклад, із попереднім реченням: *А ліс туди на плотах Дніпром литвини сплавають*.

Для позначення засобу дії при дієсловах зі значенням виду розваги, заняття спортом поширена словоформа місцевого відмінка: *ходити на ковзанах, лижах, спускатися на санках; гребти на байдарці, каное; спускатися на парашуті*. Ця модель закріплюється за іменними словосполученнями: *біг на ковзанах, гребля на байдарці та каное, заїзд на мотоциклі, швидкісний спуск на лижах, політ на дельтапланері* та ін. Така модель властива спортивній термінології.

Ор. засобу може також бути представлений іменниками, що позначають осіб (істот), через яких передають якісь вісті, повідомлення тощо. Наприклад: *Не забувай же мене, орле мій, в поході... хоть пташкою перешили мені вісточку* (С. Васильченко). Проте в сучасній українській мові цей засіб обмежений розмовно-побутовим і художнім мовленням. Як зазначає І.І.Слинько, орудний засобу від назв осіб (істот) широко вживався в живій українській народній мові аж до кінця XVIII століття. Цим можна пояснити наявність цього орудного засобу в українських пам'ятках пізнішого часу (XIX-XX ст.) і в художній літературі сучасного періоду [Слинько 1963, с. 228-234]. Ор. засобу при дієсловах *передати, переказати, переслати* (щось кимось) витісняється прийменниковою

конструкцією «через + іменник у знахідному відмінку». Поряд з давньою моделлю словосполучення з ор. засобу назв осіб (*передати сусідкою, щоб прийшов; переказати родичем, що хворіє та ін.*), характерного для розмовно-побутового мовлення, продуктивно виступає в усіх стилях модель із знахідним прийменниковим (*передати через сусідку, щоб прийшов; переказати через родича, що хворий; повідомити через уповноваженого про початок засідання*). Наприклад: *А внучечка як на пню стала: лікаря та й лікаря! Мусила стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошує* (Марко Вовчок); *Я предам тобі через Калинського всі томи Толстого* (Леся Українка); – *Від Федота нічого не чути?* – *Переказував через людей, що направили в тил...* (Гр. Тютюник).

Ор. засобу при дієсловах *передати, викликати, пресилати, сповіщати і под.* може експлікуватися назвами конкретних предметів, що позначають технічні засоби передачі інформації (*телефон, телевізор, радіо, пошта, телеграф, телеграма та ін.*). Поряд з моделлю словосполучення ор. засобу вживають синонімічну конструкцію «дієслово + прийменник *по* + форма місцевого відмінка іменника». Наприклад: *З цієї нагоди він(Петро) викликав батьків телеграмою – «блискавкою»* (О. Гончар); *Тихо, майже пошепки, переказував Марко телефоном на шхуну звістки* (М. Трублаїні); *По ній (електричній апаратурі) приймаються, переказуються програми телебачення* («Веч.К.» 1963, 19 січ.).

Отже, орудний знаряддя і засобу дії в сучасній українській мові не виявляє ніяких стилістичних обмежень. Особливу стійкість виражає орудній знаряддя, який зазнав незначних синонімічних замінів. Конструкції «з + орудний відмінок» на місці ор. знаряддя дії (*пишу олівцем, пишу з пером*) перебувають на периферії синтаксичної системи південно-західних діалектів української мови. Вони, на думку вчених, можуть бути пояснені впливом говірок угорської та німецької мов, з носіями яких контактувало населення Закарпаття [Бевзенко 1955, с. 208; Лизанець 1965, с. 117-121; Матвіяс 1974, с. 22].

Отже, аналіз функцій відмінків, що обслуговують зони об'єкта, дозволяє зробити висновок, що вони закріплені морфологічно за синтаксичними позиціями у семантико-синтаксичній структурі речення. Основні функції відмінків як компонентів складу семантично елементарного речення представлені на формально-

граматичному рівні субстантивами в позиції об'єкта, які відкриває семантичний (пропозитивний) предикат.

Об'єктне значення іменника зумовлює сильний зв'язок із дієсловом-предикатом. У зоні прямого об'єкта центральне місце займає знахідний відмінок, залишаючи периферійні позиції для родового відмінка. Давальний та орудний, обслуговуючи функційну зону об'єкта, поєднуються лише з окремими групами дієслів, які вимагають доповнення своєї семантики за рахунок приєднання залежної відмінкової словоформи іменника.

Орудний знаряддя і засобу дії за характером синтаксичного зв'язку стоїть ближче до об'єктних відмінків, ніж до конкретних (семантичних), які виражають обставинні відношення і служать засобом детермінації всієї структурної основи речення. Займаючи третю (після знахідного та давального відмінків) об'єктну позицію при дієслові-присудку, словоформа орудного знаряддя та засобу дії є не обов'язковим компонентом структури речення. Дистрибутивний максимум дієслова, реалізований у реченні через заповнення об'єктних позицій на третій позиції, зумовлений інформативною потребою у вираженні об'єкта, який виступає інструментом діяння на інший об'єкт. У більшості випадків на значення орудного знаряддя нашаровується значення якісної характеристики дії, особливо виразно виявлене в орудному засобу дії (*добиратися до міста чим? і як?; їхати чим? і як?*). Орудний засобу більшою мірою, ніж орудний знаряддя, допускає синонімічні заміни прийменниково-відмінковими формами іменника.

4.3. Орудний способу дії

Функційно-семантичне значення способу дії розвинулося в орудному відмінку на основі інструментального і меншою мірою – соціативного, ор. змісту, відношення і обмеження та інших його давніших значень. Формуванню орудного способу дії сприяло поступове закріплення за ор. інструментальним здатності виражати не тільки субстанціальний зміст (конкретне знаряддя дії або засіб, за допомогою якого здійснюється дія (*чим зрубати? чим поїхати?*)), а й адвербіальні значення (характеризувати дію через предмет, за допомогою предмета: *як зрубати?, як поїхати?*). Оскільки багато

інших значень орудного відмінка допускають поєднання семантичного змісту «чим» і «як» (наприклад: *побороти силою, міряться силою, платити добром, боліти серцем* та ін.), деякі дослідники орудного не виділяють самостійного різновиду ор. способу дії, а розглядають його у складі ор. інструментального. Однією з причин того, що ор. способу дії не виділяють зовсім, є інтенсивна адвербіалізація форм іменника у функції обставини способу дії, внаслідок чого адвербіалізовані відмінкові форми відносять до системи прислівників або в системі іменників, але тільки в плані адвербіалізації.

Ор. способу дії виражає внутрішню якість або інтенсивність дії. У широкому розумінні до ор. способу дії відносять також ор. оформлення, ор. порівняння та ор. сукупності [Вступ до порівн.-істор. вивч. 1966, с. 479-480].

Однак об'єднання названих різновидів орудного терміном «ор. способу дії» можна зробити лише на основі загального значення: усі вони здатні виражати внутрішню якість або інтенсивність дії. Глибше вивчення функційно-семантичних значень виявляє відмінність між ними. Якщо ор. власне способу дії й ор. порівняння характеризують дію взагалі (перший – прямо, безпосередньо, другий – непрямо, через інший предмет або істоту), то ор. оформлення виражає набування ознаки (форми, видозміни) дії в її перебігу, а ор. сукупності дає характеристику дії через суб'єкт як вияв кількісного складу, колективної участі.

Ор. власне способу дії, порівняння й оформлення об'єднуються функційно: форма іменника при дієслові характеризує дію самостійно. Наприклад: *Дівчина сказала жартом (сказала жартома). Звістка блискавкою облетіла село (облетіла миттю, як блискавка). Гуси летіли шнуром (летіли, маючи форму витягнутого шнура, в один ряд).*

Ор. сукупності, характеризуючи дію, виражає відношення між дією і суб'єктом. Сукупність виражає не тільки орудний відмінок, а й категорія стану дієслова, і категорія числа іменника, і категорія істот-неістот та ін. Наприклад: *Молодь розходилася (люди розходилися) гуртами (розходилися, розподілившись на окремі гурти), але не можна: дівчина розходилася гуртами (гуртом).*

Отже, значення сукупності в ор. відмінку не є чисто адвербіальним. Своїм змістом ор. сукупності стоїть ніби на межі між ор. способу дії й ор. соціативним.

Орудний способу дії широко представлений у пам'ятках староукраїнської писемності.

Староукраїнські пам'ятки засвідчують помітну тенденцію до адвербіалізації одиничних форм іменника в ор. способу дії і вживання у цій функції сполучень іменника з прикметником. Значення способу дії передавалося формою орудного слів *способ, обичай, чин* у сполученні з займенником *який, такий(таким способом, яким чином, таким обичаєм)*, або з прикметником. Наприклад: *...которыи ... митники мають мито брати тимъ обичаємъ* (Радом., гр.1529, АЮЗР, т.І, № 92). *... тамъ же по вчине/н/ю декрету... таковымъ способом* (Акт. кн. Жит., 1582-1588, № 39).

Адвербіалізуючись, такі словосполучення ставали штампами: *таким (яким) чином, таким (яким) способом, таким (яким) робом, таким (яким) обичаєм, ніяким способом (чином)*. У сучасній українській мові сполучення «таким чином» може виступати у функції обставинної характеристики дії, рідко – у функції вставного слова з модально-висновковим значенням. Наприклад: *Таким чином, сільські жителі дістануть дедалі більше можливостей користуватися різними послугами служби побуту на місці* («Ком.Укр.» 1975, № 6, с.79). Інші адвербіалізовані сполучення виражають значення способу дії. Наприклад: *...Чабани підважили спершу один край, потім підважили другий таким самим чином.* (О. Гончар). *От таким чином визволялися козаки від наглої смерті* (Скарби мудрості).

Процесам фразеологізації підпали такі сполучення орудного способу з прийменником, як: *головним чином, корінним чином, належним чином, належним способом*. Наприклад: *Подбали про те, щоб усі виробничі дільниці були належним чином обладнані* («Ком.Укр.», 1975, № 6, 80). *А це корінним чином змінило її психіку, поведінку* (Є. Гуцало).

У сучасній українській мові форма ор. способу дії іменника «*спосіб*» у сполученні з прикметником виступає досить продуктивно в термінології найрізноманітніших галузей наук, техніки, виробництва. Наприклад: *Збирати плоди контейнерним способом – збирання плодів контейнерним способом – контейнерний спосіб збирання плодів; викачувати воду механічним способом – викачування води механічним способом – механічний спосіб викачування води; скошувати хліба гоновим способом – скошування хлібів гоновим способом – гоновий спосіб скошування хліба; друкувати офсетним способом – друкування офсетним способом – офсетний спосіб*

друкування; *дріжджувати заквасочним способом – дріжджування заквасочним способом – заквасочний спосіб дріжджування та ін.*

У створенні термінів цього типу, крім орудного, може виступати знахідний відмінок з прийменником *у (в)*, проте дещо обмежено, пор., наприклад: *дріжджування заквасочним способом – у спосіб заквашування; підтримувати серце способом масажу – у спосіб масажу*, але не піддається трансформуванню: *друкувати офсетним способом, відгодовувати худобу промисловим способом, добувати руду відкритим способом та ін.*

У сучасній українській мові ор. способу дії одиничного іменника витіснявся сполученнями іменника з прикметником (займенником). Словоформа способу дії без прикметника виступає обмежено. Процеси абстрагування, послаблення субстанціального змісту іменників в орудному відмінку сприяють адвербіалізації їх і поступовому переходу в прислівники. Так, інструментальне значення орудного підтримується потребою актуалізувати подальший об'єкт (після знахідного або ще й давального), що виражає уможливлення дії, або засіб її здійснення. Наприклад: *Платончик пригладжував долонею рудувате волосся* (П. Гуріненко); *Спершу, витягнувши до неба довгі шиї, вони (лелеки) прострочують небо дзьобами* (В. Логвиненко).

Без такої актуалізації інструментальне значення може змінюватися у бік вираження якісної характеристики дії. Пор.: *налякати когось жартом сказати жартом; замінити гулянку ділом – відповідати ділом.*

Іменникові форми ор. способу дії *ділом, жартом, плачем, сміхом, честю* і под. підпадають частковій адвербіалізації. Помітна також тенденція до вживання їх з невеликою кількістю дієслів і фразеологізація таких словосполучень: *взяти жалем (плачем), відстоювати честю, відповісти жартом (кинути жартом)* та ін.

Субстанціальне значення форм орудного відмінка таких іменників зберігається тільки при дієсловах, що потребують доповнення своєї семантики орудним об'єкта, наприклад, *зайтися плачем (сміхом), поплатитися честю (совістю), обмінятися жартом.*

Одиничні форми іменників, що втрачали субстанційний зміст і виражали внутрішню характеристику дії або інтенсивність, переходили в розряд прислівників. Саме орудний способу дії став, за словами В.В. Виноградова, «основним засобом і джерелом утворення прислівників від іменників» [Виноградов 1947, с. 360].

Процеси адвербіалізації орудного способу дії, що втягували все нові і нові слова упродовж тривалого часу, позначилися на функціонуванні ор. способу в сучасних слов'янських мовах: замість одиничної форми вживається сполучення слів [Потебня 1958, с. 471]. Ор. способу дії, як найближчий до адвербіального значення в цьому відмінку, послужив основою для творення прислівників сучасної української мови: *бігом, бігцем, волею-неволею, галопом, даром (недаром), добром, ділом, жартом (жартома), жужмом, задаром (задарма), запоєм, змором, ладком (ладом), мигцем, миттю, наскоком, ненароком, нишком (тишком-нишком), огулом, плазом, побитом, повагом, повзком (поповзком), покотом, потоптом, порожняком, поспіхом, прихапцем (прихапком), прожогом, проїздом, раптом, рубом, риссю, силою, скоком-боком, тихцем* та ін.

Адвербіалізовані форми орудного різних давніших функційних значень (інструментального, місця, міри, причини тощо) поповнювали розряд прислівників способу дії також через поступове ослаблення субстанціонального значення і змінену семантику (замість вказівки на інструмент дії та ін., виражали її якісну характеристику), наприклад: *боком, верхом, волоком, гамузом, гужем, манівцем (манівцями), навалом, насипом, низом, разом, слідом, цугом*. Виявляючи повну ізоляцію від парадигми іменника, прислівники цілком втратили субстанціальний зміст. Однак, виступаючи з виразним прислівниковим значенням, деякі в них можуть сполучатися з прикметниковим словом і виявляти відтінки субстанціального змісту. Наприклад: *Їхали дрібною риссю понад берегом річки* (П. Угляренко). *Вони і мати Ірма чекали, а він нешвидкою риссю об'їжджав навколо степ* (П. Угляренко); – *Яким ви тут побитом?* – *запитав Аристарх Федосія, – Як яким? Звичайним, товаришу голова* (В. Логвиненко).

Основними засобами вираження внутрішньої характеристики дії та інтенсивності в сучасній українській мові виступають: іменники у сполученні з прикметником, прислівники способу дії та прийменникові конструкції. Наприклад: *дивитися ласкавим поглядом – ласкаво, з ласкою (в очах); зиркнути сердитим поглядом – сердито, з серцем; іти обережною ходюю – обережно, з обережністю; співати високим голосом – на високих тонах; писати дрібним почерком – дрібно*. Прислівники способу дії, а так само й конструкції орудного з прийменником з мають менший діапазон можливостей для вираження конкретизованих характеристик дії. Сполучення ж

іменника в орудному відмінку з прикметником виражає об'ємніший зміст внутрішньої характеристики дії. Пор., наприклад: *Дочка пригублювала чашку і дивилася затьмареним поглядом на оленя* (П. Автомонов) – *дивитися затьмарено* – *дивилася з затьмаренням*. Уведення прикметникового означення в конструкцію з орудним іменника, зокрема і в конструкцію «з + іменник в ор. відмінку», сприяє увиразненню змісту якісної характеристики дії, наприклад: *Карпо... дивився на Полю холодними, з металевим блиском очима* (П. Автомонов)– *дивився холодно, з блиском (але не блискуче)*.

У художньому стилі значення способу дії часто передають однорідні ряди, в яких наявні кілька засобів вираження якісної характеристики дії, але основне навантаження припадає на орудний спосіб дії з прикметником. Наприклад: *Поглядала на тебе надто стражденно, мученицьким поглядом; Спитав... спокійно, твердо, але якимось чужим, глухим голосом* (В. Логвиненко)

Вираження внутрішнього стану конструкцією іменника з прикметником в орудному відмінку властиве переважно дієсловам мовлення, думання і меншою мірою іншим семантичним групам. Причому з дієсловом кожної групи поєднується невелика кількість іменників, наприклад, із дієсловами переміщення (*хода, крок, шлях, похід, крос* та ін.), із дієсловами мовлення (*голос, тон, крик, сміх, мова*), з дієсловами сприймання зором (*погляд, око*), інших груп (*темп, спосіб, метод* та ін.).

Оскільки основне смислове навантаження припадає на прикметники, то насамперед форма іменника в реченні виражає інший семантичний відтінок, характеризуючи дію за найрізноманітнішими якісними ознаками та за інтенсивністю. Наприклад: *іти (рушити) ходою, походом, кроком. Йшла весна своїм походом смілим* (М. Рильський); *Де ходою гордою в віки... ідуть трудівники* (М. Рильський); *Якуб нечутними кроками пішов до дверей* (П. Угляренко) .

ГОВОРИТИ (ПРОМОВИТИ) заспівати (голосом, словом, мовою):

Тремтячим голосом заспівав завідувач райвідділу культури (М. Нагнибіда); *Люди з глузом і нехтуванням сприймали слова Гласного, що волав плаксивим голосом* (К. Гордієнко); *Пригадає свій дитячий вік не завжди ідилічними словами* (М. Рильський).

ДИВИТИСЯ (поглядати) очима, поглядом:

А Люба печальним поглядом проводжала кінопересувку (М. Зарудний); *Аристарх глянув на неї нестерпуче-важким,*

допитливим поглядом (В. Логвиненко); – Може, – посміхнулася Фросина Степчиними очима (М. Зарудний), Кутень божевільними якимись очима дивився на людей (М. Зарудний). Приглядався до всього ненаситними очима (М. Рильський).

Місце прикметника при субстантиві в орудному відмінку може займати іменник у формі родового з атрибутивною функцією. Наприклад: Вони очима круглої сови його чатують, щоб огнем зустріти (М.Рильський).

Форма орудного може означатися займенниками *той, такий, який, деякий, усякий, власний, свій,чийсь*, зміст яких розкриває підрядна частина складнопідрядного речення чи контекст простого речення. Наприклад: Сказав Гані **таким тоном**, ніби він уже півсвіта об'їздив: – Ну, я поїхав (М. Зарудний). Сніп буде повчати Турчина, **яким способом** добувати руду! (М. Зарудний). Ольга Аркадіївна намагалася **всілякими шляхами** вивідати в Наталки про їхні з Давидом плани (М. Зарудний).

Давні українські пам'ятки засвідчують широке вживання конструкцій ор. способу дії з займенником «свій» (*своєю рукою, своїми очима, своєю головою*). У сучасній українській мові поряд з такими конструкціями уживані і прийменникові з заміною слова «свій» словом «власний»: *побачити своїми очима – побачити на власні очі, почути своїми ушима – почути на власні вуха, іти своєю волею – по своїй волі*.

Конструкції із займенником *свій* набирають усталеного змісту, фразеологізуються: *своїми (власними) силами* (зробити щось); *своєю рукою* (написати, підписати, вдарити); *своім розумом* (дійти, жити); *своєю головою* (думати, накласти), *своім горбом* (заробляти); *своім ходом* (іти, розвиватися) тощо. Наприклад: Сама вона [Ірма] зараз поспитає татоша... хоче **почути все власними вухами** (П. Угляренко). Я **своєю волею йду** (К. Гордієнко). Танк майора Решетила **своім ходом** прийшов у Дмитрове село (П. Автомонов). Я по голосу чую, яка думка в тебе й чи ти **своім умом живеш** (К. Гордієнко).

Прикметник (займенник), пов'язуючись із словоформною орудного відмінка, крім значення якісної характеристики дії, може виражати інтенсивність. Для вираження інтенсивності руху, переміщення в просторі, процесів говоріння тощо вживають однакові прикметникові означення, які містять семи: «швидкий – повільний», «гучний – тихий» (*повільний, розмірений, неквапливий, пришивдшений, швидкий, тихий, гучний, сильний, дужий, бурхливий* та

ін.). Наприклад: *З'їзд зустрів ці слова бурхливою овацією* (І. Цюпа); *Аристарх ішов непоквапом, розміреною ходою* (В. Логвиненко). *Юнак, мов ошпарений, сіпнувся й швидкими кроками пішов геть* (П.Автомонав).

Окрім прикметників, значення інтенсивності дії виражають у єдності з орудним іменника також числівники *один, два, обидва, обидві* та займенники *весь, свій*: *одним махом, одним ударом, одним пострілом, всім серцем, усією душею*. Виражаючи швидкість руху, говоріння, ступінь вияву дії, силу, розмах, раптовість, такі сполучення слів стандартизуються і переходять у фразеологічні звороти: *хоч одним оком, обома руками, обома ногами, всім єством, всіма фібрами душі, одним розчерком пера, одним духом, одним подихом, одним порухом руки, жодним махом і под*. Наприклад: *І захотілося йому хоч одним оком заглянути до татова* (П. Угляренко). *Сніп обома ногами в землю вріс, умре за це поле* (М. Зарудний). *Женя дістав пачку сигарет, але її одним помахом вибив Сьома* (М. Зарудний). *Як же ви можете одним розчерком пера переселити людей з тієї землі, де вони народилися?* (М. Зарудний). *Прибиймуха одним РИВКОМ відчинив вікно* (І. Цюпа).

Значення інтенсивності дії з давніх часів могло бути виражене словоформою орудного відмінка іменника при дієслові того самого кореня – так званім орудним тавтологічним. Цей орудний, що виник на ґрунті інструментального як вираження посилення дії [Потебня 1958, с. 475], в сучасній українській мові зберігся в усталених зворотах, як от: *бігом бігти, болем (болями) боліти, валом валити, відом не відати (видом не видати), глузом глузувати, голосом голосити, гоном гонити, громом гриміти, дивом дивуватися, кипом кипіти, криком кричати, кишма кишити, ліжма лежати, мором морити, поїдом їсти, пропадом пропасти, просьбою просити, ридма ридати, роєм роїтися, сиднем сидіти, слихом (не) слухати, ходором ходити (ходуном ходити), хрипом хрипіти та ін.*

Модель синтаксичного словосполучення «орудний іменника при дієслові спільного кореня», що була досить продуктивною в давні часи розвитку східнослов'янських мов, використовувалася для вираження категорії інтенсивності: орудний тавтологічний характеризував дію з кількісного боку. Іменник у таких словосполученнях виконував функцію об'єкта. Здвоєння (дублювання) основи слів спільного кореня виражало інтенсивність, посилення дії.

У сучасних фразеологізмах, що виникли на основі словосполучень з ор. тавтологічним, значення об'єкта стерлося, вони виражають єдиний сконденсований зміст своєрідної інтенсивності: «*дуже сильно*», «*особливо голосно*», «*суцільною масою*» та ін. Наприклад, у сучасній українській мові сполучення слів *ходором ходити* (*ходуном ходити*) виступає як фразеологізм з такими двома значеннями:

1) *трястися з великою силою* (стосовно до предметів): *Спідні щелепи ходили в його (Івана) ходором, він увесь трусився* (Б. Грінченко); *Ми всі вийшли в коридор, який ходив ходуном від тісняви і гамору* (М. Чабан);

2) *запаморочуватися* (стосовно до стану людини, істоти): *Голова ходором ходить, як почнеш міркувати та метикувати* (І. Нечуй-Левицький); *[Пилип] почув наче щось стрільнуло, а йому голова ходором заходила, посипались іскорки з очей* (Панас Мирний).

Ці значення розвинулись поступово на основі первісного значення орудного тавтологічного, що виражав посилення дії.

У процесі з'явлення такого словосполучення іменникова форма зазнавала адвербіалізації і поступово переходила в прислівник. Так, наприклад, у сполуках *поїдом їсти, слухом (не) слухати, ходором ходити* слова *поїдом, слухом, ходором* є прислівниками, яким немає вже в сучасній українській мові відповідників серед іменників.

Саме процес адвербіалізації іменникової форми сприяв закріпленню за сполуками з ор. тавтологічним особливого змісту і перетворенню їх на фразеологізми. Наприклад: *поїдом їсти* означає «створити нестерпні умови для кого-небудь», *валом валити* – іти суцільною «лавою».

Стійкі словосполучення цієї моделі ввійшли у загальнонародний ужиток усіх східнослов'янських мов. Вони поширені в розмовному стилі, діалектах, а вже звідти потрапляють у стилі художньої літератури та публіцистики. Наприклад, в реченнях: *Ані слухом слухати, ані видом видати* (Ном.); *Ой, мене ж ти покинув, ой, горем горювати* (Нар.п.); *Де Уляна ділася, зникла з очей? Пропадом пропала! Уляна!* (К. Гордієнко); *Валом валять парубки в хату* (К. Гордієнко); *Пригорнула до себе маленятко і від невимовної радості ридма-заридала* (Я. Головка); *Їхній завсідний нікуди не поспішав і сидітиме над кавою до пізнього вечора* (В. Логвиненко); *Враз вироста*

воно велетнем. Тоді клекоче клетотом погордо-будівниче, коли вітчизни біль Його на поміч кличе (А. Малишко).

Орудний зі значенням посилення дії здавна міг вживатися як при однокореневому дієслові, так і при синонімічному дієслові іншого кореня. Модель такого словосполучення активно використовується в сучасній українській мові, наприклад: *бігом бігти* – *кинутись бігом (бігцем)*; *мигцем мигнути* – *зиркнути мигцем*; *клетотом клетіти* – *озиватися клетотом*; *полум'ям палати* – *полум'ям горіти або вогнем палати*; *лиснити полиском* – *блищати полиском*; *зашморгнути зашморгом* – *зав'язати зашморгом* та ін.

У словосполученнях з орудним при синонімічному дієслові розвинулося значення якісної характеристики дії без вказівки на її інтенсивність. Цьому сприяв передусім відрив ор.тавтологічного від дієслова, значно полегшений у випадку заміни дієслова спільного з іменником кореня на синонімічне йому дієслово та перехід іменника в орудному відмінку у прислівник. Прислівники типу *бігцем, мигцем, прожогом, похапцем, підтюпцем, підстрибом* і под., втративши семантичний зв'язок із дієсловами спільного кореня, виражають якісну ознаку дії. Наприклад: *...Відірвавшись від квітів, майнула мигцем до паркана* (О. Гончар); *Мотоцикл летить аж підстрибом* (О. Гончар); *Яся вибігла прожогом перед хату* (Ноц.).

Коло семантичних зв'язків таких прислівників обмежене, що також свідчить про вироблення єдиного для всього словосполучення змісту, властивого фразеологізму. Так, прислівник *вистрибом* вживається лише з дієсловом *іти* та ще з дієсловом *бігти* в значенні «швидко йти», хоч логічно значення *стрибати (стрибок), вистрибувати* може бути супровідним і в інших діях, що позначається дієсловами руху (*котитись, їхати, пересуватися, пливати* тощо).

Так само прислівник *зашморгом* можливий із дієсловами *зашморгнути* і синонімічними йому: *зашморгнути, зашморгом, в'язати зашморгом, стягнути зашморгом*. У цих словосполученнях іменник *зашморг* у формі орудного відмінка набуває якісної характеристики дії і виступає як прислівник, хоча може мати і субстанціальний зміст. Наприклад: *Богун зблід. Передчуття страшної непоправної біди холодним зашморгом стягнуло горло*(Качура). Збереженню предметного значення сприяє уведення атрибутивного слова. Навіть у сполуках іменника в орудному відмінку з однокореневим дієсловом уведення означення затримує

процес адвербіалізації іменникової форми. Наприклад: *кивнути виком і кивнути легким кивком голови (частіше: привітати, відповісти легким кивком голови); цвіте квітом (інакше: квітнути квітом) і цвісти білим квітом, пишним квітом.*

У сучасній українській мові широко вживана модель синтаксичного словосполучення «дієслово+іменник» того ж кореня в орудному відмінку, але такі словосполучення виражають ускладнені об'єктно-обставинні відношення і не виявляють на сучасному етапі ознак фразеологізації.

Форма орудного відмінка в таких словосполученнях виступає з інструментальним значенням або виражає об'єкт дії, а на це вивчення нашаровується відтінок якісної характеристики дії або міри її вияву. Наприклад: *Могила підозріло порита якимись ровами (О. Гончар); – Дядьку Володимире, і нащо там торгуватись, коли ви гроші мірками міряєте? (М. Старицький); А вітрець все увивався біля трави, усе будив тих лісових метеликів, що понакривали крилом крило і не журяться (М. Старицький).*

Отже, специфіка словосполучень, до складу яких входять слова одного кореня, дещо зберігається: внаслідок повтору глибше розкривається значення дієслова, якісна характеристика дії. Значення інтенсивності дії в таких сполуках відсутнє. Такі словосполучення притаманні розмовному стилеві, але вони також виступають у книжних стилях, особливо в художньо-поетичному, де зазнають індивідуального авторського осмислення і трансформації. Наприклад: *ходором ходити – ходуном ходити і ходити ходоманом* як видозмінена форма цього фразеологізму: *І злобна хвиля край води Пливе туди, пливе сюди – І ходить ходоманом (Р. Мисик).*

Індивідуальне осмислення структури словосполучення з орудним тавтологічним набуває образності тоді, коли до його складу уводиться атрибутивне слово. Наприклад: *Не боїться любов розлуки. Синім зором зорить у даль (А. Малишко); Ти повнишь повнотою – творчою, презолотою (П. Тичина).*

Уведення атрибута поступово стирало основне значення ор.тавтологічного. смислове навантаження переміщувалося на атрибут, відповідно втрачалося значення іменникової форми, оскільки атрибут виражав не ознаку предмета, а характеризував дію з боку її якості або рідше – інтенсивності.

Адвербіальність орудного тавтологічного з означенням з часом закріплювався за окремими дієсловами, і на основі синтаксичних словосполучень виникали усталені звороти. У сучасній українській мові вживані такі фраземи, як: *спати сном праведника (немовляти), спати міцним сном, судити судом правим, карати страшною карою, заздрити чорною заздрістю, загинути (вмерти) смертю хоробрих, умерти своєю смертю, міряти високою мірою, іти повним ходом*. Вони є засобом вираження якісної характеристики дії і долучаються до значення способу дії. Наприклад:

а) з орудним при дієсловах того самого кореня: *голосити писклявим голосом, кашляти сухим кашлем, любити палкою любов'ю, лунати голосною луною, сміятися тихим сміхом, хворіти дивною хворобою, цвісти пишним цвітом, парувати смачною парою, свистіти диким свистом, дзвонити мелодійним дзвоном, мовити відточеною мовою, вимірювати високими вимірами, жити справжнім життям, шуміти ясним шумом, осудити громадським судом, пити страшним запоєм, стогнати тихим стогоном, крокувати чітким кроком та ін.;*

б) з орудним при дієслові синонімічному: *схилитися низьким поклоном, говорити (балакати) неправильною мовою, блищати дивним полиском, подивитися зацікавленим поглядом, горіти ясним світлом, жаріти повним цвітом, пламеніти яскравим вогнем та ін.*

Адвербіальний зміст у таких словосполученнях змінюється залежно від семантики атрибутивного слова та об'єктивних потреб у кваліфікації дії у висловленні. Так, за потреби вказати на інтенсивність дії вживають атрибут, що містить сему «сильно», «тихо», «слабо», «багато», «довго» тощо, наприклад: *спати міцним сном, цілуватися довгим поцілунком, крокувати чітким кроком, подивитися довгим поглядом*.

Наприклад: 1) речення, де орудний з атрибутом виражає спосіб дії: *Витягла з печі гарбуз, що парував смачною парою (К. Гордієнко); Мідь подзвонювала якимось особливим дзвоном (В. Логвиненко); Віки сяють нам животворимим сяйвом (М. Рильський); Живіть життям ритмічним і легким (М. Рильський); Десь аж під ранок він засипає тривожним сном (М. Зарудний); Спав ще вічним кам'яним сном у надрах уран (М. Зарудний); Відблакитніло море сонячною блакиттю (О. Гончар); 2) речення, де виражено інтенсивність дії: *Над головою роєм виляса мошва та комарі (Ю. Збанацький); Дітвора проте купчилася коло його, роєм роїлася і гула (Дніпрова Чайка).**

Менш помітні ознаки фразеологізації виявляють сполучення «ор. тавтологічний + прикметник (атрибутивне слово) + дієслово того самого кореня або синонімічне йому». Цей живий тип словосполучень з ор.тавтологічним функціонує зі значенням якісної характеристики дії, виконуючи роль обставини способу дії, хоч може виражати за допомогою уведення атрибута з відповідною семою і значення інтенсивності (*лунати луною – лунати гучною луною*), виступати в ролі обставини міри (ступеня).

4.4. Орудний порівняння

Орудний порівняння є найновішим значенням орудного відмінка. Давні пам'ятки слов'янських мов майже зовсім не відбивають орудного порівняння, хоча дають матеріал для простеження зв'язків його з орудним предикативним (перетворення) [Ходова 1963, с. 114-115].

Перехід від значення перетворення до значення уподібнення і порівняння засвідчують уже пам'ятки староїукраїнської літературно-писемної мови (XIV–XVIIIст.), у яких наявні поодинокі приклади вживання орудного порівняння. Остаточо сформований орудний порівняння широко фіксується в записах фольклорного матеріалу, здійснених у XIX– на початку. XX ст., у художній літературі дошевченківського періоду, в поезії Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки та в творах поетів і прозаїків нашого часу.

Орудний перетворення, що позначав змінену матеріальну оболонку суб'єкта у момент дії, перевтілення людини в тварину, птаха у предмет, а предмета в істоту та інші предметні видозміни, був уживаний в основному в усній народній творчості, особливо в казках і зрідка трапляється в поетичних і прозових творах сучасної української літератури. Наприклад: *Вона приплила щукою; А це змієва сестра перекинулася криничкою; Той перстень і розсипався пионом... А з тієї пионини перекинувся парубок* (С. Васильченко). Тут засобом вираження перетворення (тимчасового стану людини) виступає другий називний відмінок, представлений поодинокими прикладами в пам'ятках слов'янських мов.

У сучасній українській мові значення перетворення виражається переважно формою орудного предикативного при

дієсловах неповної семантики, зв'язці. Наприклад: *Ой піду я до Марічки, вчинюся котищем. Буду всю ніч дубоніти порожнім горищем* (Нар. творч.); *Піду шукать миленького, Втоплю своє горе, Втоплю свою недоленку, Русалкою стану* (Т.Шевченко). Семантично близьким до орудного перетворення (предикативного) виступає знахідний відмінок з прийменником *на*, що виражає змінену сутність предмета, його внутрішню якість [Вихованець 1971, с. 72]. Пор., наприклад: *Кожен з тих [літаків], що падали, могли щомиті протаранити нас, вибухнути разом з нами, розлетітися полум'ям, вогнем, димом, молекулами й атомами! Дмитра Череду на атоми?* (П.Загребельний); *Обернися, порося, на карася!* (Номис).

Конструкції із знахідним легко трансформуються на предикативні («*Стань, порося, карасем!*») або замінюються конструкціями з орудним перетворення («*Обернися, порося, карасем*»). Проте в інших стилях мови значення перетворення (когось, чогось у когось, щось; перехід речовини з одного стану в інший) виражається переважно конструкціями «знахідний + прийменник *в* або *на*»: *Вода перетворилася в пару; Камінь стерся на порох; Щеня перетворилося на звіра*.

На відміну від орудного перетворення засобом орудного порівняння образно виражено якісну характеристику дії: дія або процес характеризуються у спосіб порівняння однієї істоти або предмета з іншим предметом або істотою через вияв типових їхніх властивостей. Наприклад: *вилетіти кулею* = хтось (щось) вибіг (вискочив, вилетів) + це схоже на швидкий політ кулі; *шугати яструбом* = хтось бігає (літає) + це нагадує поведінку хижого яструба; *розсипатися кульбабкою* – щось розлетілося + це нагадує властивість відцвілої голівки кульбаби; *щебетати соловейком* = хтось говорить (співає) + це схоже на спів (щебетання) соловейка.

Відмінність між орудним перетворення й орудним порівняння може бути об'єктивована не граматично [Потебня 1958, с. 486.], а на основі предметного значення іменникового слова в сполученні з дієсловом. Це дало підставу О.О. Потебні поставити під сумнів виділення орудного порівняння як окремого значення. Він об'єднав це значення з орудним перетворення в одній граматичній категорії уподібнення, що «не відрізняється граматичними засобами від орудного образу (у разі часткового збігу субстанцій)» [Потебня 1958, с. 486]. О.М. Пешковський розрізняв значення порівняння (*Она Ленорой при луно со мной*

скакала на коні) і перетворення (*Там верстою небывалой он торчал передо мной* – О.Пушкін). Він вважав, що обидва ці значення найближче стоять до орудного способу дії, однак розглядав їх як особливу синтаксичну одиницю – орудний напівпредикативний [Пешковский 1956, с. 244-245].

У новіших лінгвістичних працях значення орудного порівняння розглядається як окремий різновид орудного відмінка, що генетично пов'язаний з орудним перетворення (предикативним) і семантично зближується з орудним способом дії [Ходова 1958, с. 181].

У сучасній українській мові орудний порівняння пов'язується з такими основними семантичними групами дієслів: а) переміщення (*летіти, літати, мчати, шугати, бігти, бігати, носитися, іти, ходити, нікати, витати, брести, майнути, стрибати, плигати, котитися, падати, пливти* та ін.); б) руху, видозміни або переходу в інший стан (*витися, звиватися, сукатися, вигнутися, витягнутися, розсипатися* і под.); в) на позначення стану (*валятися, стояти, сидіти, триматися, червоніти, біліти, чорніти, світитися* та ін.); г) на позначення криків тварин і співу птахів (*воркувати, кричати, сичати, вити, рипіти, щебетати*).

Об'єктами порівняння можуть виступати як істоти (люди, тварини, міфологічні істоти), так і неживі предмети. У словах, що позначають об'єкт порівняння, здатність виражати порівняльне значення закріпилася в основному за формою однини, наприклад: *ходити іменинником, умерти героєм, шугати ластівкою, сичати гадюкою, тріпотіти метеликом, упасти каменем* та ін. Форма множини вживана обмежено. Вона можлива стосовно множності осіб, до яких відноситься порівняння. На орудний порівняння у формі множини обов'язково нашаровується значення сукупності (кількісної розподільності). Наприклад: *Діти горобцями шугнули на ніч*; частіше вживана форма множини орудного порівняння у сполученні з означальним словом: *голуби кружляють білими сніжинками; подушки лежали білими лебедями на ліжках; сяйнули у воді блакитними кометами форелі*.

Орудний порівняння, пов'язуючись із дієсловами переміщення, може виражати інтенсивність руху (*летіти кулею, мчати бурею, налетіти вихором*) або якісну характеристику дії без вказівки на інтенсивність (*ширяти яструбом, шаснути лисицею, ходити марою*). Форма орудного відмінка іменників *стріла, куля,*

комета, метеор, торпеда та ін., що символізують найбільшу швидкість на певному етапі розвитку суспільства (раніше – стріла, далі – куля, пізніше – торпеда), у поєднанні з дієсловом переміщення метафорично виражає інтенсивність руху. Наприклад: «Літа стрілою пролітають» (Т. Шевченко); «З-за яблуни шугнула **стрілою** ластівка» (О. Донченко).

Образна характеристика інтенсивності дії засобом орудного порівняння властива розмовному та художньому стилям мови.

У науковому стилі (почасти й газетно-інформативному, діловому тощо) зміст швидкості руху передається за допомогою інших конструкцій, серед яких найпоширенішою є: «дієслово+прийменникова словоформа «з швидкістю»+іменник у родовому відмінку». Наприклад: «Примусити тіло рухатися з швидкістю світла принципово неможливо» (З журн.).

Такі конструкції під впливом наукового стилю з'являються і в художній літературі. Наприклад: *А тут шугають у небі реактивні літаки з швидкістю блискавок, і ефір переповнений голосами та піснями людськими* (О. Гончар). На відміну від наукового стилю, де швидкість руху визначають у конкретних вимірах (одиницях), у художньому стилі подібні конструкції передають інтенсивність руху в порівняльному плані (*шугають так, як блискавки*). Крім названих конструкцій, поширені й такі, в яких вказівка на інтенсивність подається в атрибуті. Наприклад: *Впало, зірвалося, зірвалося, впало! Майже без інтервалів, наосліп, з шаленою швидкістю, безладно, в моторошній мовчанці, бо за гримінням наших турбін ми не чули нічого...* (П. Загребельний).

Словосполучення з орудним порівнянням, створені на основі переносних значень слів, гіперболічно виражають характеристику дії. Така характеристика може мати своєю основою не тільки властивості конкретних предметів (*стріла, куля, комета, метеор, торпеда*), вона ґрунтується також на порівнянні з явищами природи (*блискавка, буря, вітер, вихор, ураган, торнадо і под.*). Наприклад: «Що ж трапилось?» – *блискавкою розгалузилась думка, шукаючи корінь зради; А от на мене вітром налітає чорнобородий журавлистий мельник Іван...* (М. Стельмах); *Мчали не переводячи духу. Бурею вривалися у незруйновані, чисті міста* (О. Гончар); *Темне авто вихором линуло просто вперед по дорозі* (Ю. Смолич). Словоформа орудного відмінка іменників *буря, вихор, ураган і под.* є образним засобом характеристики, крім швидкості руху, і значення міри,

сили, навальності, а також раптовості, несподіваності тощо. Наприклад: *І в тітки й у небожа піднялась бурєю шляхетська гордість* (І. Нечуй-Левицький); *Кінний полк червоних із-за горба вихором налетів, порвав їх [ворогів] цеп, заплутав і степом покотив* (А. Головка).

Досить поширеним типом якісної характеристики дії є вживання при дієсловах переміщення та інших семантичних груп форми орудного відмінка іменників, що в загальнонародному осмисленні виступають символами певних властивостей і ознак, на основі яких будується порівняння. Як зазначає І.К. Кучеренко, ознака стає основою для порівняння, коли «об'єкт має одну якусь характерну для нього рису, яка ніби постійна для нього завжди, без якої він не мислиться» [Кучеренко 1959, с. 6]. Порівняння людини з людиною засобом словоформи орудного відмінка дещо обмежене. Так, особливості поведінки, характеру людини та інші риси не можуть бути узагальнені такою мірою, щоб стати образом (символом) для порівняння на базі одного слова – орудного порівняння. Таким засобом стають порівняльні конструкції (порівняльні звороти і порівняльні підрядні речення). Зате основою для порівняння у формі орудного відмінка стають характерні для всіх чи багатьох людей ознаки за віком: *виглядати бабусяю (дідусем, парубком)*; за зовнішнім виглядом у типових обставинах: *триматися іменинником (героєм), ходити героєм (женихом)*; властивості, що виникли на ґрунті суспільно-класового розшарування чи за оцінкою вчинків: *триматися паном, ходити царем (королевою, хазяїном)* та ін. Наприклад: *Виглядала вона старою бабусяю, а їй усього було літ за тридцять* (Панас Мирний); *Зовсім переродилася дівчина – панночкою виглядає* (Панас Мирний); *Береговенко ходив по табору іменинником* (Ю. Збанацький); *Цей не покається, Максиме... Захоче вмерти героєм* (І. Цюпа).

Порівняння людини з міфологічною істотою –поширене явище. Кожна істота відповідно до релігійних уявлень і вірувань стала уособленням позитивних або негативних рис чи властивостей, якими наділяє її людина: *дивитися бісом (чортом, дідьком), виглядати божком, ходити упирем (марою), никати вовкулакою*. Високий ступінь узагальнення ознак, на основі яких будується порівняння, сприяє адвербіалізації іменникової форми орудного відмінка та фразеологізації багатьох словосполучень з

орудним порівняння: *дивитися чортом (бісом), ходити марою, вдарити Перуном, дихати чортом (бісом).*

Орудний порівняння від назв міфологічних істот служить засобом образної характеристики природних явищ. Наприклад: *«Зима відразу страшним упирем налягла на галицьку землю»* (І. Франко).

Об'єктом для порівняння є й тварини. Символізація рис поведінки тварин (*хитрий, як лис; хижий, як яструб (шуліка), похливий, як заєць та ін.*), узагальнення людиною якоїсь виразної ознаки, властивості тварини (*посидючість квочки, привілля птаха в небесному просторі; безстрашність орла, що піднімається вище гір; легкість метелика; сила тура тощо*) стає основою для порівняння – символів, засобів образності (наприклад, в епітетах: *сини – соколи, козак – орел, дівчина – горлиця*). Порівняння людини і тварини з твариною є найпоширенішим прийомом образної характеристики дії, стану, процесу, наприклад: *летіти птахом (орлом, соколом), шугати (ширяти) яструбом (шулікою, ластівкою, зозулею), тріпотіти метеликом, бігти ягнятком (лошатком), вислизнути в'юном, полиннути голубкою, сидіти (вмоцуватися) квочкою, звиватися гадюкою (вужем), вити звіром (вовком, совою), щебетати ластівкою (соловейком), сичати змією, тужити чайкою*. Наприклад: *Там шуляк тріпотить на місці угорі. Легким метеликом на тонкому вістрі* (М. Рильський); *Ти хоч би пішла проходилася. А то сидиш **крячкою** у хаті, аж зажовкла* (Панас Мирний); *Враз близенько люба стала **ластівкою** вицебетала: Що, що, що, що, що з тобою сталося* (П. Тичина). Назви тварин є також основою для порівнянь з неістотами. Наприклад: *Бриг вирівнявся, як кінь під добрим вершником, і летів **птахом**, припавши до хвиль»* (Ю. Яновський); *Ворожі літаки **шуліками** шугають над головою* (О. Гончар); *Дорога **гадюкою** звивалася вздовж потоку* (З. Тулуб); *Вона [сова] увечері так моторошно кричить, що волосся саме **їжаком** підіймається; Попарубоцьки виводить «го-го» вогонь у печі... **вужем** сичить на нього окріп* (М. Стельмах).

Частина дієслівних словосполучень з орудним порівняння від назв тварин фразеологізувалася, як-от: *заливатися соловейком, вовком (звіром) вити, вовком дивитися (глянути), стирчати їжаком (про волосся), їхати зайцем та ін.* Наприклад: – *Яніс, більше двох чарок ти сьогодні не одержиш, якщо навіть **заливатимешся соловейком*** (М. Зарудний); *Вити, **звіром вити** хотілося від болю, від кривди, від образу* (О. Гончар).

Порівняння істот і неістот з конкретним предметом – також поширений засіб образної характеристики явищ, дії; порівняння з предметом можливе при дієсловах будь-якої семантики. При дієсловах переміщення орудний порівняння від назв неістот в основному виражає інтенсивність дії, про що було сказано вище.

Орудний порівняння від назв неістот при дієсловах переміщення виражає також оформлення дії у момент її реалізації, яке одночасно є образом для порівняння. Наприклад: *згорнутися клубком (калачиком), котитися грудочкою (м'ячиком), пролетіти мечем та ін.* Значення порівняння в таких словосполученнях може стиратися, натомість чітко проступає значення оформлення (способу дії), як наприклад: *(летіти кутом = летіти (як?), утворюючи кут; пор.: відлітати шнуром = а) відлітати, розтягнувшись, один за одним; б) відлітати, маючи подібність до витягнутого шнура.*

У поєднанні з дієсловами на позначення іншої конкретної дії та стану словоформа орудного назв неживих предметів виражає образну характеристику дії через вказівку на подібність предметів за формою, кольором та іншими ознаками: *лежати (котитись) грудочкою (клубком, м'ячиком), крутнутися дзигною, падати мішком, лежати колодою (каменем), розкинутися килимом, вигнутися дугою (кочергою, лозинкою), охопити підковою, стояти кісткою, червоніти трояндою (кумачем, калиною).* Наприклад: *З того чи якогось іншого дива-радість я хвацько нагогошив свою шапку, крутнувся дзигною на місці... ще й заспівав (М. Стельмах); Василько почервонів, як стиглий помідор, і **колобком** скотився з печі (І. Цюпа); Сиві довгі вуса підковою закривали рота (П. Гуріненко); *Зате дід не буде сідати, але зігнеться дугою і почне кашляти (В. Стефанік).**

Назви предметів можуть узагальнено символізувати кілька ознак, що стають основою для образної характеристики дії. Так, слово *стріла*, крім значення швидкості руху, формою орудного позначає протяжність по прямій лінії. Подібне значення мають іменники *нитка, струна, шнур* та ін. Наприклад: *Стрілою* лягає магістральний канал на південь в сухі, споконвіку спрагли степи (О. Гончар); *Хоч перед ним був звичайнісінький армійський офіцер... Кірхмайер* тягнувся *струною* (П. Гуріненко); *Відлітають сірим шнуром журавлі у вирій (Нар. творч.); Вітер шуга по загаті, і веретено* дзижчить. *Сучиться ниткою* гадка, *Лине в засніжений світ (Ф. Малицький).*

Засобом орудного порівняння здатні позначатися характерні властивості предметів, як-от: *розсипатися, як кульбаба; гнутися, як лозина; витися, як хміль; світити, як зоря (сонце, ліхтар); зблиснути, як блискавка, бриніти, як арфа*. Наприклад: *Ти ж хвостом махнеш, і всі ці гнотики кульбабою порозлітаються* (Остап Вишня); *Та ось блискавка влучила в серцевину лісу, і він засвітився величезним фіалковим ліхтарем* (М. Стельмах); *Музики грали. Паничі, пани й панії танцювали мазура... Золоті підкови миготіли блискавкою* (І. Нечуй-Левицький).

У поєднанні з дієсловами *сяяти, жаріти, палати, біліти, розцвітати* та іншими словоформа орудного завжди має виразне значення порівняння на основі кольорової схожості, блиску тощо. *Життя пройти не екскурсантом, Не гостем на коротку мить... Хай діалектика брильянтом в твоїх подіях заблещить* (П. Тичина); *...Галстук... Трояндою червоною жарів; П'ятикутною зорею Сяє сонце* (М. Рильський).

У поєднанні з дієсловами *литися, текти, кипіти, вирувати* і подібних форма орудного іменників звичайно не так виразно виражає значення порівняння, нашароване на загальне значення оформлення – міри як супровідної характеристики дії: *текти ціркою (рікою), литися струмком, котитись градом* та ін. Наприклад: *За очі змучені дітей смертельно хворих, За кров, що річкою гарячою текла... Хай вороги твої розсиплються на порох!* (М. Рильський); *Піт обливає його всього, градом виступає на жирному виду, цілими озерами збирається під очима* (Панас Мирний).

Значення міри, що переважає над значенням порівняння, виражають іменники *гора, мур, вал, стіна, стовп, хмара*. Наприклад: *По обидва боки цілим муrom витяглись у струнку величезні палаци* (Панас Мирний); *...Дим хмарою заступить сонце перед вами* (Т. Шевченко); *І тільки я, обдираючи ноги, скотився з липи, як на землю стіною обвалилася злива; На вражений мозок Данила одна за одною брилами падають страшні здогадки. А може, це марення?* (М.Стельмах).

У сучасній українській мові поширені конструкції орудного порівняння, розгорнуті завдяки узгодженим або неузгодженим означенням. Наприклад: *Сердито скрутнувся [Йонька] і, зігнувшись, крисиною походкою побіг до воріт* (Гр. Тютюнник). Уведення одиничного або кількох означень конкретизує образ порівняння, а тому, на відміну від нерозгорнутих, що загалом є загальноприйнятими засобами порівняння – фразеологічними

зворотами, – такі розгорнуті структури сприймаються як свіжі, індивідуально-авторські образні засоби. Пор., наприклад, орудний на позначення інтенсивності руху (*летіти стрілою, мчати кулею, промчати метеором і под.*) без розгортання прикметниковим словом (див. приклади, подані вище) і такий же орудний з означенням: *Як виблиск, рвучким метеором їх [ракети] поштовх потужний несе Над круто відкинутим бором...* (М. Бажан); *Трасуючою кулею впала зірка* (М. Зарудний); *Ластівки протягалися чорною блискавкою й фуркали попри вуха* (Л. Мартович).

Особливо виразно і свіжо звучать характеристики дії засобом розгорнутого орудного порівняння від назв істот. *Панотець чорною квочкою вмощується в задку санок, вузькобородий фурман попереду нього виглядає мишавим, обскубанним півником* (М. Стельмах); *...Швидконогий рисак безкрилою птицею шугнув через вільшину* (Ю. Збанацький). Назви істот мають і усталені епітети, як-от: *літати орломсизокрилим, шугати хижим яструбом, никати загнаним вовком, битися згорьованою чайкою, бігати лютим звіром (скаженим звіром) і под.* Наприклад: *І вже б'ється чайкою згорьованою мати у нього на грудях: – Платоне! Дитино моя, сину мій!* (І. Цюпа). Ще більші можливості до розгортання атрибуту виявляють в орудному порівнянні іменники – назви неістот. Означення доповнюють образність дії через вказівку на деталі форми, кольору та інші ознаки предметів. Наприклад: *Та враз білосніжним тюльпаном з героєм повис парашут...* (В. Сосюра); *Розтопленими сріблом блищать річки; То була ніч-чарівниця. Покривалом спокійніш, широким Простелилась вона над селом...* (Леся Українка); *І хмарки плямами розбризканої тиші Стають на обрії, подібному до скла; Червонобоким яблуком округлим Скотився день...* (М. Рильський). В атрибутивній функції виступає числівник *другий*, наприклад: *Небо розкинулосьдругим океаном* (О. Гончар).

Крім орудного порівняння придієслівного, в сучасній українській мові функціонує також і орудний зі значенням порівняння при іменнику, хоча дещо обмежено. Виступаючи в ролі означення до іменної частини присудка, орудний порівняння в основному є усталеним засобом образної характеристики істоти або предмета. Наприклад: *Так бугай, ірод, як вискочить із корівника, як зареве, а потім мене вздрів – і на мене. Біжить, а хвіст бубликом, реве* (Остап Вишня); *Ого, та в вас уже тут дим коромислом! – вдоволено настоббурчив брови* (Ю. Збанацький).

Словосполучення з орудним порівняння приіменним ще більшою мірою, ніж з орудним придієслівним, підпадають процесам фразеологізації.

З орудним порівняння у сучасній українській мові конкурують порівняльні конструкції, що вводяться в речення за допомогою сполучників, так звані порівняльні звороти і порівняльні підрядні частини складнопідрядного речення. На відміну від орудного, що виражає порівняння стосовно суб'єкта (підмета) або рідше – об'єкта дії і виступає обставиною, за якою характеризується дія, порівняльний зворот має більший функційний обшир: він може виконувати роль і присудка, предикативного означення, і в ролі порівняльної обставини [Кучеренко 1959, с. 35]. Наприклад: *Яскравий, немов лезо кинджала, спалах шугонув у набрякле вологою нічне петроградське небо...* (З газ.). Особливо великі можливості для вираження порівняння мають складнопідрядні порівняльні речення. Семантична різноманітність слів, на основі яких будується порівняння, розгортання символів порівняння не лише завдяки атрибутивним елементам, а й у формі предикативних конструкцій – частин складнопідрядного речення – усе це робить їх дуже зручним засобом вираження порівняння і зумовлює поширення їх у всіх стилях сучасної української літературної мови. Особливо виразними індивідуально-художніми засобами образності виступають вони у художньому стилі мови. Досить поширені і фразеологізовані звороти, які семантично не відрізняються від орудного порівняння. Наприклад: *Ходиш... як той вовкулака* (Нар. творч.) – *ходиш вовкулакою*; *Стояв [Мефодій], хижо очі косив, як упир...* (І. Нехода) – *упирем косив очі*. Власне, кожному словоформу орудного порівняння можна замінити порівняльною конструкцією (порівняльним зворотом чи підрядною частиною складнопідрядного речення), але далеко не завжди можна зробити зворотню заміну. Це зумовлено насамперед тим, що форма орудного передає порівняння на основі узагальнення рис і властивостей істот або ознак істот і неживих предметів, на відміну від інших конструкцій, які виражають також індивідуальні риси істот, властивості та ознаки предметів, на основі яких будується порівняння. До того ж другий присудок дозволяє порівняти поняття здавалося б непорівнювані. Наприклад: *Військо іде, як бджола гуде* (Нар. творч.); *І стоїть Наталка одна-однісінька, як місяць серед неба, стоїть самотня, в холодних снігах* (І. Цюпа). На думку

багатьох учених, однією з найголовніших причин неможливості в ряді випадків перетворити порівняльний зворот на орудний порівняння є широта семантичного обсягу орудного відмінка, внаслідок чого при трансформаціях можна передати подвійні семантичні значення: орудний порівняння і перетворення; орудний порівняння й оформлення; орудний порівняння і місця та ін.

Отже, орудний порівняння, що образно виражає якісну характеристику дії або її інтенсивність, обмежений семантично, стилістично та певною мірою і граматично (формою однини). Цей різновид орудного відмінка розвивається за рахунок створення розгорнутих конструкцій з означальним словом, розширення кола семантичних груп дієслів та іменників для порівняння за моделями словосполучень, які виконують обставинні функції або, фразеологізуючись, входять до структури предиката.

4.5. Орудний сукупності

Серед багатьох функційно-семантичних значень орудного відмінка виділяється досить своєрідний різновид його – так званий орудний сукупності. Орудний сукупності виражає, в якому обсязі (сукупності, кількісній формі) бере участь суб'єкт у дії або охоплюється дією прямий об'єкт. Наприклад: *Громадою при долині його поховали* (Т. Шевченко). *Тридцять тисяч тонкорунних овець бродять отарами по степових відділках...* (О. Гончар); *...Дубочок схитнувся, а дощик линувся цебром, відром, дійничкою, над нашою пашничкою* (Номис).

Термін орудний «сукупності» увів О.О. Шахматов, виділивши окремий різновид в орудному способу дії [Шахматов 1941, с. 344].

У лінгвістичній літературі немає єдиної думки про походження орудного сукупності. Слідом за Б.Дельбрюком, орудний сукупності генетично пов'язують із давнім орудним асоціативним, який позначав осіб (їх групувань), що супроводили інших осіб [Кононенко 1970, с. 42-43].

Значення сукупності пов'язують також із функціями орудного місця і часу, які в давнину виражали розподільність дії в часі просторі. Висловлюються також думки про можливість зв'язку

орудного сукупності з орудним порівняння та з орудним інструментальним.

Така розбіжність у поглядах учених пояснюється насамперед неоднаковим розумінням семантичного об'єму орудного сукупності. Після О.О. Шахматова орудний сукупності виділяють у складі орудного способу дії, але розглядають його, ототожнюючи з орудним кількості і міри, або з орудним обмеження, або розширюють його рамки, приєднуючи сюди і т. зв. орудний оформлення та супровідної характеристики. Проте різні значення орудного – сукупності, оформлення, обмеження, супровідної характеристики, кількості і міри – не можуть бути зведені до якогось одного давнього значення.

Семантичну близькість орудного в структурах типу *стояти полком, іти всім миром* та ін. до значення соціативного дослідники потверджують прикладами з найдавніших пам'яток слов'янських мов. Однак в орудному способу дії, що в основному своєму змісті розвинувся з орудного знаряддя і засобу дії, з часом відбувалося поступове нашарування цих відтінків і на інші значення, зокрема й на орудний сукупності. Те, що в найдавніших пам'ятках слов'янських мов прикладів орудного сукупності мало, а в староруських, староукраїнських і старобілоруських він фіксується досить часто вже як різновид функції способу дії (способу перебування, сукупності, кількості, розподільності), є ще одним доказом того, що в орудному сукупності є кілька семантичних нашарувань. Крім соціативного і пізнішого інструментального значень, що формували основний зміст сукупності (способу перебування), очевидно, міг бути і зв'язок з орудним місця й часу, але не з усіма значеннями, а насамперед з орудним сукупності кількісного вияву (для вираження розподільності, коли дією охоплюється не весь предмет, а його частини).

Виводити ж орудний сукупності з орудного порівняння, на нашу думку, немає підстав, оскільки він виражає одне знаймолодших значень орудного відмінка. До того ж орудний порівняння обмежений стилістично (вживається в художньому та розмовному стилях мови), на противагу орудному сукупності, який має ширше застосування. Між орудним сукупності й орудним порівняння на сучасному етапі спостерігаються тісні взаємозв'язки в межах загального функційно-семантичного значення – способу дії.

Поняття сукупності охоплює три семантичні різновиди, позначаючи відношення між предметами, виражені формами називного (або знахідного) та орудного відмінків:

а) збіг матеріального змісту і його вмісту (форми сукупності), наприклад, у поданих вище реченнях: *Пташки летіли зграйкою*;

б) розподільність матеріального змісту у відповідній формі кількості, наприклад: *Тридцять тисяч овець отарами ходять*;

в) вияв матеріального змісту (маси) у певній формі, наприклад: *Дощик цебром, відром, дійничкою линувся*.

Відношення першої групи називають орудним сукупності – колективної участі, а другої і третьої груп об'єднують назвою орудний сукупності-кількісний. Відповідно до визначених відношень зручнішим для опису вважаємо поділ у таких термінах: а) орудний сукупності – колективної участі; б) орудний сукупності – кількісний і в) орудний сукупності – міри.

Орудний сукупності – колективної участі відрізняється від останніх двох його різновидів насамперед відсутністю кількісної визначеності предметів і повним охопленням їх дією. Друге і третє значення різняться між собою характером кількісної визначеності предметів (кількісний чи об'ємний вимір).

Словоформа орудного сукупності пов'язується переважно з дієсловами переміщення, рідше з дієсловами інших семантичних груп.

1. Орудний сукупності – колективної участі, позначаючи збіг матеріального змісту з кількісною формою вияву його, виражається іменниками, які семантично узагальнюють однорідність складу істот, їх кількісно неокреслену єдність: *артіль, батарея, бригада, ватага, група, гурт, кагал, караван, колектив, ланка, мир, натовп, орава, полк, рій, родина, рота, сім'я, стадо, табун, череда* тощо. За своєю семантикою такі назви зближуються з групою збірних іменників, однак відрізняються від останніх здатністю виражати граматичне значення однини і множини (напр. *ватага – ватаги, натовп – натовпи, рій – рої, стадо – стада*).

У функції орудного сукупності – колективної участі виступає переважно форма однини, а іменник, що позначає, діяча, ставиться у формі називного відмінка множини (у двоскладному реченні). В односкладному реченні особа лише символізується або розуміється з контексту. Наприклад: *Стояли всі гуртиком, до різі в очах вглядалися в те морське дивовисько* (О. Гончар). – *Нуяк, жінки, гадаєте –*

виконаємо?.. – і знову – жінки ... Гуртом... Колективом... (Остап Вишня); Олена Семенів, повчає і про кукурудзу, і про цибулю, і про картоплю... Ют ми своєю ланкою робимо!» (Остап Вишня); А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить; та добре вигострить сокиру – та й заходиться вже будить (Т. Шевченко); Ви не йдіть ордою на облогу... (М. Рильський).

Крім названих груп слів, у функції, орудного сукупності – колективної участі можуть також виступали збірні іменники (наприклад: кіннота, люд, піхота, товариство та ін.), а також іменники з метонімічним значенням узагальненого колективу (вулиця, дім завод, інститут, клас, колгосп, село, слобода, місто, табір, школа та ін.). Значення іменникової форми може доповнюватися займенниками *весь, цілий*, або рідше – вторинним займенником *один*. Наприклад: *Піди, синку, до криниці, умийся водою та щоб тебе полюбili усі слободою* (П. Чубинський); *Жнива, дитино моя, велика справа! Всім народом треба щоб ураз, швиденько, щоб зерно не осипалося! А ми ж колектив усі повинні працювати...* (Остап Вишня); *Цілим товариством випивають за здоров'я льотчика. – Лебединого тобі віку* (О. Гончар).

Будь-яке означення надає іменнику якогось відтінку способу дії або й веде до втрати значення сукупності, натомість з'являється значення порівняння. Наприклад: *Летіли дні крилатою юрбою, як журавлі над Білою Горою* (В.Сосюра).

2. Зі значенням орудного сукупності, який виражає розподільність цілого на частини або кількісний вияв колективу, єдності істот взагалі, можуть функціонувати іменники тих же груп (крім збірних), що й у ролі орудного сукупності колективної участі. Однак вони виступають у формі множини. Наприклад: *Минув час... Доводилось ватагами роз'їздитися по селах шукати біду* (О. Гончар); *Взавтра маю їхати в Пампаси, де бізони бродять табунами...* (М. Рильський); *Мов за золотим руном, пускались вони [механізатори] туди своїми піратськими експедиціями, а тепер... кивають у бік затоки, в бік роздягнутого сталевого велетня: «Якби на колеса його та в степ... Ото був би трактор!»* (О. Гончар).

Значення сукупності кількісного вияву виражають іменники з семою кількості: *десяток, дюжина, сотня, тисяча, мільйон, мільярд, маса, одиниця*. Наприклад: *Дітей возять десятками. Діти – з дитячого будинку* (Ю. Яновський); *Він [Воронцов] писав такі листи десятками: головам колгоспів, секретарям райкомів, військкомам* (О. Гончар); *Ще*

іхатиму в Каховку не комусь набирати строкових, – собі сотнями набиратиму... (О.Гончар); ...Вони [портє] вимушені обслуговувати туристів, які напливають з великих країн тисячами й мільйонами (П.Загребельний).

Форма множини у сполученні з займенниковим словом цілий (цілими гуртами (натовпами), цілими сім'ями (родинами), цілими зграями (роями, юрбами), крім значення розподільної сукупності, додатково виражає відтінок міри охоплення дією. Наприклад: Вийшли йому [Єремії] назустріч міщани цілими стовпищами аж за містом вкупі з духовенством та простими жовнірами (І. Нечуй-Левицький); ...Збираються (гультяї) цілими юрбами та купами, якусь раду радять поміж собою (І. Нечуй-Левицький); Багато тоді накивало п'ятами й одиноких і цілими сім'ями... (Панас Мирний); Он з улиць показалися й найжджі... Перекупки ці за тими зграями бігли стрівати їх (Панас Мирний); Язнав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, віка, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту (М. Коцюбинський).

3. Орудний сукупності – міри виражає міру охоплення дією суб'єкта чи прямого об'єкта. Орудний однини або множини іменника позначає об'єм, вагу, величину, ступінь вияву матеріального змісту у загальній неокресленій формі міри. Такою формою міри є назви мір предметів: бодня, бочка, відро, віз, дійниця, жменя, крапля, кілометр, крихта, купа, літр, метр, мірка, мішок, (корець), скибка, скибочка, тонна, цебер та ін. Наприклад: Це тобі не ярмаркове купецтво та крамарство, що... їсть – що даси; одного чаю випиває відрами... (Панас Мирний); Тут з салом галушки лигали, Лемішку і Куліш глитали, і брагу кухликом тягли (І. Котляревський); А наді мною вечір жменями засіває зорі... (М. Стельмах); Послухались вуха його язика, а тепер горя і відром не винесеш: Аякже!... (М. Стельмах); В нас цього непотребу (цвіркунів) колись було стільки, хурою на ярмарки вивозь (М. Стельмах); Під час холерної епідемії пили краплями спиртний настій з, кореня дудника (М. Носенко); Кожне слово краплиною туги падає і западає в саму душу (М. Стельмах). Словоформа орудного сукупності-міри з відтінком надмірності вияву може означатися займенником цілий, наприклад: Сама лише цілими тоннами випускає щодня найрізноманітнішу інформацію (П. Загребельний). Не вагаючись, рубав голови ненависній денікінській камарильї, розгодованим тиловикам-казнокрадам, які під час походу цілими ешелонами спускали на чорний ринок армійське спорядження... (О. Гончар).

Значення орудного сукупності – міри можуть виражати також іменники на позначення виміру в необмеженій кількості, наприклад: *Хмари тягнуться сотнями (тисячами) кілометрів; піски залягали десятками шарів; Дні пролітали тижнями (місяцями); Вода розходитьсь десятками (сотнями) струмків (рукавів).*

У таких конструкціях загальне значення способу дії (*тягнуться, залягають, пролітали, розходитьсь як? яким способом?*) виступає на перший план, а значення сукупності – міри синкретично переплітається зі значенням часу (*дні пролітали як швидко?*) або вигляду оформлення (*вода розходитьсь, оформляючись в окремі струмки*). Пор.: *У ворота йшли музики, а за музиками чорніли смушеві бурлацькі шапки цілою купою* (І. Нечуй-Левицький); *Мак поспіль вкрив городи коло кожнісінької хатки, снопчиками та жмутками ріс при дорозі; то забирався на дашок одною квіткою, пишною, то цілою, сімейкою* (Марко Вовчок); *Рибалки почали забирати рибу підсаками і кидали далеко на пісок. Дрібний білий баламут тріпався ї побивався цілими копицями, неначе з-під землі вискакував цілий фонтан перлин* (І. Нечуй-Левицький).

Значення оформлення (*купою, снопчиками, жмутками, копицями*) у поєднанні а займенником *цілий* зливається зі значенням сукупності – міри. Наприклад, у реченнях *По обидва боки цілим муром витяглись у струнку височезні палаци* (Панас Мирний); *Дим цілими хмарами носився по хаті* (Панас Мирний); *У далекій погаслій кузні ясно впізнав [юнак] останній спалах рожевого заходу, і цілим вітром тихих радощів житейських подув на нього звідтіль* (С. Васильченко). Словоформа орудного *муром* і *хмарами, вітром* виражає значення міри на основі порівняння. Семантичний обсяг орудного сукупності, отже, реалізується у трьох його різновидах: на позначення істот і неістот з узагальненим (семантично збірним) значенням сукупності, розподільності і міри, а також у своєрідному оформленні граматичним числом (однини і множини).

Семантика сукупності в сучасній українській мові є системним функційним значенням орудного відмінка. Розвиток і збагачення відтінків орудного сукупності пов'язаний із розширенням семантичних груп іменників, здатних виражати це значення синкретично, разом з іншими значеннями (часу, оформлення), а також уведенням атрибутивного займенникового слова, що підсилює значення сукупності.

4.6. Орудний місця

Одним із найдавніших значень орудного відмінка є вираження просторової характеристики дії. Орудний місця, що пов'язаний з ор. інструментальним як оформлювач назви простору, в якому відбувається переміщення [Вступ 1966, с. 477; Мразек 1964, с. 127], у давнину мав ширший діапазон функціонування, ніж у сучасній українській мові. Він позначав: 1) шлях, по якому здійснювався цілеспрямований рух; 2) локалізацію нецілеспрямованої дії в межах певного простору і 3) шлях руху через простір, що перетинається. В історичному розвитку слов'янських мов ор. місця поступово звужував обсяг своїх значень, передаючи окремі з них прийменниковим конструкціям та прислівниковим *словам*.

У сучасній українській літературній мові ор. місця позначає: 1) шлях, по якому здійснюється цілеспрямований рух (*іти лісом, пройтися вулицею, їхати містом, пливти Дніпром*), або місце нецілеспрямованої дії, локалізацію стану (*долиною стоїть вода, полем стелеться туман, місцями проросла зелень*), а також (дещо обмежено) 2) місце (отвір), переміщення рідини, газу (*вода вливається діркою, кров пішла носом*).

Ор. місця у придієслівній позиції обставини місця є необов'язковим компонентом структури речення, виражаючи просторову характеристику динамічного розгортання дії (при дієсловах переміщення) або статичної дії (при дієсловах на позначення інших конкретних дій або стану).

При дієсловах цілеспрямованого руху ор. місця може виражати шлях переміщення предмета із вказівкою на те, що простір перетинається (*перейти дворами на центральну вулицю, спуститися сходами до залу, пройтися алеєю до пам'ятника*), або без такої вказівки, позначаючи рух предмета в межах відповідного простору (*їхати вулицею, мчати полем, пливти морем, гнати гусей стежкою*). Вираження цих значень не пов'язане з семантикою іменникової словоформи орудного та синонімічних їй прийменникових конструкцій. Значення простору передає в реченні цілий комплекс змістових відношень на основі семантики дієслова і залежних від нього слів. Пор., наприклад: *Степка швидко йшла понишклими вулицями села* (М. Зарудний); *Вечорами Петро Йосипович пробирався вуличками до маслозаводу* (М. Зарудний).

І. Ор.місця, що позначає шлях, у межах якого здійснюється лінійне переміщення предмета, в сучасній українській мові зберігся більшою мірою, ніж орудний на позначення простору, що перетинається. Вказівку на лінійне переміщення предмета здатні виражати іменники з просторовим значенням: назви місцевості (*поле, степ, болото, суша, берег, долина, ущелина, гора, ліс, гай, луг, яр*); земельних угідь, господарств тощо. (*луки, лан, посіви, город, парк, сквер, кукурудза, жита, баштан, пасіка, вигін, пасовище*); назви водних і повітряних просторів (*вода, струмок, річка, русло, море, озеро, океан, Дніпро, Ворскла, Смотрич, Уж; повітря, небо, горизонт*); назви шляхів, доріг, сполучень (*дорога, путівець, шлях, гостинець (заст.), траса, бруківка, асфальт, тротуар, стежка, манівець, просіка, тунель, залізниця, вулиця, майдан, площа, завулок, провулок, бульвар*); назви місця проживання (*місто, село, хутір, селище, столиця, район, центр*); назви будівель і їх частин (*хата, світлиця, кімната, коридор*), а також слова з узагальненим просторовим значенням (*світ, життя, земля, край, піски, завія, хаос, пустеля*) та ін.

Іменник може виступати як в однині, так і в множині, виражаючи невизначену просторову протяжність переміщення предмета або повторюваність дії у певному просторі. Наприклад: *Тротуаром пройшов Петро Йосипович Бунчук (М. Зарудний); До річки нахилюсь чолом, Покочу я пісню містом і селом (М. Рильський); Ні разу в житті я не плив океаном (С. Олійник); Іде він покоями – аж вибігає йому назустріч королева (Скарби мудрості); І виламавши палицю Із тину, Він темними байраками пішов Кріпацьким дітям викладати латину, Бентежити думками рабську кров (Д. Павличко).*

Ор.місця, як зазначав О.О.Потебня, характеризується тим, що словоформа орудного виражає переміщення предмета в межах охопленого простору кількома точками, а не однією, як це властиво місцевому відмінку, І, якщо «одиниця простору може бути прийнята за тип багатьох подібних», то ор.місця отримує значення розподільності [Потебня 1958, с. 437].

У множині дистрибутивність проступає виразніше: словоформа ор. місця виражає то просторову розподільність, то всеосяжність переміщення у просторі, то просторову протяжність звідтінком міри. Наприклад: – *Держись, довгоносик! Держись окупант!.. Від проса до гречки розширився «фронт» І рухавсь масивами пару Туди, де буряк... (С. Олійник); Степове південне літо Виливає осінь у лимани... І димить в степах шляхами, Скільки видно на безмежжі*

(М. Нагнибіда); ...І я з порога геть Іду Гривастими снігами (М. Нагнибіда); Дзвеніли води ярами І долами. І навіть кожна борозна в степену ставала співучим струмком (І. Цюпа); Мені не страшно від пожеж, Коли війна гримить світами. Бо ти лиш руки підведеш – Я вже броньований щитами (А. Малишко).

Словоформа орудного відмінка таких іменників, як *шлях, дорога, магістраль, траса, тракт, стежка, путівець*, конкретизує значення простору через уживання при ній атрибутивного слова. Атрибутивне слово може давати вказівку:

а) на вид дороги або сполучення (*польовою (грунтовою, асфальтовою) дорогою, повітряними трасами, сталевією магістраллю, лісовим путівцем*), наприклад: *Степка повільно брела польовою дорогою* (М.Зарудний); *Летить на всіх парах локомотив сталевими магістралями, тримаючи прямий курс на Москву* (І. Цюпа); *Летять пташки шляхом надземним* (М. Рильський).

б) на певні ознаки відповідного простору (*близькою (знайомою, рідною, широкою, грузькою, обхідною, вхідною) дорогою; далеким (гомінким, прямим) шляхом; покрученою (втоптанною, росяною, бічною) стежкою*), наприклад: *Аристарх вів легкову якимись лише йому відомими путівцями та межами* (В. Логвиненко); *Дорогого на захід їхали російські солдати* (П. Гуріненко); *А наступного ранку він бадьоро виступав поруч матері гарно второваним шляхом* (В. Логвиненко); *І обидва вони [літаки] починають рухатися паралельними курсами з однаковою швидкістю* (Фізика. Механіка); *Марко вів лише знаною йому безпечною дорогою* (К. Гордієнко).

Такі словоформи (особливо без атрибутивного слова) здатні втрачати значення конкретного простору і, подібно до словоформ *життям, світом*, не передавати деталі просторового переміщення, а існування взагалі. Пор., наприклад: – *Ходять тут усякі... Мандруйте далі шляхом уночі... І на стерні вкладайтеся на сон* (М. Нагнибіда); *...Хто шляхами вже протертими не йде, А між скелями й тернами Новий, кращий шлях, кладе* (М. Рильський); *Як не даш ня, моя мамко, за кого я хочу, То я піду білим світом або в воду скочу* (Як зачую коломийку); *Життям Іде вона, бере своє – Неодворотність, Як непереможність Поезії, – відродження моє* (М. Нагнибіда).

Словоформи *дорогою, шляхом, курсом* іменників *дорога, шлях, курс* зі значенням «напрямок діяльності, шлях розвитку» у сполученні з прикметниковим означенням або з іменником у родовому відмінку втрачають здатність позначати простір, у межах

якого переміщується предмет. Вони зближуються з прийменниками, зворотами, однак про остаточний перехід цих словоформ у прийменники ще говорити немає підстав, оскільки вони певною мірою зберігають свій субстанціальний зміст у складі словосполучення на позначення якісної характеристики дії. Пор., наприклад:

1) *І пішов я шляхом своїм далі* (С. Олійник) – *Я пішов далі + тією дорогою, якою йшов раніше.*

2) *Навряд чи має смисл збуджувати інтерес у молоді до науки шляхом популяризації вигадок* (Фізика. Механіка); – *Навряд чи має смисл збуджувати інтерес у молоді до науки у спосіб популяризації вигадок* (займаючись популяризацією вигадок; через популяризацію вигадок), але: *Він йшов трудовою дорогою, шляхом перемог.* – *Він трудився, перемагав, боровся* (а не «йшов через труд», через перемоги).

Якісна характеристика дії закладена в змісті іменникових словоформ *дорогою, шляхом* (як жив?, який вів спосіб життя?); вони є позначенням напрямку, шляху діяльності особи, розвитку суспільства, руху взагалі, а означальне слово наповнює конкретним змістом: який цей напрямок, шлях. Показовим у цьому процесі є переведення словоформи орудного у сферу вираження відношень якісної характеристики способом уживання при них займенникових слів *власний, свій*. Утворюючи стійкі словосполучення в єдності здієсловом *іти*, словоформи *дорогою, шляхом* не виявляють повної втрати свого субстанціального змісту. Наприклад: *Леся Українка була геніальною поетесою, вона йшла своєю власною дорогою, але Шевченко завжди для неї залишався зразком самовідданого служіння народові* (Життя і творчість Т.Г. Шевченка 1959, с.635). У фразеологічних сполуках *«іди своєю дорогою»* (= *іди собі, іди геть, не втручайся*), *«обходити десятою (двадцятю) дорогою»* (= *уникати зустрічі з ким-небудь, якоїсь неприємності; ігнорувати кого-, що-небудь* [СУМ, т. II, с. 257] словоформа *дорогою* як опорне слово, навколо якого конденсується зміст фразеологізму, має прислівниковий характер, дорівнює значенню прислівника «стороною» з відтінком якісної характеристики дії. Наприклад: *Можна, зрештою, обійти того Платона двадцятю дорогою* (М. Зарудний) – *Можна, зрештою, обійти того Платона стороною* (як?).

Словоформи ор. місця іменників, що позначають невизначений (орієнтовний) простір, по якому відбувається переміщення предмета (*горою, передом, слідом, краєм, стороною,*

узбіччям, сподом, низом, серединою, боком, верхом, верхами (діал.), *задами* (розм.), *місцями*), здавна набували властивості якісно означати дію і, втрачаючи субстанціальний зміст та ізолюючись від інших словоформ іменників, переходили в прислівники [Бульгіна с. 262; Орлова 1958, с. 232; Довга 1967, с. 97-102].

У сучасній українській мові функціонують прислівники способу дії, похідні від словоформ ор. місця: *передом, задом, боком, стороною, верхами, слідом, колом, кругом, горою* (останнє з відтінком міри при дієсловах наповнення чимось: *насипати горою*). Окремі прислівники, похідні від ор. місця, виражають просторові відношення: *горою, низом, долом, сподом, узбіччям, верхами, місцями, задами* (розм.).

У контексті вони можуть зберігати субстанціальний зміст. Наприклад: *Ходить вітер ярмом та горою... трави тужать під косою* (М. Рильський); *Піском брести важко, тож вони йшли узбіччям шляху* (П. Гуріненко); *Тихим полем, синім морем, долом і горою йдуть богунці у поході, затискають зброю* (А. Малишко); *Стрілянина вщухла, і я добирався до молочарні вже не задами, а вулицею* (І. Муратов). Паралельне функціонування цього типу прислівників та іменникових словоформ ор. місця є цілком реальним явищем для сучасного стану української мови. Вираження субстанціального змісту простору властиве словоформі іменника (*йти по горі – горою;йти по узбіччю – узбіччям;йти по низині – низом (долом);йти по вершині гори – вершиною або верхом*). За потреби вказати лише на напрямок цілеспрямованого руху вживають прислівники (*летіти горою – вгорі;йти низом – перебувати внизу, нижче чогось, когось;йти узбіччям – збоку чогось;текти сподом – насподі*). Субстанціальний зміст іменникових словоформ ор. місця підтримують означальні слова, інші залежні від дієслів відмінкові форми іменників. Пор.: *Долом Черемош мчить* (М. Коцюбинський) = *внизу (низом)*; *Пішла глухими вулицями низом поза левадами* (М. Коцюбинський) = *нижньою частиною села (по нижчій місцевості, низиною)*.

Особливо виразно виявляють ознаки адвербіалізації словоформи ор. місця, що пов'язуються з дієсловами нецілеспрямованого руху або стану, як-от: *стелитися, снуватися, розходитися, залягати, текти, клубочитися* (стосовно явищ природи); *бродити (ходити без мети), тинятися, блукати і под.* (стосовно людини, істоти взагалі). Пор., наприклад: *Та йшла дівчина горою. Кликала хлопчика з собою* (І. Микитенко) = *йшла по підвищеній*

місцевості. Долиною сльози, верхами глум (М.Коцюбинський) = унизу сльози, зверху глум.

Значення розподільності (поширення в просторі, вияв у багатьох точках просторового наповнення) властиве прислівникам, і словоформам ор.місця при дієсловах нецілеспрямованого руху: низом стелеться туман, горою просвічує сонце, долом сіється мряка, верхом залягають хмари, сподом осідає роса. Множинні словоформи і похідні від них прислівники виражають просторову дистрибутивність. Наприклад, прислівник *місцями*, що означає «у деякихмісцях; де-не-де» [СУМ, т. IV, с. 753] подібно до прислівника *часами*, що виражає часову дистрибутивність [Тихомирова, с. 328]. *Товща материкового льоду досягає місцями 2000 м* (Фіз. геогр.).

Словоформи ор.місця *серединою, краєм, кінцем, узбіччям, низом*, підпавши адвербіалізації, з часом набули властивостей передавати напрямковий зміст простору у сполученні з іменниковою словоформою родового відмінка, зближуючись за значенням із прийменниками: *іти (слатися) серединою річки, краєм села, кінцем обрію, узбіччям дороги, низом гори*. Однак саме вживання словоформи родового відмінка підтримує їхні субстанціально-обставинні відтінки, створюючи перепони на шляху до остаточного переходу в розряд прийменників.

Поряд з ор. місця на позначення простору, що не перетинається, у давньоукраїнській мові вживалася прийменникова конструкція «*по* + місцевий відмінок», яка в слов'янських мовах розвивалася у тісному зв'язку з прийменниковою конструкцією «*по* + давальний відмінок» [Топоров 1961, с. 59-61].

Прийменникова конструкція «*по* + місцевий відмінок», яка упродовж тривалого часу вживалася поряд із конструкцією «*по* + давальний відмінок» і остаточно закріпилася в українській мові порівняно недавно [В.Курашевич], виступає як варіант ор. місця при дієсловах цілеспрямованого і нецілеспрямованого руху. Обидва засоби функціонують в однакових лексичних і синтаксичних умовах. Наприклад: *Мчить авто назад в село по колгоспнім полі* (С. Олійник) – *мчить колгоспним полем*. *Всевідаючий, шістдесятирічний, Землею йду, давно не молодий* (Л. Первомайський) – *Йду по землі*. *Хмари низько пливуть і, немов на буксирі, Вниз по річці Убогого тягнуть човни* (Л. Первомайський) – *тягнуть човна річкою (низом річки)*.

Вибір словоформи орудного чи прийменникової конструкції може зумовлюватися наявністю в структурі речення інших прийменникових конструкцій чи словоформ орудного. Наприклад: *Так і не розхилилася, подалася дорогою по селу жебрачити* (К. Гордієнко); *Щоправда (підкреслюю це не з фасоном!)... Прийшлося і мені поводити кораблі. Не тільки в селі, а було й за кордоном В гарячі жнива – По румунській землі!* (С. Олійник); *Санчатами їздили по селах, за сіль, лахміття вимінювала зерно, картоплю, дітей годувала* (К. Гордієнко). Однак ор. місця має деяке лексичне обмеження, на відміну від прийменникових конструкцій, уживаних без будь-яких обмежень, наприклад: *ходити по хатах, по хаті*, але *ходити хатою, хатами* не фіксується (хоча можливе), так само *ходити по столі, по столу*, а не *столом*, коли йдеться про поширення переміщення на поверхні конкретного предмета.

Ор. місця виявляє також деяке стилістичне обмеження: у науковому та офіційно-діловому мовленні зі значенням простору, що не перетинається, простору, по якому здійснюється нелінійний рух, де переважає словоформа місцевого відмінка. Наприклад: *Щоб обчислити тривалість подорожі на автомобілі на певну відстань по шосейній або ґрунтовій дорозі, досить знати середню швидкість, з якою може їхати автомобіль по таких дорогах* (Фізика. Механіка). *Створюються дамби..., нагірні канали, що «перехоплюють» воду, яка стікає по схилу* (Основи сільськогосподарського виробництва).

Словоформа місцевого відмінка уживана від іменників-назв одиниць адміністративного поділу для вираження вказівки на місце, у межах якого що-небудь розміщується, або вказівки на кілька місць (локалізація простору за однотипними проявами стану), у межах яких відбувається дія, процес. Наприклад: *У найближчі дві доби у республіці буде хмарно, місцями невеликі опади. По київській області сьогодні хмарно, невеликі опади, слабка ожеледиця* («Р.У.» 26, II, 78, IV).

З ор. місця та місцевого відмінка з прийменником *по* конкурують синонімічні словоформи місцевого відмінка з прийменниками *у* (*в*) і *на*. Так, формою місцевого відмінка з прийменником *у* (*в*) позначають конкретніше локальне значення переміщення (перебування) предмета, ніж словоформи з прийменниками *на* і *по*, хоч вони в давньоукраїнській мові були найбільш уживаними серед інших засобів вираження просторових відношень, і в сучасних східнослов'янських мовах також є

основними засобами вираження локативності [Топоров 1961, с. 68-81]. Однак їхня спеціалізація розвивається в багатьох напрямках, на відміну від ор. місця. Як уже було зазначено, ор. місця виражав при дієсловах переміщення поширення дії в просторі, дистрибутивність. Місцевий відмінок з прийменником *на* при дієсловах переміщення виражає напрямок руху всередину предмета, на поверхні предмета тощо, і тільки деякі іменники просторового значення здатні виражати значення поширення дії в просторі: *Пливли хмари небом; по небу; у небі; на небі; Текли сльози щоками; по щоках; на щоках*. Словоформи місцевого відмінка з прийменниками *у (в), на* виражають поширення дії в межах певного простору у поєднанні з дієсловами інших груп, із якими ор. місця не поєднується. Наприклад: *жити в Києві, на Київщині; цвісти в парку (у полі, в кімнаті, в столиці), на клумбі (на вікні, на газонах, на балконі; працювати в колективі (в столиці, в цеху), на заводі (на землі, на виробництві)*. Між позначенням простору ор. місця (та словоформою місцевого відмінка) з прийменниками *у (в), на* помітна відмінність: перші вказують на простір, у межах якого переміщується предмет (поширюється дія або стан предмета) кількома точками, роздільно; в різних напрямках, усередині простору, другі – тільки на місце дії, локалізацію певного стану в просторі. Цілком природною тому є можливість використання форм ор. місця у тих стилях, де є об'єктивна потреба вказівки на поширення дії по поверхні, розподільність просторового переміщення предметів.

II. Ор. місця зі значенням простору, що перетинається, поєднується з дієсловами деяких інших груп, які семантично уможливають вираження шляху руху певного предмета (перебігу процесу) через певний простір. У вираженні таких просторових відношень беруть участь дієслова цілеспрямованого переміщення (*проходити, пробиратися, продиратися, проїжджати, опускатися, лізти, пролазити, переправлятися* та ін.) і нецілеспрямованого руху (*ходити, бродити, лазити, текти, сочитися, просіватися*), а також дієслова, що позначають інші явища природи (*віяти, повівати, тягнутися*).

Значення простору, що перетинається, виражають іменниками просторового змісту переважно в однині, хоч поширеними є і форми множини.

Функцію ор. місця цього типу здатні виражати іменники, що позначають назви ландшафту, населених пунктів, водних, повітряних і наземних шляхів сполучення, будь-яких споруд, природних і штучних проходів, меж, назви будівель і їх частин; назви частин тіла людини (істоти взагалі) та узагальнених понять, що контекстно виражають просторові значення.

Хоч семантика іменникової словоформи є недостатнім критерієм розрізнення ор. місця, що позначає простір, який пересікається, чи той, що не перетинається, однак у сполученні з дієсловом та в контекстному оточенні може бути представлена досить яскраво. Пор., наприклад: *Він ішов за лікаркою довгим коридором* (М. Зарудний); *Олеся тихенько йде коридором у тамбур* (М. Зарудний). У першому реченні словоформа «коридором» не чітко виявляє значення простору (перетинається він чи ні), а в другому виразно виражено напрям руху з метою долання простору, виходу за його межі. Ще виразніше це значення може бути виражене при дієслові доконаного виду з префіксом *про*: *Леся тихенько пройшла коридором у тамбур*. Умовою для вираження просторового значення іменниковою словоформою є придієслівний зв'язок [Ходова 1963, с. 97] її в структурі речення, де дієслово реалізує свою лексичну валентність у синтаксичній сполучуваності через вияв його семантичних (змістових) іграматичних значень (виду, часу, стану) у єдності з семантикою та граматичними значеннями (відмінка, числа) залежних іменників. Так, наприклад, дієслова *іти*, *їхати* після приєднання префікса *про*-набувають здатності означатися словоформою знахідного відмінка, що займає центральну позицію (пройти *вулицю*, переїхати міст). Ця позиція може бути не зайнятою у разі вираження не об'єктних, а обставинних відношень: переміщення *предмета* через простір, що долається. Наприклад: *Степка пробиралася (проходила) вузькою вуличкою додому* (М. Зарудний); *Якби не стерегли... І так крадькома городами, тернами продерлася (пройшла), щоб поліцаї не помітили* (К. Гордієнко).

Допомагає вираженню простору, що пересікається, і зміна видового значення дієслова та часу. При дієсловах доконаного виду минулого часу це значення представлено виразно. Пор.: *Городами приходжу я до ставу* (М. Рильський); – *Городами прийшла я до ставу. Марта опустилася стежкою до Русавки* (М. Зарудний); – *Марта спускається стежкою до Росавки*. У зв'язку з дієсловами недоконаного

виду посилюється відтінок тривалості переміщення, а значення подоланого простору передає залежна від дієслова прийменникова конструкція «до ставу», «до Росавки». Пор. також: *Камінними сходами вона спускається донизу* (М. Стельмах), де це ж значення ор. місця підсилюється вживанням прислівника «донизу».

Ор. місця на позначення шляху переміщення предмета через певний простір, у давнину позначав: а) непротяжний простір (отвір) і б) протяжний, за межі якого переміщується. Перше значення (отвору) виражалося словоформою орудного невеликої групи іменників: *вікно, двері, верх (димохід), ніч, ворота, рот, ніс, горло, вухо* та ін. Друге значення виражали іменники просторової семантики. Ор. місця зі значенням непротяжного простору (отвору) в усіх слов'янських мовах дуже рано почав замінюватися прийменниковою конструкцією «через (крізь) + знахідний відмінок» [Ломтев 1956, с. 239-240]. Ця ж прийменникова конструкція поряд із деякими іншими («у (в) + знахідний відмінок», «по + давальний чи місцевий») здавна конкурувала також з ор. місця, що позначав протяжний простір, за межі якого здійснюється переміщення. В усіх слов'янських мовах цей процес заміни ор. місця прийменниковими конструкціями завершився в основному на користь останніх, різняться вони (кожна мова) тільки ступенем витіснення ор. місця та деякими замінами синонімічними прийменниковими конструкціями [Бульгіна с. 253-261; Мразек 1964, с. 132-134].

У сучасній українській мові основним засобом вираження простору, що перетинається, виступає прийменникова конструкція «через + знахідний відмінок», а ор. місця, який певною мірою обмежений лексично, граматично і стилістично, функціонує як факультативний варіант.

Прийменникова конструкція «через + знахідний» здатна виражати просторову характеристику дії, вказуючи на вихід за межі будь-якого широкого простору (*пройти через ліс*), і протяжного в довжину (*пройти через усе місто*), впоперек (*перескочити через тин*) і протяжного замкнутого (*проїхати через тунель*) чи непротяжного отвору (*пройти через двері, провести через точку*) і протяжного внутрішнього (*проходити через серце*).

Ор. місця в сучасній українській мові виражає значення протяжного незамкненого чи замкненого простору, що в якийсь момент переміщення перетинається предметом. Наприклад: *Анди йдуть скорботні й сплотнілі Під вагою стогонів і ран. Ріками і ручаями*

Чілі кров стікає в Тихий океан (Д. Павличко); *А може, вам вдасться вийти тунелем аж на материк?* (Д. Павличко).

Меншою мірою уживані словоформи ор. місця при дієсловах переміщення для позначення простору, що перетинається, з відтінком долання межі. Іменники такого відтінку можуть набути тільки в спеціальному контексті. Наприклад: *Мамо, я хочу поговорити з вами У вашім житті і у вашій смерті, Як ви колись перейшли полями, Нас беручи на долонечки вперті* (А. Малишко); *Прийшов я, мамо, далю-далечком До цих ворітець* (А. Малишко).

Неможлива словоформа орудного тоді, коли треба виразити вихід за межі простору у поперечному напрямку. З цим значенням функціонує прийменникова конструкція: *перейти через переїзд, перебрести через канаву, перестрибнути через загорожу* (мета – долання перепони) або словоформа знахідного відмінка без прийменника: *перейти переїзд, перебрести канаву, перестрибнути загорожу* (спрямування переміщення на об'єкт перепони). Наприклад: *Через ланів пахучі гони... Лягла розгорнутим рулоном Гінка асфальтна магістраль* (С. Олійник).

Позначення простору всередині предмета, за межі якого відбувається переміщення, властиве словоформі місцевого відмінка з прийменником *по*, а словоформа ор. місця виступає факультативним варіантом, що має лексичні і стилістичні обмеження.

Лексично ор. місця обмежений іменниками, здатними виражати протяжний простір, усередині якого відбувається переміщення з виходом за межі цього простору (*жили, капіляри, вени, труба, жолоб* та ін.), що визначає зв'язок із дієсловами на позначення, проходження рідин, газів тощо. Стилiстичне обмеження полягає в тому, що словоформи ор. місця з просторовим значенням цього типу функціонують загалом у розмовному та художньому стилях. В інших стилях функціонують словоформа місцевого та конструкція «через + знахідний». Наприклад: *Вода, що подається по ґрунтових капілярах, підіймається вгору до рослин* (Основи сільськогосподарського виробництва); *Через трубу у жолоб періодично, 2-5 раз на день, подають поживний розчин* (Основи сільськогосподарського виробництва).

У художньому мовленні взаємодіють усі засоби вираження простору, що перетинається. Вибір їх зумовлений лексичним значенням дієслова та залежного іменника, їхньою граматичною

природою. Так, наприклад, дієслова, що позначають переміщення особи, і дієслова, що позначають переміщення предмета, мають деякі відмінності у зв'язках з іменниковою словоформою. Синтаксичний зв'язок між дієсловом і залежною словоформою ор. місця тісніший, коли виражено переміщення особи, і слабший, коли йдеться про переміщення предмета. При дієсловах зворотно-середнього стану (*подаватися, литися* та ін.) словоформа ор. місця не бажана, оскільки може набирати додаткових значень – інструментальності чи міри (*литися джерелом, розливатися ріками*). На перешкоді вживання ор. місця є також намагання мовця урізноманітнити синтаксичний контекст синонімічними конструкціями (засобами). Наприклад: *Щоб дійти до основної мети невиснаженими, боєдатними, Мусій Завірюха повів загін потайними дорогами, через ліси, мерзлі болота і ріки... Коні брели по черево вснігу...* (К. Гордієнко). Тут можна було б вжити чотири рази словоформу ор. місця на позначення простору, в межах якого відбувається переміщення осіб (істот), однак прийменникова конструкція «*через + знахідний відмінок*» чіткіше передає значення долання протяжного простору, за межі якого відбувається переміщення, оскільки іменники *ліс, болото* поза контекстом мають значення широкого, а не протяжного простору. Стилістично вдало замість ор. місця, що позначає простір, який не перетинається, вживати прийменникову конструкцію «*в снігу*», оскільки словоформа орудного уже є в попередньому реченні. З тих же міркувань не вжито прийменникову конструкцію «*по снігу*», оскільки прийменник *по* уже був використаний для вираження інших відношень (міри охоплення дією предмета).

Для позначення руху (протікання) рідин, газів через отвір або сприйнятого на слух через перепону в українській мові використовують прийменникові конструкції «*через + знахідний*» і «*крізь + знахідний*» або «*в+ знахідний*». Наприклад: *Через цю дірку в стіні і винесли на двір тіло Анта* (О. Кобилянська); *Ранені перемовлялись крізь відкриті вікна* (Гр. Тютюнник); *Велике діло – проженуть! Не можна в двері – я в квартиру, Або пролізу в іншу дірку – І зась усім* (Л. Глібов). Словоформа ж орудного іменників *дірка, отвір, щілина, горло, рот, ніс, вухо* і под. обмежена при дієсловах *литися, текти, проходити, прориватися* як властива усному мовленню: *кров пішла горлом (носом, ротом); вухом (носом, ротом, діркою) витікала*

вода; щілиною проривався газ (пара, дим, сморід); ущелиною проходив дим (пробивався промінь).

Отже, ор. місця в сучасній українській мові функціонує в придієслівній позиції обставини з двома значеннями: як оформлення простору, в межах якого відбувається переміщення, і позначення протяжного простору, що перетинається іншим предметом. Функцію вираження простору як отвору, через який переміщується предмет на інший простір, у сучасній українській мові майже повністю забрали на себе прийменникові конструкції «через (крізь) + знахідний».

Конструкції «через (крізь) + знахідний», «у (в) + знахідний» та словоформа місцевого відмінка з прийменником *по* розрізняються деякими відтінками просторової характеристики дії. На відміну від словоформ орудного, всі вони не виявляють стилістичних обмежень і є основними засобами вираження просторової характеристики дії, з-поміж яких найбільші можливості виявляє конструкція «через + знахідний відмінок».

Прийменникова конструкція місцевого відмінка з прийменником *по* передає відтінок руху по поверхні (*перейти по мосту, по трубі, по дроту*) або всередині предмета (*текти по жилах, по капілярах, по венах*); конструкція «у (в) + знахідний» має відтінок руху всередину чогось, хоч можлива і вказівка на перебіг дії за межі простору (*пролізти в дірку і пройти в сад; пройти в двері і стати коло порога*).

У вираженні локалізації дії беруть участь різні чинники, з-поміж яких перше місце належить співвідносності прийменникових конструкцій зі словоформами непрямих відмінків іменника.

4.7. Орудний часу

Орудний часу виражає темпоральну характеристику дії, позначаючи певний часовий відрізок перебігу дії чи невизначений час її тривання.

Розвиток синтаксису в спільнослов'янський період, визначальним для якого було «інтенсивне формування суб'єктно-об'єктної будови речення і його категорій», завершився в окремих

слов'янських мовах, по-різному позначившись на структурі відмінків, зокрема й ор. часу.

У процесі еволюції орудного відмінка часу, що сягає своїм корінням у глиб віків, зазнав значних змін у смисловій структурі.

Значення часу в орудному як «паралельне до значення місця і похідне від нього віддавна виступає як: 1) позначення часу, який повністю охоплюється дією, 2) позначення невизначеного відрізка часу, в межах якого відбувається дія, і 3) вказівка на кінцеву часову межу дії [Вступ до порівн.-істор. вивч. 1966, с. 478].

Ці значення фіксуються і в старослов'янських пам'ятках [Ходова 1963, с. 109-111, 117; Седельников 1955, с. 124-126] та найдавніших пам'ятках південнослов'янських і західнослов'янських мов, однак на пізніших етапах їхнього розвитку уже виразно засвідчено тенденцію, що намітилася в попередні епохи, до заміни ор. часу іншими відмінками та прийменниковими конструкціями. Насамперед це стосується орудного означеної тривалості часу [Кедайтене с. 256-257; Кока 1955, с. 79-88, 90-94; Слинько 1968, с. 31-39].

Орудний означеної тривалості часу, тобто часу, упродовж якого здійснюється повністю охоплена ним дія, уже не відбивають пам'ятки XVII-XVIII ст., і в сучасній українській літературній мові він не функціонує, цілком замінившись знахідним відмінком та прийменниковими конструкціями.

У давньоукраїнській мові наявні значення знахідного часу – повністю охопленого дією і не повністю охопленого, – замість ор. часу, цілком охопленого дією, уже фіксується в основному знахідний час з означенням, вираженим займенником (*весь, увесь, цілий*) або кількісним числівником, наприклад: *косят ввес ден* (К.Вин.); *всю ноць убиваху Турковъ* (Літопис Граб'янки); *и тамъ жиль годъ* (Мож.арх., 44), *будучи я се третии годъ у малженствѣ за мужемъ моимъ...* (Ділова і народна мова). На цю тенденцію усіх слов'янських мов до вираження просторових і часових відношень вказував Л.А. Булаховський [Булаховський 1977, т. 2, с. 267]. Розгляд ор. часу в термінах «орудний визначеної тривалості часу» й «орудний невизначеної тривалості часу» запропонував Є.О. Седельников [Седельников, с. 120]. Д.С. Малаховська ор. часу в другому значенні називає орудним, що позначає час як момент» [Творительний падеж 1958, с. 223]. Приймаючи поділ ор. часу в термінах Є.О. Седельникова, дослідники відмінків уточнюють його семантичні відтінки стосовно до сучасного стану. Тому видаються

безпідставними критичні зауваження Р. Мразека [Мразек 1964, с. 140] на адресу Л.С. Малаховської, яка виділила значення часу як моменту дії. І.І. Слинько, заявляючи, що ор. повністю охопленого часу вживався в українських грамотах XIV-XV ст. і навіть у пам'ятках XVI-XVIII ст., має на увазі звороти з прийменниками *перед, наперед, первій, прежде* і под. [Слинько 1973, с. 31], які виражали не тривалість часу, а приблизність, що в сучасній українській мові передається прийменниковою конструкцією типу «*за три роки перед тим*», «*десь (приблизно) за рік перед тим (до того)*». Пор.: **Зимою перед роком** (за рік перед цією зимою, або рік тому зимою)... *переходив він тутешні села, збираючи милостиню* (О. Кобилянська).

Знахідний означеної тривалості часу разом з означенням функціонує і в сучасній українській мові. Повне охоплення дії часом виражають займенники *весь (увесь), цілий (весь день чекав; цілий місяць не бачилися; увесь час працюю тут)* та кількісних числівників, які до того ж дають і кількісну характеристику (*два тижні добирався; (один) рік перебував за кордоном; п'ять ночей доглядала хвору*). На повноту охоплення дії часом вказує іменник разом із займенником, виражаючи сконденсований зміст (як довго?), а не сама словоформа іменника. Як відомо, і орудний у давніші часи значення повного охоплення дії часом виражав у сполученні з займенником або числівником, а не самотійно. На часове значення таких сполучень слів нашаровувалися відтінки міри тривання часу, що спостерігається і в сучасному знахідному. Функцію знахідного часу влучно визначив О.О. Потебня, зазначивши, що вказівка на точний відрізок часу (кількісної характеристики) найбільше підходить знахідному відмінку [Потебня 1958, с. 439]. Іменники часової семантики у формі знахідного означають також прикметники, за допомогою яких виражається вказівка на тривалість, протяжність або, навпаки, скороминущість охоплення дії часом: *довгий день висидів, тривалий час не з'являвся, довгу ніч не спав, коротку мить дрімав, малу хвальку помовчав* і под. Знахідний часу з прикметниковим означенням виступає як синонімічна форма, яка виразніше передає тривалість часу. Пор., наприклад: *Цілу зиму блукали із сином по випадкових заробітках* (К. Гордієнко); *Так прожила я цілу довгу зиму* (Леся Українка); *цілу зиму = упродовж усієї зими; цілу довгу зиму = упродовж усієї зими + вона була (здалася) довгою*.

У заперечних конструкціях форма знахідного відмінка замінюється на форму родового: *(одну) мить мовчить – ні (одної)*

миті не мовчить; (один) день відпочивав – жодного дня не відпочивав; п'ятнадцять хвилин поспав – і п'ятнадцяти хвилин не спав.

Із знахідним визначеного тривання часу, що виявляє деякі стилістичні обмеження (властивий розмовному, художньому, публіцистичному стилям), конкурує прийменникова конструкція «протягом + родовий відмінок», яка є порівняно новим явищем в українській мові [Колодяжний 1960, с. 99]. Наприклад:

ніч (одну ніч)	рік (один рік)
усю (цілу ніч)	цілий (увесь) рік
сидіти упродовж ночі (протягом ночі)	писати упродовж року протягом року
*конструкція на протязі ночі, на протязі року	*ненормативна

У пам'ятках української мови XVII-XVIII ст., замість ор. часу, повністю охопленого дією, продуктивна також була прийменникова конструкція «через (проз) + знахідний відмінок», наприклад: ... *яко при помочнику сво/и/м през/ колко дне/и/ мешкаю/чи/...* (Акт. кн. Жит.).

Ця конструкція, що була властива живій народній мові аж до ХУІІІ ст., про що свідчать ілюстрації, наведені Є.К. Тимченком [Тимченко 1928, с. 95], і матеріал дослідження І.І. Слинька [Слинько 1973, с. 51-52], в сучасній українській літературній мові вийшла з ужитку, поступившись місцем прийменниковим конструкціям *протягом, упродовж* + родовий відмінок: *през колко днєи –упродовж кількох днів (протягом кількох днів)*. Залишки конструкції «через (проз) + знахідний відмінок» спостерігаються в південнозахідних діалектах та в художніх творах окремих письменників [Іваненко 1959, с. 27-29].

Так само цілком вийшла з ужитку конструкція «за + знахідний відмінок» при дієсловах недоконаного виду, що позначала повне охоплення дії часом. Вона збереглася (частково змінивши семантику) тільки при дієсловах доконаного виду: *наговоритися за ніч* (пор.: не можна: *говорити за ніч*), *набігатися за день, наслухатися чогось за три години*. Такі конструкції в сучасній українській мові виражають час тривання дії і кількісний вимір її (коли? як довго?), на відміну від омонімічних їм конструкцій зі значенням часової межі – часу, після якого відбулася дія. Конструкція «за + знахідний»

зі значенням часу, після якого відбувається дія, в сучасній українській літературній мові витіснилася новішою конструкцією «через + знахідний», хоч подибується зрідка в художніх текстах як відображення розмовної манери мовлення з орієнтацією на південно-західні говори [Мельничук 1961, с. 166]. Пор.:

- 1) *За три дні зроблю – упродовж трьох днів зроблю;*
- 2) *За три дні зроблю – черев три дні (по трьох днях, коли мине три дні) зроблю.*

Конструкції «за + знахідний відмінок», «упродовж + родовий відмінок», «протягом + родовий відмінок» функціонують як синтаксичні варіанти. Наприклад: *За годину кам'яні корпуси центру поглинули всю партію* (В. Логвиненко). *Бригада виконала свій п'ятирічний план за два роки і десять місяців* («Р. У.»). *Він не той, за кого мали Кліма Феномена впротяз багатьох-багатьох літ* (В. Логвиненко).

Орудний визначеної тривалості часу без означення підпав адвербіалізації. У сучасній українській мові прислівники *літом, зимою, весною, ранком, ніччю* (при більш поширеному *вночі*), *світанком, смерком, світом, досвітком* та деякі інші виступають у придієслівній позиції обставини часу, виражаючи в структурі речення залежно від семантики дієслова як значення повного охоплення дії часом, так і часовий момент. Наприклад: *Літом хто гайнує, той зимою голодує* (Укр.н.присл., с.107). *Діна весною закінчує технікум* (П. Автомонов). З дієсловами *гайнувати, голодувати* прислівники виражають повне охоплення дії часом упродовж певного періоду (*упродовж літа, зими*), а з дієсловом *закінчити* (технікум) – якийсь невизначений момент здійснення її.

Живим функційним значенням орудного відмінка в сучасній українській мові є орудний невизначеної тривалості часу. Виступаючи в придієслівній позиції обставини часу як самостійний поширювач семантико-синтаксичної структури речення (необов'язковий компонент структури речення), орудний відмінок виражає темпоральну характеристику дії без указівки на повне охоплення її часом.

Ор. невизначеної тривалості часу вживаний як 1) позначення моменту дії, часу її виконання, або 2) позначення часового відрізка, у межах якого регулярно повторюється дія.

I. Орудний, що позначає час як момент виконання дії, характеризує дію без вказівки на повне охоплення її часом. У цьому

значенні він займає позицію обставини часу при дієсловах різних тематичних груп (як перехідних, так і неперехідних). Коло ж іменників, що дають темпоральну характеристику дії, лексично обмежене. Це назви пір року (*весна, літо, зима, осінь*), пори доби (*ранок, вечір, день, ніч*) та назви відповідних проміжків часу між ними (*досвіток, полудень, надвечір'я, світанок (світ), присмерок*); деякі назви одиниць виміру часу та загальних понять, пов'язаних з уявленням про відповідні проміжки відліку часу (*година, хвилина, секунда, час*), а також пов'язаних із періодами сільськогосподарських робіт, релігійними святами, та ін. (*косовиця, жнива, Різдво, Великдень, піст, м'ясниці*).

Значення часу як моменту перебігу дії виражає словоформа орудного однини іменників з темпоральним значенням та іменники множинної форми (*жнива, м'ясниці, заручини* і под.). На сучасному етапі субстанціальний зміст словоформи ор. невизначеного часу зберігається переважно у разі вживання при ній означення: *повертатися сніжним ранком, прокинутися глупою ніччю, демобілізуватися першою повоєнною весною, виїхати осінньою порою (гожим світанком)*. Без такого означення словоформа однинного іменника збігається за значенням із прислівниковим словом. Наприклад: *Батько світанням їхав кудись із дому, а повертався тільки смерком* (В.Логвиненко); *В полі розвиднюється і смеркає, днем косиш, а на ніч лагодься снопи в копи зносити* (К.Гордієнко).

Як зазначав Л.П.Якубинський, у процесі інтенсивного формування суб'єктно-об'єктної будови речення і його категорій у спільнослов'янській період орудний в обставинних функціях став відмирати в такий спосіб, що в одних значеннях замінився прийменниковими конструкціями, а в інших переходив у категорію прислівників, які спеціалізувалися на вираженні обставин [Якубинський 1953, с. 179; Историко-типологическая морфология германских языков 1977, с. 202-203].

Саме відрив форми орудного відмінка від системи відмінювання і перехід її в прислівник зумовив, за словами Л.П. Якубинського, життєвість обставин місця і часу в сучасних слов'янських мовах, зокрема в болгарській вони не збереглися, оскільки там іменники втратили відмінювання [Якубинський 1953, с. 181]. Стосовно сучасної української мови можна, однак, вважати цілком закономірним, що деякі іменники з часовою семантикою виступають у придієслівній позиції обставини часу паралельно з

функціонуванням прислівників часу, похідних від іменників (*днем, удень, ніччю, вночі, зимою, взимку, літом, влітку, восени, увечері, миттю, вмить* і под.). В.В. Виноградов назвав такі форми іменників ор. часу гібридними прислівниково-субстантивними утвореннями [Виноградов 1947, с. 171]. Так, у наведених вище реченнях слова *світанням, днем* мають виразний субстанціонально-обставинний зміст, а *смерком* осмислюється тільки як прислівник з обставинним значенням, оскільки не мав співвідносного з ним іменника «смерк». На часткове збереження субстанціального змісту вказував у свій час і Є.К. Тимченко. Пор., наприклад: *Ще досвітком поїхав на шосту бригаду* (В. Логвиненко) – *Ще вдосвіта поїхав на шосту бригаду; у надвечір'ї... пливе печаль* (Д. Павличко); пор.: *Надвечір'ям... пливе печаль; А в надвечір'я одне він зачинився в стайні* (Д. Павличко) – *А надвечір'ям одним він зачинився в стайні*.

Як слушно зауважив О.О.Потебня, у пізніші періоди розвитку слов'янських мов стає помітною відмінність між протяжністю часу і триванням дії, що припадала на цей час, а в зв'язку з цим чіткіше проступає відмінність (порівняно з ор. визначеної тривалості часу) орудного невизначеної тривалості, який позначає, що «дія займає лише деякий відрізок часу» [Потебня 1958, с. 439]. Так, ор. часу слів *зимою, весною, днем, ніччю, порою, часом* і та ін. уже позначав невизначений момент у межах пори року, відліку часу тощо. Пор., наприклад: *Літом служить, а зимою зуби сушить* (Скарби мудрості), де прислівники *літом, зимою* зберігають давнє значення орудного часу «впродовж усього літа і зими», яке властиве знахідному: *Така я велика, що й кінця не маю.., тільки мені добрі люди і день і ніч топчуть груди* (Скарби мудрості); *Весною перегородився Чумак* (В. Логвиненко), де *весною* означає не протяжність дії (упродовж усієї весни), а якийсь момент (у пору весни як відрізок часу, позначеного орудним відмінком). Ця властивість виражати час як момент за допомогою іменника з атрибутивним словом, де основне смислове навантаження припадає на атрибутивне слово, отримала розвиток у давньоукраїнській мові. Наприклад: *но/ч/ни/м/обычаємь...яловиц покра/д/ши* (Акт. кн. Жит.); *...ночнымъ обнчаємь, кгда лю/ди/ заснули...* (Акт. кн. Жит.). *Не имаєть от нихъ то отоити, никоторымъ вєремянемъ* (Укр.грам.). Вказівку на конкретну віднесеність часового моменту передає атрибутивне слово: *ранньою весною, зимовим ранком, пізнім вечором, нічною порою (добою), раннім надвечір'ям, літнім полуднем* та ін. З цим значенням (моменту дії)

виступає широке коло іменників – це і назви пір року та доби, і слова, що набувають темпорального змісту за наявністю чи відсутністю світла та інших суміжних ознак (*світ, сонце, темінь, темнота, роса*), і слова на позначення узагальнених вимірів і миттєвих часових відрізків (*час, мить, хвиля*) та ін. Наприклад: *Спить синок ясним світанням, пригорнувшись на руці* (А. Малишко); *Ранком зимовим діброва мовчала, наче замерзла, сумна* (Леся Українка); *На шлях я вийшла ранньою весною* (Леся Українка); – *Я стільки за тобою натужився, а тепер же самим пишним літом ще і матерів лякається?* (О. Кобилянська); *Старшина тим часом зосереджено розчісував широку густу бороду* (К. Гордієнко); *І вбачаю раннім часом Луг, і поле, й сіножать* (А. Малишко).

Прикметники виражають додаткові ознаки іменників на позначення пір року, доби, займенникове слово разом з іменником виражає єдиний темпоральний зміст [Яценко 1971, с. 61-67]. Іменник із займенником або з прикметником, що виражає наближеність чи віддаленість часового моменту (*цей, той, інший, останній, ближчий, найближчий*), утворюють стійкі словосполучення з темпоральною семантикою: *цим часом, тим часом, іншим часом, останнім часом, ближчим часом, найближчим часом, тою порою, ранньою (вечірньою, нічною, літньою, зимовою, осінньою, весняною) порою* та ін. Наприклад: *Завод ближчим часом увійде в графік* (М. Зарудний); *Поговоримо іншим разом* (М. Зарудний); *Так ось і сим разом Гриць лежить під ліском, виграє на своїй довгій парубоцькій сопілці* (О. Кобилянська); *Те не до речі оповідати, хай, може, іншим часом* (Б. Грінченко); *Останнім же часом ці спеціалісти майстрів «не видають» («Гір.ком.»)*; Пор. без означення: *Часом з квасом, порою з водою* (Скарби мудрості), де словоформа орудного має партитивне значення, або з означенням, вираженим числівником: *Не доженеш і конем, що запізниш одним днем* (Укр.н. присл.), де та ж словоформа має значення повного охоплення дії часом. Названі вище стійкі словосполучення – штампи вживають в усіх стилях, однак до їх складу входять тільки слова на позначення загальних (приблизних) часових понять (*пора, час, раз*), причому новіші не виявляють такої здатності (*період, епоха, етап*). Не вживають в орудному на позначення часу як моменту дії і назви днів тижня, місяців, проте в окремих художніх текстах можуть траплятися як відображення розмовної манери, наприклад: *Добре, неділею повернувся пастух...* (К. Гордієнко).

Частково архаїзованими є словоформи орудного іменників, що позначають певні відрізки часу за релігійним святом, звичаєм, подією, наприклад: *Може, засватали її м'ясицями*, – думає часом *неспокійно* (О. Кобилянська). *У багатьох хатах великим постом шили матері бурлацькі торби своїм синам та дочкам у дорогу* (О. Гончар).

Отже, відмінкова словоформа одиничних іменників у сучасній українській мові функціонує переважно зі значенням часу як моменту перебігу дії. Ор. часу з означенням є живим функційним типом, хоча він виявляє виразні ознаки уснорозмовного вжитку. Не отримують стилістичних обмежень тільки стійкі сполучення типу *тим часом, іншим разом, найближчим часом, останнім часом*, що набули значення вказівки на невизначений час взагалі. Зберігає і нині статус часової характеристики дії словоформа «*дорогою*» від іменника «*дорога*», який виражає значення часу в придієслівній позиції: *розповідати дорогою*, тобто *іти (їхати) кудись + у цей час (під час поїздки) розповідати*. Словоформа «*дорогою*» поряд із більш уживаним «*по дорозі*» поєднується з дієсловами мовлення, мислення та деяких інших груп, відрізняючись від ор. місця тим, що передусім поєднується з дієсловами переміщення й ускладнює речення семантично.

На сучасному етапі зі словоформою ор. часу як моменту перебігу часу конкурують прислівники, похідні від іменникових форм орудного відмінка та знахідного й місцевого з прийменником *у* (*в*). Як і форми орудного відмінка, вони підпали процесові адвербіалізації. На противагу російській літературній мові, де прислівники, похідні від форми орудного відмінка іменників зі значенням пори року або доби, закріпилися як основні, нормативні, в українській мові спостерігається варіантність прислівникових утворень. Так, у «Російсько-українському словнику» [РУС 1968, т. I-III] серед відповідників до прислівників російської мови *зимой, летом, весной, осенью утром, вечером, днем, ночью* не названо жодного разу на першому місці похідних від ор. часу. На першому місці зазначено прислівники, що утворилися на основі прийменникових конструкцій із місцевим або знахідним відмінками: *взимку, влітку, восени, навесні, вночі, вранці, увечері, удень*. Причому слова «*вдень*» і «*ввечері*» подано без будь-яких варіантів, а до слова «*вночі*» наведено прислівник «*ніччю*» з позначкою «*рідко*» [РУС, т. I, с. 294, с. 109; т. II, с. 156].

Отже, можна зробити висновок, що в сучасній українській мові у книжних стилях – науковому, діловому, газетно-інформативному – нормативними є прислівники, утворені на основі прийменникових конструкцій із місцевим та знахідним відмінками, а в художньому, публіцистичному та в розмовному стилях поряд із прислівниками названого типу широко вживані також прислівники, похідні від словоформи ор. часу.

Саме на основі уснорозмовних джерел «Словарь української мови» Б.Грінченка (т. I-IV, 1907-1909) подає як основні цілу низку прислівників, похідних від ор. часу: *літом, літком* нар. (II, 372) поряд із *улітку* і *уліті* нар. (IV, 334); *весною* і *навесні* (I, 142); *удень* і *днем* нар. (IV, 319); *уночі* і *ніччю* нар. (II, 568). Так само наявність гібридних обставинно-субстанціальних словоформ у творах художньої літератури є стилізацією під уснорозмовне мовлення. Наприклад, у письменників XIX ст. – Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, Марка Вовчка, Лесі Українки; у письменників XX століття – К. Гордієнка, П. Углярєнка, Остапа Вишні та ін.

У лінгвістичній літературі функціонування поодиноких словоформ орудного типу *днем, вечором, ніччю* трактують по-різному: розглядають як архаїчні форми, що мають розмовний характер [Тимченко 1926, с. 9-11], або пояснюють ушливом російської мови [Слинько 1973, с. 34].

Аналіз текстів художньої літератури XIX-XX століть потверджує функціонування поряд із прислівниковими іменникових словоформ ор. часу, що є спадщиною попередніх епох. Поширення словоформ ор. часу підтримується впливом російської мови в уснорозмовному мовленні. У книжних стилях (крім газетно-інформативного) – науковому, діловому – словоформи «*вечором*», «*днем*», «*ніччю*», «*надвечір'ям*» і под. вживаються. У художньому стилі вони, не маючи відповідників серед прислівникових слів (або деякі з них рідковживані), функціонують з виразно розмовним стилістичним забарвленням. Наприклад, словоформи «*вечором*», «*вечорочком*»: *Що ранком не зробиш, то вечором не доженеш* (Укр. нар. присл.); *Іде собі вечором чоловік по лісі й гукав свою пропажу: «Мань-мань-мань»* (М. Старицький); – *Приходь сьогодні вечором. Я буду тебе ждати біля верб у нашому городі* (Гр. Тютюнник); *Як йшла черідка вечорочком, к Аматі шусть – як там була!* (І.Котляревський). Жоден словник української мови, що вийшов за останні роки, не подав

прислівника *вечором*. Однак в одному тільки романі Г. Тютюнника «Вир» шість разів ужито словоформу «*вечором*», наявна вона і в творах І. Франка, І. Котляревського, М. Стельмаха, А. Малишка. Причому в творі Г. Тютюнника «Вир» вона фіксується як у мовленні персонажів, так і авторському. Наприклад: *Тимко зітхнув, крикнув услід, чи не вийде вона, Оріся, вечором до озериця; В Троянівку Оксен повернувся вечором – Розроби собі план і вечором принеси на затвердження.*

Значення часу як моменту перебігу дії в усіх стилях сучасної української мови передають передусім прийменникові конструкції, на другому місці йдуть прислівники, похідні від прийменникових конструкцій та форм орудного відмінка, а словоформи ор. часу іменників мають виразний уснорозмовний характер.

Основними маркерами значення часового моменту виступають прийменникові конструкції:

«*у* (*в*) + знахідний відмінок іменника»;

«*на* + знахідний відмінок іменника»;

«місцевий відмінок іменника» (з прийменником *у* (*в*));

«місцевий відмінок іменника з числівником», а також родовий безприйменниковий.

У вираженні часового моменту дії за допомогою конструкції «*у* (*в*) + знахідний відмінок» бере участь ширше коло іменників, ніж у вживанні орудного часу, наприклад: *працювати в спеку* (*у* *холод*, *у* *грозу*, *в* *жнива*, *в* *будень*); *косити в дощ* (*у* *піст*, *у* *росу*, *у* *темінь*). Окрім того, вживані назви днів тижня: *писати в понеділок*, *відпочивати в наділю* (але невизначений день тижня: *приходив на тижні* – *у* *понеділок* чи *вівторок*). Синонімічні цій конструкції «*за* + знахідний», «*за* + орудний», «*при* + місцевий» відмінки мають додаткові відтінки: *зробити за сонця* (*за світла*) – *зробити коли?* – *доки є сонце* (*світло*); *косити з росю* – *косити коли?* – *дуже рано, коли ще не спала роса*; *читати при місяці* (*при світлі лампи*) – *коли?* – *в яких умовах?* – *скориставшись освітленням місяця* (*лампи*). На місці давнього ор. невизначеного часу від назв релігійних свят, звичаїв, періодів сільськогосподарського циклу та ін. в сучасній українській мові виступає прийменникова конструкція «*на* + знахідний відмінок»: *на спаса*, *на Різдво* (так само: *на Перше травня*, *на Новий рік* тощо), але: *у піст*, *у жнива*. Слова *пора*, *час*, *період*, *епоха* виражають значення часового моменту не ор. часу, а конструкцією «*в* епоху (*час*, *пору*, *еру*, *період*) + родовий відмінок іменника» (або з

прикметниковим означенням): *у час повстання, у вік науково-технічної революції, в епоху капіталізму, у повоєнний час, у льодовиковий період, у революційну епоху, в еру космонавтики*. Синонімічною їй виступає конструкція «за період (час) + родовий відмінок іменника» (або прикметниковий атрибут): *за доби капіталізму, за часу Івана Грозного (за царювання Івана Грозного), за днів Паризької комуни, за часів кріпацтва (за кріпосницького періоду, за довоєнного часу)*. Поширена конструкція з опущенням слів *час, доба, період*: «за + родовий відмінок»: *за царату, за капіталізму, за Ярослава Мудрого*, що вступає в синонімічні відношення зі словоформою місцевого відмінка: *при капіталізмі*.

Еквівалентною цим конструкціям виступає також словоформа місцевого відмінка іменників *етап, стадія* з означальним словом (на цьому етапі, на сучасному етапі, на першій стадії) або конструкція «під час + родовий відмінок» іменників з узагальненим значенням (*під час повстання, під час виборів*), що має значення, подібне до названої вище конструкції «у + знахідний» (*у час повстання, у час виборів*), у яких значення часу сприймається як нечітко визначене. Пор.: *у вік науково-технічної революції і під час науково-технічної революції* (останнє не є нормативним, оскільки йдеться про тривалий період). На тривалість часу може вказувати і форма множини іменників *час, рік*: *у часи лихоліття, у часи кріпацтва, у роки війни, в роки окупації*.

Іменники на позначення днів місяця та більших часових проміжків виражають значення невизначеного часу місцевим відмінком: *у лютому повернувся; у тисяча дев'ятсот сімнадцятому році здійснилася; у другому тисячолітті до нашої ери мали вигляд*. Значення дати передає родовий безприйменниковий: *зустрілися третього серпня, святкуємо Міжнародний жіночий день 8 березня*.

2. Орудний невизначеної тривалості часу більш поширений у сучасній українській мові з другим своїм значенням – дистрибутивним: позначення часового відрізка, в межах якого регулярно повторюється дія. Цю функцію виконує в основному форма орудного множини іменників з темпоральною семантикою: *вечір, ніч, день, ранок, тиждень, неділя, хвилина, година, місяць, рік, десятиліття, сторіччя та ін*. Наприклад: *Вечорами до Палацу культури Мінського автозаводу збираються учасники художньої самодіяльності («Веч.К.», З.ІХ.77, П); І карії очі, і рученьки білі ночами наснять мені (А. Малишко); Вдивляючись годинами у світло автомобільних фар на трасі, Марія неначе виглядала... свою запропащу*

долю (В.Логвиненко); Дорого під яворами... Небо твоє шукаю ранками й вечорами (А.Малишко); Неділями голубів ганяв, яких у мене тільки не було тих голубів (Ю.Яновський).

Словоформа орудного множини може виражати додаткове значення інтенсивності (тривання і міри часу), наприклад: Буває, що місяцями спить по чотири години на добу (М. Зарудний); ...Ті, що шукали шкурунку віками За високим порогом (А. Малишко); Він просиджував днями в саду й читав (М. Зарудний); Століттями точилася війна (М. Рильський).

На інтенсивність повторюваної дії вказують також означальні слова цілий, весь, довгий, наприклад: В експедиціях, коли він залишався на самоті цілими днями була робота, яка забиравала і час, і увагу (П. Автомонов); Розбираючи довгими безсонними ночами самого себе, ...Гордїй мусив сказати собі... (Б. Грінченко).

У сполученні з прикметниковими словами, що не містять вказівки на тривалість, словоформа іменника виражає просто невизначений час, а значення повторюваності дії відходить на задній план. Наприклад: Глухими вечорами з отуманеною головою блукав Павло по закутках, слідив Якова (К. Гордієнко); Смутно і тужно тепер осінніми днями красній Тетяні (О. Кобилянська); В днину тугу працею укривала, а безсонними ночами спогадами годувала (О. Кобилянська); Вставав Аристарх та йшов до правління зимовими досвітками (В. Логвиненко).

Окремі іменники формою орудного множини без означуваного слова також виражають невизначений час взагалі без відтінку повторюваності часового перебігу дії. Так, словоформи часами, днями, хвилинами можуть виражати той же зміст, що й словоформи часом або синонімічній прислівники якось, іноді. Наприклад: Днями виїжджаємо з бригадою на фронт (П. Автомонов); А акомпанемент гуде, гуде, переходячи часами у якесь шалене ревище (С. Васильченко). Такі словоформи мають субстанціально-обставинний зміст, як і усталені сполучення іншими часами, останніми часами, тими часами, що заступаються конструкціями «в+ знахідний відмінок», «за + знахідний», наприклад: Не нова вона [історія про походження світу], але її останніми часами забувати почали (Остап Вишня). Іншими днями знов Тетяна... тане (О. Кобилянська).

Дистрибутивне значення ор. часу в сучасній українській мові є системним, що допускає незначні заміни іншими засобами. Так,

крім ор. часу, це значення здатна виражати також словоформа місцевого відмінка іменника, яка, однак, виявляє семантичні обмеження: уживані, наприклад: *по ночах; по понеділках (вівторках); по тижнях; по місяцях (ходити, слухати)*, але не вживають: *по веснах (літах, осенях, зимах); по днях (ранках, вечорах); по століттях*.

Конструкція «у (в) + знахідний множини іменника» (з узгодженим чи неузгодженим означенням) виражає значення невизначеного часу взагалі, на фоні якого проступає дистрибутивність. Наприклад: *Я у серпневі дні передосінні Ходив по занехаяній рудні і думав про хатини вівчарів* (Д.Павличко).

Отже, орудний часу в сучасній українській мові функціонує як вираження невизначеної тривалості часу, інші ж його значення – ор, визначеної тривалості часу та часової межі – втрачені. На місці орудного визначеної тривалості часу та часової межі виступають прислівники та прийменникові конструкції

На основі аналізу орудного відмінка в сучасній українській літературній мові можна зробити висновок, що в цілому він продовжує активно функціонувати в позиції обставин. Орудний з адвербіальним (обставинним) значенням функціонує як обов'язковий компонент синтаксичної структури речення: вступаючи в детермінативні відношення з дієсловом – центральним, конструктивно обов'язковим елементом ядерної конструкції, – він не виявляє з ним тісного зв'язку, а отже, займає периферійні позиції при ньому.

У системі використання орудного придієслівного для вираження адвербіальних значень на сучасному етапі помітна тенденція до дальшого витіснення окремих його функцій прийменниковими конструкціями та прислівниковими словами. Орудний адвербіальний, що в первинних своїх функціях виступав як засіб вираження конкретних відношень, – семантичних значень місця, часу, причини та ін., – поступово відтісняється на периферію синтаксичного поля обставинності. У сучасній українській літературній мові орудний причини повністю втратив свої функції, а орудний місця і часу є вторинним засобом вираження просторової і темпоральної характеристики дії. Разом з тим орудний адвербіальний інтенсивно розвивається в напрямку вираження якісної характеристики дії, виявляючи, однак, деяку стилістичну обмеженість (ор. порівняння і сукупності).

З усіх первинних значень орудного відмінка найбільш стійким виявляється вираження знаряддя і засобу здійснення дії. Це значення перебуває в сфері об'єктно-обставинних функцій орудного відмінка, і саме на його основі розвивалися і розвиваються новіші значення якісної характеристики дії (ор. способу дії), а так само значення об'єктні і предикативні, формалізація яких іде в напрямку включення орудного в систему граматичних відмінків.

Розширення комбінаторного варіювання орудного адвербіального з іншими відмінками, прийменниковими конструкціями і прислівниковими словами в сучасній українській мові є продовженням загальної тенденції розвитку відмінкових значень як універсальній цієї мікросистеми в усіх слов'янських мовах, що бере свої початки в доісторичний праіндоєвропейський період.

У складній перебудові відмінкової системи найважливіше місце відводиться спеціалізації кожного відмінка, що яскраво засвідчується і в сучасний період, коли відбувається дальший розподіл функційних значень між відмінками та відмінками й прийменниковими конструкціями.

Розділ 5. ВІДМІНКОВА СЛОВОФОРМА У СТРУКТУРІ ПОЛІПРЕДИКАТИВНОГО РЕЧЕННЯ

5.1. Ускладнення простого речення компонентом з напівпредикативним (потенційно предикативним) значенням

Комбінування слів у структурі речення як основної комунікативної одиниці мовлення здійснюється на основі валентнісних можливостей дієслова-предиката і неоднотипних синтаксичних зв'язків: сурядних і підрядних; з двобічною й одnobічною їх спрямованістю відповідно до вираження відношень взаємозумовленості головних членів (як зазначає В. Г. Адмони, «сполучуваність між підметом і присудком – завжди обов'язкова в обох напрямках» [Адмони 1958, с. 112]), одно- чи двоспрямованих відношень залежних членів речення. Предикатно-актантна конструкція може бути монопредикативною і поліпредикативною.

Монопредикативне речення виражає фрагмент (одне з відношень) об'єктивної дійсності й характеризується як одиниця-конструкція наявністю предикативного зв'язку між семантичними і формально-синтаксичними компонентами. Поліпредикативне речення відображає кілька ситуацій або відношень між ними, граматично оформлених як поєднання кількох предикативних компонентів (частин), тобто складне речення. Це традиційне розмежування простого і складного речення в цілому стосується усіх тих випадків, коли денотативна ситуація має однозначне формально-граматичне вираження: одна ситуація – у монопредикативному реченні, простому; кілька – у поліпредикативному (або складному) реченні. Однак деякі речення, що характеризуються за конструктивною ознакою як прості, є поліпредикативними семантично й за комунікативною ознакою. Так, наприклад, речення з однорідними членами, особливо з однорідними присудками, на думку .К. Кучеренка, Н.Ю. Шведової, не лише семантично, а й формально уподібнюються складним, бо в них неодноразово виражається значення часу і способу [Кучеренко 1976, с. 29–37; Русская грамматика 1980, т. II, с. 462]. Складно визначити межу між простим і складним реченням і в односкладних конструкціях. Наприклад:

Гарно воно в небі, а таки Вдома, на землі, їй-богу, краще (Б. Олійник); *В путі карбованій душею не змілілій і днів заобрійних нечитаний сувій Неси у пам'яті...* (А. Малишко). Про явища перехідності від простого речення до складного говорить у своїх працях М.С. Пospelов [Пospelов 1959, с. 27.]. Правомірність питання про відсутність різких розмежувальних ліній між простим і складним реченням обстоює В.В. Бабайцева [Бабайцева 1967, с. 9.] та інші вчені.

Відмінність між поліпредикативним реченням складної конструкції (складносурядним, складнопідрядним, безсполучниковим з однотипними й різнотипними частинами) й ускладненим простим реченням відображена в особливостях внутрішньої організації їхніх синтаксичних компонентів. Частини складного речення, граматично оформлені інтонацією і сполучниками або сполучними словами, утворюють ланцюжки кількох предикативних зв'язків. У простому реченні є один предикативний центр, який виражає одну предикацію. Поява компонента, що вступає в подвійні зв'язки з компонентами, які конструюють елементарне речення, уможливорює компресію другого суб'єктного компонента в реченні. У структурі речення з дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотом і в реченні з однорідними присудками по-різному характеризується суб'єкт дії. Однорідні присудки пов'язані з тим самим підметом, виражаючи предикативну ознаку паралельно, утворюючи ряд. Дієприкметник або дієприкметниковий зворот, узгоджуючись із підметом або іншим членом речення, за відсутності суб'єктного компонента самостійно характеризує предмет. Наприклад: *Уже давно, протруєну до дна, Допив даровану монархом чашу* (М. Ткач) – *допив чашу* + *Монарх дарував чашу* + *Чашу протруїв ...* (Хто?). *Ми над убитими друзями плакали вдвох уночі* (Л. Забашта) – *Ми плакали над друзями* + *Друзів убили...*(жандарми Чілі). В обох реченнях має місце компресія суб'єкта.

У реченні з дієприкметниковим (як і з дієприслівниковим зворотом) суб'єкт основної і додаткової дії може бути той самий. Наприклад: *Хрестами витканий, старий херсонський килим Подарувала нам на спомин наша мати* (Т. Масенко). У таких конструкціях має місце редукція суб'єктного компонента в синтаксичному звороті. Можлива також редукція суб'єктного або предикативного компонента при введенні непоширеного члена

речення із двоспрямованими зв'язками, наприклад, предикативного означення або обставинного слова: *Семен повернувся збуджений. Дорогою дівчина мовчала.*

Синтаксична деривація, спрямована на розвиток структури поліпредикативного речення, в основному здійснювалася: 1) в напрямі ускладнення предикації за рахунок уведення компонента з потенційно предикативним значенням – передусім, за рахунок зростання предикативності іменних форм; 2) розгортання внутрішнього складу стрижневим компонентом синтаксичного звороту [Мельничук 1966, с. 164–190]; 3) засобом інтонаційного виділення, зміни прямого порядку слів, які закріплюють певну самостійність компонентів з потенційною предикативністю; 4) ускладненням семантики і синтаксичних зв'язків слів, зумовлених накладанням на атрибутивні значення відтінків додаткової предикації. Речення, ускладнені значеннями додаткової предикації, за визначенням О.С. Мельничука, «з погляду синтаксичної організації ... залишаються в межах загального типу простого речення, хоча функціонально, а частково і формально, наближаються вже до речень складних» [Там само, с. 165]. Повністю поділяючи цю думку, вважаємо, що цей термін – «поліпредикативне речення» – цілком можна використовувати щодо структури простого речення, ускладненого компонентом із потенційно предикативним значенням.

Мовна дійсність дає багатий матеріал для дослідження структури поліпредикативного речення. З погляду функційної семантики науковий інтерес становить проблема поєднання смислових відношень у межах одного простого речення, вивчення ролі відмінкових форм в організації внутрішнього складу синтаксичних конструкцій, що виражають значення додаткової предикації. У будь-якій мові, яка функціонує, граматичні форми слів зумовлені соціальною потребою. «Оформлення слова, – писав І. І. Мещанинов, – виконує певну соціальну функцію, яка не залишається тією самою. Її зміна відображається на граматичній формі – іноді в її побудові, іноді в її соціально важливому змісті» [Мещанинов 1982, с. 5]. Проблема поєднання двох предикативних відношень – основної та додаткової предикації, – до якої зверталось багато вітчизняних і зарубіжних учених, приваблює тим, що в дослідженні поліпредикативного речення пізнаються процеси синтаксичної компресії та редукації, які супроводжуються змінами

синтаксичного зв'язку словоформи з ускладненою функцією [Супрун 1977, с. 22–51].

Ускладнення предикації простого речення за рахунок уведення компонентів із потенційно предикативним значенням здійснювалось на основі поступових змін у характері синтаксичних і формально-синтаксичних зв'язків слів. Компонент із потенційно предикативним значенням у реченні ослаблює свій прислівний зв'язок і семантично тяжіє до предиката-присудка. Словоформа або синтаксичний зворот, вступаючи в подвійні зв'язки, реалізує семантично складну структуру: компонент, який поєднує функцію поширювача речення (одного з членів або предикативної основи) і функцію другого (додаткового, другорядного) предиката-присудка. Наприклад: *Він хлопчаком любив слухати казки. Колись царі йому (Т.Г. Шевченкові) бажали долі – Труїли душу трутою неволі, Лишень живим не встигли розп'ясти (А. Малишко); Юнак сидів замислений. У квартирі Василя Земляка коні дивились з картин – довгогриві, казкові і смирні, запряжені в плуг (П. Загребельний).*

Вибір словоформи або цілого словосполучення залежить від проекції синтаксичного відношення. Наприклад, у наведених конструкціях вибір словоформи орудного відмінка для вираження часу дії, щодо якого характеризується головна дія: *Любив слухати казки, коли був хлопчиком; ...Не встигли розп'ясти, доки був живий* (за життя); вибір словоформи називного чи варіантного орудного для вираження значення супутнього стану: *Юнак сидів + Він був замислений (замисленим)*; вибір особливого означення – ад'єктивної форми або дієприкметникового звороту з метою посилити ознаку предмета, показати його у становленні, в розвитку: *Коні дивилися з картин + Вони були довгогриві, казкові і смирні + Їх запрягали в плуг.*

Крім проекції синтаксичних відношень, важливу роль відіграє також стилістична зумовленість структури речення. Динамізм синтаксичних конструкцій, можливість варіювання й утворення синонімічних структур – усе це базується на функційній семантиці граматичних форм слів, які конституюють речення і поширюють його предикативну основу. Цей аспект, як зазначав Ш. Баллі, є важливим у стилістичному дослідженні мови й мовлення [Баллі 1961, с. 20].

5.2. Орудний апозитивний у структурі поліпредикативного речення

Роль парадигми відмінкових форм іменника у створенні парадигми речення і його семантико-синтаксичної структури визначається, з одного боку, статусом класу слів (частин мови), якому належать ті чи ті категорії, а з іншого – природою синтаксичних відношень, у яких беруть участь словоформи кожного класу слів.

У сучасній українській мові серед відмінкових форм, які у структурі простого речення вступають у подвійні синтаксичні зв'язки, виділяється словоформа орудного з темпоральним значенням, як, наприклад: *Мене мій батько ще хлопчиком брав з собою на трактора* (М. Зарудний).

Ще О.О. Потебня помітив функційну своєрідність словоформи орудного відмінка, яка, за його словами є позначенням суб'єктивного минулого, що своєю тривалістю визначає час дії [Потебня, т. I-II, с. 489].

Обстоюючи думку про те, що цей орудний заміняє просту апозицію, а не є засобом скорочення підрядного речення (погляд Ф.І. Буслаєва), О.О. Потебня зазначає, що орудний апозитивний займає середину між присудком та атрибутом і зовсім не передбачає енергії дієслова, залишаючи присудок «самотійним помітно більшою мірою, ніж з предикативного атрибута (при дієсловах. – М.П.) меншої, а тим паче більшої енергійності» [Там само, с. 490]. Однак у дослідженні синтаксичної природи такої словоформи орудного і зараз залишається багато спірних питань. Учені заявляють подвійну залежність словоформи орудного – від присудка і підмета (або додатка) і про складне предикативно-атрибутивне значення, що дає підстави віднести їх (разом з іншими словоформами) до так званого предикативного означення [Křížkova 1969; Тимофеева 1970; Кононенко 1975] або виділити його як дублексив з атрибутивно-обставинним часовим значенням [Чеснокова 1973, с. 22-23].

У розмежуванні функцій орудного з темпоральним значенням та інших типів предикативного означення переважно використовують критерій семантичний: атрибутивно-обставинний орудний з темпоральним значенням позначає ознаку предмета як його стан, у межах якого перебігає дія, на відміну від атрибутивно-

обставинного супутнього стану, який «виявляється як ознака предмета лише одночасно з певною дією» [Там само, с. 25, 29]. Але недостатність семантичного критерію є очевидною при зіставленні словоформ орудного атрибутивно-обставинного і власне часового, наприклад: *Виїхав з села малим хлопцем* і *Виїхав з села раннім ранком*.

Відмінність між означально-предикативним значенням й атрибутивно-обставинним значенням супутнього стану, як і між атрибутивно-обставинним і власне часовим, зумовлена насамперед неоднаковим типом структурної організації словоформ у простому моно- і поліпредикативному реченні.

Так, словоформа орудного часу вступає в слабкий зв'язок із дієсловом-присудком простого речення, беручи участь у поширенні його структурної основи як компонент, який займає факультативну позицію обставини часу. У формуванні смислової структури речення темпоральні відношення є додатковими до предикативних відношень. Часовий параметр може характеризувати будь-яку дію або процес, тому факультативну позицію обставини часу може займати словоформа прислівника, іменника або прийменниково-відмінкова конструкція з часовим значенням при дієсловах різної семантики. Семантичний тип іменників, які включають сему «темпоральність», відповідає типові відношень у реченні [Арутюнова 1976, с. 122], тобто тут діє принцип відповідності лексичного значення слова його семантичній функції.

Інший характер зв'язку виступає в реченні, де словоформа орудного виражає додаткову інформацію. Так, у реченні *Син шахтаря і сам шахтар, ще підлітком кинувся в киплячий казан революції* (О. Гончар) орудний має темпоральне значення, однак функційно відрізняється від орудного часу. Словоформа *підлітком* конденсує в собі предикативне значення і темпоральне, що простежується при трансформуванні речення: *[Він] кинувся в киплячий казан революції* (основна предикація) – *[Він] був (на той час) підлітком* (другорядна предикація) = *Тоді у віці підлітка [він] кинувся в киплячий казан революції* (темпоральне обставинне значення).

Зв'язок словоформ орудного в цьому реченні зумовлений характером відношень, у яких вона бере участь. Виражаючи додаткову предикацію, цей компонент вступає у подвійні зв'язки – з підметом і присудком. Слово *підлітком* логічно узгоджує свою форму за значенням роду і числа з підметом, які перебирає на себе

і форма дієслова-присудка. Значення словоформи орудного зумовлюється ще одним типом відношень – особи / не особи: іменник, який позначає вік людини, виражає відповідну цьому значенню роль обставини часу. Однак це темпоральне значення осмислене не в чистому вигляді, а як ознака стану, який нашаровується на основну предикацію [Křížkova 1969, с. 24] – стан особи мислиться одночасно з позначенням часу перебігу дії.

Темпоральне значення реалізується: а) як ознака людини за віком (*дитина, підліток, юнак, дівчина, жінка, баба, молодий, старий, сімнадцятирічний* тощо); б) ознака за родом занять, за певною порою чи діяльністю людини (*пастух, школяр, солдат, студент, аспірант, рядовий* тощо).

Однак апозитивне значення орудного сприймається лише на основі співвіднесеності з основною предикацією як ознака стану, що позначає часовий відрізок, упродовж якого відбувається дія, характеризувався стан. Пор., наприклад: *А який же то парубок був, і веселий, і повновидий, як місяць!* (Марко Вовчок); 2) *Пригадую: маленьким ще хлоп'ям ... куценькі штаненята підкачавши, з торбинкою через плече, заходив у тиховодь романівського ставу із удочкою Дмитрик у руках* (М. Рильський); 3) *Я вийшов з інституту в 1914 році з умінням учити школярів, політично неписьменним і темним юнаком дев'ятнадцяти з половиною років* (О. Довженко); 4) *Коли ж це вона дівчиною встигла стати? Ще влітку плямистим од вітру і міднолицим од сонця підлітком бігала в економію* (М. Стельмах). У перших двох реченнях словоформи орудного (*парубком, хлоп'ям*) виражають темпоральне значення, а в двох наступних – поєднує предикативне й обставинне (означальне) значення, позначаючи ознаку людини за віком (який вийшов з інституту? і який мала вигляд?).

Темпоральне значення ослаблюється або зовсім нівелюється в контекстуальному оточенні, де виступають додаткові лексичні елементи, включаючи сему «час», «пора»: *Ще влітку ... підлітком бігала в економію*. У сполученні з часткою *ще* і прислівниками *зовсім* (*ще зовсім*) темпоральне значення орудного помітно посилюється: *Ще зовсім підлітком підвозив влітку воду трактористам* (О. Гончар).

Отже, словоформа орудного вступає в подвійні синтаксичні зв'язки, беручи участь у вираженні двох типів відношень – додаткової предикації та означальних (характеристика часу). Нашарування кількох значень, які отримали назву «атрибутивно-обставинних з часовим значенням», виражається як формою слова,

так і додатково порядком розташування цієї форми. Контекстуальна зумовленість словоформ з темпоральним значенням є тією перешкодою, що обмежує вживання конструкцій з ними тільки: розмовним мовленням, використанням у художньому, рідше – публіцистичному стилях. В інших книжних стилях, особливо науковому, газетно-інформативному, діловому, використовуються конструкції складнопідрядного речення з підрядними часу. Наприклад: *А як була ще дівчиною, то огонь була, не дівка* (Панас Мирний); *Дівчиною як була, сміється, щебече* (Марко Вовчок); *Коли вони були ще підлітками, Володька, повернувшись з Уралу, з евакуації, вперше прийшов провідати Івана* (О. Гончар).

5.3. Відмінкова форма як засіб реалізації синтаксичних потенцій прикметника в атрибутивному й предикативному функційних значеннях

Словосполучення «як синтаксична одиниця, що виникає на основі реалізації синтаксичних потенцій слова» [Шведова 1971, с. 27], і така, що виконує роль поширення внутрішнього складу речення, характеризується здатністю стрижневого слова приєднувати форми залежних слів. Стрижневе слово може по-різному реалізувати свої можливості приєднанням залежних форм як необхідного контекстуального оточення в реченні, що зумовлюється передусім граматичною природою тієї частини мови, до складу якої воно входить, а також семантикою слів, які сполучаються, і характером відношень.

Прикметник за своєю синтаксичною функцією характеризується як залежне від іменника слово, що виражає через атрибутивні відношення ознаку предмета. Граматично залежний прикметник в атрибутивному словосполученні не виявляє активних валентних ознак [Грищенко 1978, с. 7], так само як і в структурі речення, виконуючи свою первинну функцію означення. Активну реалізацію необхідних чи можливих синтаксичних зв'язків з іншими словами в реченні прикметник отримує лише у функції вторинних – предикативної і напівпредикативної функцій – як компонент, який організовує підрядних зв'язків відмінкових форм імені або прийменниково-іменникових конструкцій.

Ще О.О. Потебня спостеріг специфіку значень орудного, поєднуваного з прикметником, який позначає якість. Потрактування особливостей синтаксичного зв'язку й синтаксичної ролі прикметника, що керує формою орудного відмінка, в працях О.О. Потебні пов'язана з осмисленням загальної теорії предикативності й ученням про предикативну основу речення. Хоча безпосередньо про предикативну функцію прикметника, який зумовлює вживання орудного, О.О. Потебня не висловлювався, однак його зауваження щодо аналізу сполучень типу «високий на зріст» дають підстави вважати, що орудний приад'єктиві він розглядав як структурний елемент речення, який перебуває у сфері предикативної (основної або другорядної) ознаки. Учений пише: «Високий на зріст» означає, що висота полягає в зрості... Основний фон (тіло) речення полягає в узгодженні прикметника, його мислимості в іменнику, але нове значення орудного деякою мірою віддаляє прикметник від іменника» [Потебня 1958, с. 465].

Думку про зумовленість форми орудного відмінка предикативним прикметником висловив пізніше О.М. Пешковський, визначивши орудний «обмеження» єдиною керованою формою, «спеціально приад'єктивною за значенням» [Пешковский 1938, с. 326]. Однак і в наступних граматиках і дослідженнях приад'єктивного керування наголошувалося передусім на впливові на прикметники словотвірно пов'язаних з ними дієслів, а ад'єктивні словосполучення розглядалися на фоні дієслівних [Шахматов 1941, с. 313, Тимченко 1926, с. 90–91]. На сучасному етапі дослідження приад'єктивного керування пов'язують з розвитком у прикметниках вторинних (предикативної та напівпредикативної) функцій [Мразек 1964, с. 104–107; Прокопович 1966, с. 216–225].

Як свідчать пам'ятки давньоруського письма, орудний обмеження здавна вживався при прикметниках та іменниках, а також при деяких дієсловах, однак найбільш активно він функціонував у сполученні з прикметниками короткої форми, які виконували роль іменної частини складеного присудка [Сравнительно-исторический синтаксис 1968, с. 261]. Подальший розвиток предикативних функцій прикметників у східнослов'янських мовах позначений неоднаковими тенденціями: у староукраїнській мові широко використовувались у

предикативній функції членні форми прикметників, на відміну від староруської мови, де повна і коротка форми прикметників мали різну граматичну спеціалізацію (перша називає ознаку, що мислиться поза часом, а друга – «якісний стан, який виникає і має перебіг у часі» [Виноградов 1947, с. 263]).

У сучасній українській літературній мові коротка форма прикметників майже повністю вийшла з ужитку, а повна вживається як в атрибутивній, так і в предикативній функціях. Ці особливості розвитку предикативної функції в прикметнику позначились і на розвитку ад'єктивних словосполучень із залежною словоформою орудного відмінка. У сучасній українській літературній мові роль стрижневого слова словосполучень цього типу виконують лише повні форми прикметників.

Ад'єктивні словосполучення із залежною словоформою орудного виражають відношення обмеженості вияву ознаки. Сполучаючись із якісним прикметником, словоформа орудного відмінка позначає предмет, який обмежує в прикметнику внутрішню якість (наприклад: *норовистий характером, щирий серцем, молодий літами, багатий думками*) або позначає зовні виражену ознаку людини (іншої істоти чи предмета, наприклад: *гарний лицем, високий зростом, рівний станом, привабливий речами, багатий лісами, великий розмірами*).

Словоформа орудного загалом не зумовлена прикметником, тобто не визначена смислом стрижневого слова (пор.: *дівчина гарна – дівчина гарна собою – дівчина гарна лицем – дівчина гарна з лиця; край багатий – край багатий лісами – край багатий на ліс*), проте вона видозмінює зміст предикативної ознаки, доповнюючи його відтінок. Це особливо помітно, якщо порівняти значення орудного у наведених прикладах з утвореннями, що стрижневим словом мають коротку форму предикативного прикметника *повен*, наприклад: *Цей передатчик повен моєю ніжністю, моєю любов'ю* (О. Гончар). Словоформа орудного відмінка при слові *повен* є облігаторною, вона обумовлена смисловою недостатністю стрижневого слова (*повен чого? або повний чим?*). На думку О.О. Шахматова, орудний при таких словах (*полон, обилен*) виражає завершеність пасивної ознаки відповідного прикметника [Шахматов 1941, с. 347].

У сучасній українській мові прикметники у функції стрижневого компонента словосполучення, що керує словоформою

орудного відмінка, нечисленні. Їх можна об'єднати у кілька семантичних груп:

а) якісні прикметники, що позначають ознаку або властивість предметів, внутрішньо осмислених людиною в позитивному чи негативному аспекті: *добрий, дорогий, багатий, бідний, лагідний, мудрий, гарний, красивий, гожий, чистий, щасливий, приємний, неприємний, дурний, огидний, противний* тощо;

б) якісні прикметники, що позначають ознаку зовнішності людини (істоти) або предмета: *високий, широкий, малий, великий, рівний, товстий, тонкий, великий, глибокий* тощо;

в) якісні прикметники, що позначають ознаки особи (істоти) як фізичний чи психічний стан: *хворий (слабий), бадьорий, злий, тихий, відвертий, старий, сильний, міцний, веселий, слухний, блідий* тощо.

Розвиток предикативної функції у прикметнику впливає на його валентність та синтаксичну дистрибуцію. У зв'язках словоформ орудного відмінка з прикметником помітна тенденція до обмеження кола іменників, що виступають у предикативній функції.

У ролі залежного компонента в ад'єктивному словосполученні виступають іменники, що позначають: а) частини тіла людини (істоти): *гарний обличчям, рівний станом, хворий очима, блідий лицем, розумний язиком*; б) конкретні предмети або узагальнені поняття, що характеризують особу: *відомий працями, приємний голосом, хоробрий вдачею, міцний духом, щасливий душею, славний ділами, багатий душевною красою, огидний вчинками, добрий словами (на слова), молодий літами (на літа)*.

Ширші можливості обмежувальних відношень, виражених словоформою орудного відмінка, в іменниках на позначення ознаки. Словоформа орудного може вказувати на обмеження будь-якої ознаки. Наприклад, *багатий корисними копалинами, лісом, запасами води і т.ін. край; бідний рослинністю (степ), бідний асортиментом; бідний думками (твір), неприємний запахом (напій); неприємна виглядом (на вигляд) споруда; міцний фундаментом (дім); міцний смаком (на смак) і запахом (відвар); виразний лініями (ескіз); виразний змістом (за змістом) і формою (твір мистецтва)*. Однак кожен прикметник утворює словосполучення з іменником вибірково, відповідно до його синтаксичної заданості (наприклад, *малий розмірами (обсягом, об'ємом); дорогий вартістю (ціною)*).

Словоформа орудного у приад'єктивній позиції залежно від семантики іменника може синкретично виражати, крім обмеження внутрішньої ознаки, і відтінки обставинного значення: способу вияву ознаки, причини або допусту. Проте ці додаткові відтінки виразно виявляються тільки в структурі речення, якщо прикметник виконує предикативну функцію або виражає значення вторинної предикації. Наприклад: *Гострослівний Тихін узяв на сміх Марка... Собою непоказний, низькорослий, в юхтових чоботях, задивляється теж на дівчат!* (К. Гордієнко). *Сильні тілом, могутні духом мусять найбільше горе переносити без жодної сльозинки* (Ю. Збанацький).

Орудний обмеження позначає якісну ознаку, що може переходити у значення «якісного стану», у динаміці, оскільки прикметник у предикативній та напівпредикативній функції характеризується граматичним значенням часу. Як відзначає Н.Д. Арутюнова, однією з причин неоднакових норм утворення словосполучень і речень є різна природа виражених у них відношень; «динамічні відношення предикації більшою мірою визначається планом смислу, ніж статистичні відношення атрибутивного типу, що підпорядковані формальним правилам морфологічного характеру» [Арутюнова 1976, с. 12]. Пор. наприклад, значення орудного обмеження при прикметнику в атрибутивній функції і орудного (а також місцевого) у поєднанні з прикметником у напівпредикативній і предикативній функціях: *Чи не впізнають вони в думках людей, чистих серцем і мудрих у своїх помислах, невтомних у праці і багатих своїми діяннями, власного майбутнього?* (Ю.Збанацький). *Людина, що вбога душею, дрібна умом, чи змогла б досягнути складні прояви людського серця?* (К. Гордієнко).

Субстантивований прикметник у позиції суб'єкта (підмета), керуючи словоформою орудного відмінка, виражає атрибутивно-предикативне значення. Наприклад: *Черстві серцем не досягнуть палкої краси слова* (К. Гордієнко). Прикметник у функції підмета або атрибутивного члена речення, поєднуючись зі словоформою орудного обмеження (*черстві серцем люди, черстві серцем*), доповнює предикативне значення, виражене дієсловом *не досягнуть*, значенням причинової зумовленості: *Не досягнуть краси слова люди, які черстві серцем; Не досягнуть краси слова люди, що (бо) черстві серцем.*

Значення причинової зумовленості може виявлятися вже на рівні утворення словосполучення (наприклад, *огидний своєю ненавистю, чарівний дитячою наївністю, смішний своєю*

забудькуватістю), однак як у словосполученні, так і в реченні це значення завжди виражене на основі домінантного, реалізованого словоформами орудного відмінка, відношення обмеження ознаки. Наприклад, *Людина кине́ться в огонь, незламна волею, щоб перетяти ворожі наміри і загрози* (К. Гордієнко).

Словосполучення із залежною словоформою орудного є живим структурним типом, хоча виявляють деякі стилістичні обмеження: вони властиві розмовному мовленню. В інших стилях трапляються варіантні форми родового та місцевого відмінків, прийменниково-іменникові конструкції типу *бідний на ліс край; цікавий за змістом твір*.

5.4. Орудний у синтаксичних зв'язках із дієприкметником

Пасивні дієприкметники, похідні від перехідних дієслів, у сучасній українській літературній мові є основними формами вираження предикативної ознаки у пасивних конструкціях. Однак їхнє пасивне значення може бути реалізоване тільки на рівні речення, якщо дієприкметник виступає елементом структури присудка (головного члена односкладного речення) у поєднанні з орудним – номеном особи-діяча. Пасивна конструкція з предикатом, вираженим зв'язкою і дієприкметником, так само як і конструкції з дієсловом-предикатом пасивного стану, функціонує як трансформи активних, тобто виступає на основі опозиції: «активна – пасивна» конструкція. На рівні словосполучення дієприкметник не реалізує своєї пасивної ознаки повною мірою, зокрема, у дієприкметниковому звороті, що функціонує у прислівній (присубстантивній) позиції з атрибутивним значенням. Його пасивність частково нівельована, навіть за наявності словоформи орудного, оскільки словосполучення віддаляється від опозиції «активна – пасивна» конструкція.

Смислова структура пасивних дієприкметників в індоєвропейських мовах була зумовлена характером дієслова (перехідного або неперехідного). Інтранзитивність дієслова виражали тільки вищо-часове значення, причому похідні від них дієприкметники були непродуктивними, і тільки в транзактивних була присутня опозиція стану: дієприкметник виражав (на відміну від активних) інактивність граматичного суб'єкта, хоча могло бути

й медіально-пасивне значення. Непослідовність вираження відношень стану у дієприкметників властива не тільки українській мові, а й тим сучасним мовам, у яких активні дієприкметники вийшли з ужитку [Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов 1966, с. 241, 244-245; Жовтобрюх, Волох, Самійленко, Слинько 1980, с. 224].

Активні дієприкметники, в яких це значення не залежить від перехідності / неперехідності, здавна виражали ознаку як наслідок тривалої дії, здійснюваної суб'єктом, наприклад: прикметник дієприкметникового походження *працюючий* має вихідне значення – *той, хто працює*. Пасивні дієприкметники, похідні тільки від перехідних дієслів, виражають ознаку як наслідок результативної (іноді багатократної) дії, зумовленої зовнішнім джерелом, без активного діяча (наприклад, *застелений скатеркою стіл; розчинені навстіж вікна; нагріта сонцем земля; зігнуті від вітру куці; виорана нива*).

У приіменній позиції актанта предикативної основи речення дієприкметник здатен приєднувати не тільки словоформу орудного на позначення ознаки, але й інші словоформи. Однак, вступаючи у вираження відношень додаткової предикації, дієприкметниковий зворот переважно позначає ознаку як наслідок дії особи з діячем або предметом, що став причиною дії. Пор.: *Висаджені кілька років тому, дерева вже дали перший урожай* – *Дерева дали перший урожай* (основна предикація) + *Дерева висадили кілька років тому* (додаткова предикація). *Небо, засіяне зорями, розіслалося над головою* – *Небо розіслалося над головою* = *Небо зоряне* (*Небо всіяли зорі*).

Дієприкметниковий зворот з атрибутивною функцією перебуває в таких конструкціях у подвійних зв'язках і виражає двоспрямовані відношення: власне атрибутивне (узгоджуючись з іменником – підметом) і відношення другорядної предикації або атрибутивно-предикативне відношення.

На дієприкметниковий зворот, до складу якого входить і залежна словоформа орудного (інструментального, способу дії), а також інших відмінків іменника, прийменникові конструкції, прислівники, нашаровуються значення додаткової предикації, супровідної основній предикативній ознаці, вираженій дієсловом-присудком. Пор. у реченні: [Тоня] *вхопилася рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор, - цей теж був заснований на вугіллі*

(О. Гончар), у якому словоформи орудного відмінка при дієприкметнику схожі функційно, але не тотожні, оскільки атрибутивне словосполучення *напечений сонцем ілюмінатор* входить у предикативний зв'язок речення не безпосередньо, а через актант основного дієслова-предиката (*вхопилася за ілюмінатор*), виражаючи додаткову предикативність (*напечений сонцем ілюмінатор* означає: він нагрівся під сонцем, став гарячим). Другий дієприкметник у наведеному прикладі виступає частиною складеного іменного присудка (тобто не перебуває у підрядному зв'язку) пасивної конструкції. Його пасивність зумовлена орудним (суб'єкта у нульовій позиції), що співвідносить дію з діячем: *Павуки заснували ілюмінатор павутинням*. Орудний суб'єкта при пасивному дієприкметнику можна замінити безособовою конструкцією на *-но, -то*, проте цього не можна зробити з дієприкметниковим зворотом, що виступає в приіменній позиції, виконуючи атрибутивну або напівпредикативну функцію.

Одиничний дієприкметник, функціонуючи у приіменній позиції з атрибутивним значенням, тільки у спеціальних умовах контекстного вживання може виражати додаткову предикативну ознаку. Цьому сприяє інтонаційне виділення його в реченні, зміна порядку слів щодо опорного слова (іменника, співвідносного з іменниковим займенником), наявність умовно-причинових відношень тощо. Виконуючи атрибутивну функцію, пасивні дієприкметники здатні втрачати дієслівні ознаки і переходити в прикметники. При цьому нівелюється значення способу і відтінок видно-часового моменту. Пор.: *завчені дитиною слова – завчені слова; вибрані вчителем твори – вибрані твори* [Потебня 1958, т. 1, с. 459].

У сучасній українській мові дієприкметники з функцією атрибутивною, напівпредикативною і предикативною формально не розмежовуються. Проте вони розрізняються синтаксично: особливостями синтаксичного зв'язку та неоднаковими можливостями вираження атрибутивних, напівпредикативних або предикативних відношень. Відмінкові словоформа орудного вступають у неоднакові зв'язки з пасивними дієприкметниками: структурної зумовленості (орудний суб'єкта дії) або приіменного підпорядкування (орудний зовнішнього джерела), що зумовлено неоднаковими функціями орудного відмінка.

У прислівному зв'язку дієприкметник, не перебуваючи в особливих умовах, зокрема зміни порядку слів, виділення

інтонацією тощо, виконує свою первинну функцію. Функція напівпредикативна для дієприкметника є вторинною [Мельничук 1966, с. 176]. Дієприкметникова форма у напівпредикативній функції перебуває у подвійних зв'язках: у прислівній залежності від іменника у формі називного відмінка, додатка у знахідному та інших непрямих відмінках, а також іменної частини складеного присудка й опосередковано у зв'язках із компонентами предикативної основи речення.

Напівпредикативна функція дієприкметника є функцією вторинною, як і функція предикативна. Разом із переміщенням дієприкметникової словоформи у ближчу до центральної позиції змінюється функція орудного у дієприкметниковому звороті. У предикативній конструкції словоформа орудного перебуває у зв'язках взаємозумовленості, в яких обидва члени є конструктивно обов'язковими, їхнє вживання зумовлене конструкцією речення (пасивною). Становлення категорії суб'єкта у пасивній конструкції зумовлено потребою вираження неактивної дії. Орудний зі значенням суб'єкта дії, отже, можна пов'язувати з розвитком самої структури речень цього типу, що істотно відрізняються від словосполучень – дієприкметникових зворотів і речень з ними. Розвиток напівпредикативної конструкції, якій передують практична потреба у вираженні суми інформації, відображає перебудову граматичних форм. Дієприкметниковий зворот формується за законами номінативної одиниці словосполучення. У міру зростання у попередні епохи дієслівності в цій іменній словоформі і розвитку її здатності до поширення за рахунок інших словоформ шляхом поступового підпорядкування (керування) у цей зв'язок передусім потрапляв орудний інструментальний, здатний виражати не тільки пряме знаряддя дії, але й предмет, що став причиною (джерелом) дії. Ця особливість орудного інструментального могла стати умовою вживання його при пасивному дієслові у функції суб'єкта, а також умовою поступового формування на основі дієприкметникового звороту підрядного речення з перерозподілом у ньому функцій орудного, називного та знахідного відмінків, де орудний зовнішнього джерела переходить у називний із функцією підмета (*Зошити, принесені вчителем – Зошити, які принесла вчителька; Вулиці, заметені снігом – Вулиці, які позамітав сніг*).

Значення джерела дії, що виникло на базі інструментального, стало кроком уперед у напрямку синтаксизації орудного відмінка. Повної синтаксизації досяг орудний суб'єкта, що виступає як обов'язковий синтаксичний показник пасивності дієслова-присудка.

У дієприкметниковому звороті (непредикативна конструкція) словоформа орудного зі значенням джерела дії може бути опущена: *підпис, виведений старанно (великими літерами / в кутку / під текстом); освітлені звідусіль (зверху / добре / по-південному) будинки*. Це значення джерела дії спостерігається і в односкладних безособових реченнях, у яких дія мислиться як незалежний від діяча стан. Про первинне (вихідне) значення джерела дії писав О.О. Потебня: «Незважаючи на те, що безособові звороти (*дороги снігом занесло, замело*) близькі за ефектом до пасивних, вони в граматичному відношенні тим не менш відмінні». Тому, він вважав, що Ф. Міклошич (IV, 692) мав рацію, коли орудний у таких випадках зараховував до орудного знаряддя, а не до орудного при пасивному присудку (*дороги занесені снігом*) [Потебня 1958, т. 1-2, с. 449].

У дієприкметниковому звороті позицію зовнішнього джерела дії може займати іменник, передусім, назва істоти, а також іменник, що позначає неістоту, проте словоформа орудного, позначаючи дію істоти, не займає при дієприкметнику позиції суб'єкта, оскільки така позиція може бути реалізована тільки у предикативній конструкції – у реченні. Це дає підстави розмежувати функції орудного суб'єкта у структурі речення і орудного зовнішнього джерела – в структурі словосполучення – дієприкметниковому звороті. Термін «зовнішнє джерело» може бути використаний і для синтаксичного значення словоформ у безособових реченнях, оскільки позиція підмета у них лишається незаповненою: предикат виражає стан як наслідок вияву стихійної сили.

У тісному взаємозв'язку категорії відмінка з категоріями дієслова відображена геніально підмічена О.О.Потебнею історична тенденція розвитку слов'янського речення у напрямку посилення дієслівного начала за рахунок предикативності імені, - передусім, дієприкметника, що функціонує у минулому як незалежна від дієслова форма [Білодід 1977, с. 39-50.]

У становленні синтаксичної структури речення, в організації лексико-граматичних засобів на синтаксичному рівні однією з найважливіших ознак з найдавніших часів було те, що зростання обсягу предикації відбувалось у межах простого речення за рахунок іменних словоформ дієприкметника, а далі – іменника і займенника. Як зазначає А. Мейє, в індоєвропейський період завдяки наявності іменних дієприкметникових форм не було необхідності у ряді випадків використовувати підрядні речення [Мейє 1938, с. 376.]

Розвиток поліпредикативної структури простого речення охоплює великий історичний період. На думку вчених, тільки під кінець індоєвропейського періоду з'являється новий структурний тип – складне речення. Така тривалість становлення нової структури речення була зумовлена складною перебудовою синтаксичних зв'язків усередині речення, що безпосередньо відображали зв'язки між дієслівними та іменними граматичними категоріями, і перебудовою елементів синтаксичної структури речення, зокрема і перерозподіл функційних значень між відмінками, з одного боку, і відмінковими словоформами і прийменниково-відмінковими конструкціями – з іншого. У цій складній перебудові речення від простого до ускладненого дієприкметниковим (пізніше й дієприслівниковим) зворотом, а далі до складного, в надрах якого зароджувались елементи майбутнього складнопідрядного, орудний відмінок відігравав своєрідну роль тяжіння іменних форм (дієприкметника, прикметника, іменника) до дієслова, у сферу його енергії. Особливо виразно ця властивість виявилась у формуванні орудного предикативного, поява котрого, на думку О.О. Потебні, належить до найсвоєрідніших явищ слов'янських мов. Невипадково у геніальній праці О.О. Потебні так багато уваги приділено поясненню заміни інших (узгоджених) відмінків орудним іменника і прикметника. Розглядаючи процес становлення орудного предикативного, вчений підкреслює сильний зв'язок його з одними дієсловами і слабший – з іншими залежно від більшої або меншої енергії з боку дієслова і зв'язного з цим більшого або меншого спротиву іменних словоформ [Потебня 1958, т. 1-2, с. 487-488], орудного у функції предикативного означення, а також інших використань орудного.

На можливість ускладнення речення за рахунок іменних засобів вираження предикації звертали увагу багато вітчизняних

учених. У сучасних наукових дослідженнях аналізується роль іменних компонентів у структурі речення української, російської та інших слов'янських і неслов'янських мов; значна увага приділена відмінковим словоформам, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках. У процесі аналізу увага дослідників зосереджена передусім на особливостях цього зв'язку – так званого тяжіння (О.О. Булаховський), на характері семантико-синтаксичних відношень (Л.Д. Чеснокова), на своєрідності інтонації, пов'язаної з виділенням другорядних членів речення (у працях О.М. Пешковського, О.Г. Руднева та ін.). Найменш дослідженим лишається аспект структурно-функційний, спрямований на виявлення вторинних функцій відмінків, що обслуговують периферійні зони предикативної семантики, і тенденції розвитку поліпредикативного речення. Суперечливе питання про те, чи зміни у структурі ускладненого речення є наслідком «скорочення» цілого речення в окремий член (погляди Ф.І. Буслаєва), чи воно розвивається шляхом «ускладнення» і виділення іменних конструкцій (К.С. Аксаков, О.О. Потебня, О.О. Шахматов), не може бути вирішене однозначно. Формальний аспект граматичних значень розглядався і розглядається у тісному зв'язку з удосконаленням самої структури речення. Розвиток пізнавальної діяльності людини сприяє актуалізації багатьох відношень, що не були важливими або не були властивими у попередні періоди розвитку мови (В.І. Кодухов). Поява потреби для вираження раніше не актуалізованих відношень сприяє активізації граматичних засобів, викликає зміну їхніх функцій або ускладнення новим семантико-синтаксичним відношенням. Аналіз конструкцій із дієприкметниковим зворотом потверджує, що поліпредикативні відношення у простому реченні ускладнювалися компонентом семантично складним. Семантичне накладання означального та предикативного значень супроводжувалося формально-граматичною перебудовою цього компонента: він отримує певну самостійність і утворює свою конструкцію, виявляючи двоспрямований зв'язок. Відмінкова форма компонента, що формує синтаксичний зворот, узгоджується з формою опорного слова, з яким поєднується дієприкметник. Натомість у внутрішніх зв'язках залежних від дієприкметника словоформ головну роль відіграє та, на котру переноситься семантика діяча, джерела дії, знаряддя тощо.

5.5. Синтаксична організація відмінкових словоформ у дієприслівниковій конструкції

Валентність як точка перетину лексичної семантики і синтаксису (М.Д. Степанова, Г. Хельбиг) виявляється у дієслівній лексемі як здатність відкривати позиції суб'єкта і об'єкта, що в різних формах дієслова реалізована по-різному. Якщо в особових формах дієслово може абсолютно реалізувати потенційні можливості синтаксичної сполучуваності, то в іменних його формах спостерігається обмеження в реалізації синтаксичних зв'язків, зумовлених морфологічною валентністю дієслівного слова.

За ознакою незмінюваності і здатності поєднуватися з фінітними формами дієслова як детермінанти з обставинним значенням, дієприкметник зближується з прислівником. З іншого боку, граматичне значення дієприслівника виражається в категорії виду і своєрідно часу, а також у синтаксичних зв'язках, властивих дієслову. Однак специфіка функцій дієприслівника визначає характер його граматичного значення: виконуючи роль поширювача структурної схеми речення і поєднуючи в собі семантику вторинної предикації («другого присудка»), дієприслівник виражає дію у співвіднесеності з основною дією.

Формування категорій дієприслівника в слов'янських мовах на основі активних дієприкметників історично було обумовлено потребою виражати ускладнені предикативні відношення: характеристику особи або предмета, відповідно до виконуваної ним дії або стану і додатково через іншу дію [Мельничук 1966, с. 64]. Активні дієприкметники у зв'язку з новою спеціалізацією набули нових ознак. Формальний зв'язок дієприслівника перемістився від підмета до присудка, хоча семантично він зберігає також зв'язок із підметом. Визначення синтаксичного зв'язку дієприслівника з основним присудком у реченні, за словами О.С.Мельничука, не суперечить тому, що дія або стан, виражені дієприслівником, належать підметові, тому що ця належність зберігається і при опосередкованості основного присудка [Мельничук 1966, с. 64].

Семантичний зв'язок із підметом зберегли дієприслівники, які узгоджувалися з іменником у називному відмінку, а ті, які поєднувалися за способом узгодження з іменником у непрямому відмінку, не зберегли з ними семантичного зв'язку і в сучасній

українській мові не утворюють дієприслівникових конструкцій типу застарілих *«Я бачив твого милого під горою орючи. Знайшла свою несущку на яйцях сидячи»*.

Саме ця особливість дієприслівника – вступати в подвійні синтаксичні зв'язки з компонентами структурної схеми речення зумовила неможливість утворення дієприслівників від безособових дієслів, що позначають природні явища (*дощити, засніжити, морозити*), фізичні чи психічні стани людини (*нудити, віритися, хотітися*), а також від дієслів, що виражають навколишній стан (*доноситися, чути*), та інших одноособових дієслів (*бракувати, вистачати, впасти* – про ціни, *вилізти* – про волосся, *нити* тощо).

Основною умовою функціонування дієприслівника або створеної ним конструкції є збіг суб'єкта дії, як загальна суб'єктна віднесеність основної дії чи стану (присудка або головного члена односкладного речення) та побічної дії чи стану, вираженого дієприслівником. Навіть у випадку віднесеності основної дії до двох або більше суб'єктів (однорідних підметів), дієприслівник семантично координується з кожним суб'єктним компонентом. Наприклад: *Пропускаючи поранених, Поля та Іван Артемович все стояли осторонь, ждали, ждали, поки всі не пройдуть* (О. Гончар). *У траншеї копошаться німці... Один, нахиливши голову, у важкому шоломі, поправляє чорну коробку..., другий солдат, присівши на дні траншеї, щось порається, часом підводячи голову...* (П. Гуриненко).

В односкладному дієслівному реченні, де суб'єкт не має формального вираження, основна та додаткова дія виражається у співвідношенні з невизначеною або узагальненою особою. Наприклад: *Біля гречки, знаючи, що вона піде на млинці, не перевтомишся* (М. Стельмах); *Займаючись питанням прискорення науково-технічного прогресу, інтеграції науки і виробництва, не слід ігнорувати досвід, набутий в індустріально розвинених зарубіжних країнах* (Вісник АН УРСР); *Зберігаючи провідну роль денної школи в забезпеченні зростання загальноосвітнього рівня, необхідно приділити також увагу докорінному поліпшенню роботи вечірньої школи* (Ком. України). Такі конструкції властиві книжним стилям – науковому, офіційно-діловому, публіцистичному. У художній літературі, публіцистиці можливі конструкції з дієприслівниковим зворотом при безособовому (функційно-безособовому) дієслові або безособово-предикативному слові, стилістично забарвлені як структури розмовно-побутового мовлення. Наприклад: *Важко*

матері, *таке згадуючи, гірко та сумно на душі* (Панас Мирний) *Слухаючи Геннадія, у Настусі потеплішало на серці* (Д. Бедзик). *Не допомогли ні скальпель, ані компреси з спеціальним розчином, і тільки покрутивши лампою, пощастило розібрати «4 лета княжил Святослав» («Р.У.», 26.08.82, III). Пор., розм.: Вийшовши на дорогу, нам пощастило зупинити машину. Вступивши до інституту, поталанило мені з друзями.* Поширеними є конструкції з дієприслівниковим зворотом, що поєднуються з інфінітивом як головним компонентом односкладного речення. Наприклад: *Ждати бою, стиснувши в грудку своє серце, німіти пальцем на гашетці зброї, не можучи відкрити вогонь, стримувати крик у грудях, припадати до землі, відчувати її холод і запах...*(П. Гуриненко).

Одиничний дієприслівник поєднується з безособовим, функційно-безособовим дієсловом і безособово-предикативним словом у ролі головного члена односкладного речення, якщо воно не ускладнене значенням додаткової предикації. У такому разі дієприслівник є адвербіалізованою формою і виступає, як і прислівник, у ролі обставини. Наприклад: *Десь дуже далеко гриміло не перестаючи* (О. Гончар). Пор.: *Гриміло не перестаючи (безперервно).*

Виражаючи в реченні значення другорядної предикації, дієприслівник або дієприслівниковий зворот не вимагають реалізації лівої валентності, як це властиво фінітним формам дієслова, а тільки семантично співвідносяться із суб'єктом-підметом. Навіть тоді, коли у складі дієприслівникової конструкції наявний компонент, виражений словоформою називного відмінка, семантично він збігається із суб'єктним компонентом, що займає позицію підмета. Наприклад: *Данило нерішуче постояв під захистом мальованих соняшників, нерішуче постукав у вікно і, сам злякавшись стуку, зиркнув на вулицю* (М. Стельмах). *Дівчина, розмовляючи сама з собою, повільно йшла вулицею. Дівчина і юнак, обоє захопившись музикою, нічого іншого не помічали.* Компресія суб'єктного компонента можлива тому, що основна та додаткова дія або стан характеризують одну особу або предмет.

На відміну від суб'єктного компонента, компоненти, що поширюють дієприслівник як опорне слово синтаксичного словосполучення, завжди реалізують морфологічну валентність дієслівної лексики в залежних словоформах за правилами поєднання. Дієприслівник у ролі компонента, що утворює

дієприслівникову конструкцію, реалізує праву валентність без будь-яких обмежень. За способом сильного дієслівного керування він приєднує словоформу знахідного або родового об'єкта, давального або орудного, залежно від синтаксичної позиції прямого об'єкта, об'єкта-адресата, об'єкта-інструмента, які вони можуть займати при основному дієслові-присудку: *зустрічаючи друга, запросивши гостей, виливши молока, догоджаючи матері, подарувавши дівчині усмішку, оволодівши фахом, показуючи екскурсантам місто, зав'язавши стрічкою волосся, подавши дітям рукою знак, розповівши учням про події в країні, доторкнувшись рукою до верхівки дерева* та ін. Відмінкові та прийменниково-відмінкові форми іменника, займаючи в дієприслівникових зворотах позиції об'єкта або детермінантів, усі підпорядковані головній, визначальній предикативній, функції опорного дієприслівника. Отже, ні словоформа називного відмінка, яка семантично дублює суб'єктний компонент (підмет), ні інші поширювачі складу дієприслівникового звороту не виконують у реченні самостійних функцій, однак саме залежні від дієприслівника об'єктні та детермінанти сприяють закріпленню в ньому семантики компонента, що виконує не тільки функцію напівпредикативну, а обставинну (детермінанта предикативної основи ускладненого речення).

Функційна спрямованість дієприслівника та дієприслівникового звороту, виражаючи додаткову предикацію, обумовлена двоспрямованістю його відношень до обох компонентів структурної основи двоскладного речення. Цим же пояснюється і можливість поєднання дієприслівника з головним членом односкладного речення й імпліцитно з узагальненим, невизначеним або ситуативно явним суб'єктом, тим більше, якщо суб'єкт отримує формальне вираження у словоформах непрямих відмінків або прийменниково-відмінкових формах. Пор., наприклад: *Ще заграють під льодом сльози, пролиті в нещасті, Вивергнуть кригу, б'ючи гранатами з дна* (Д. Павличко). – *Ой, чоловіче, чоловіче, - припадала до його грудей, уже плачучи серединою* (М. Стельмах). Інтонаційне виділення дієприслівника та дієприслівникового звороту як смислового посилення компонента з потенційно предикативним значенням є додатковим формальним засобом розмежування основної та додаткової предикації, хоч на власне семантичному рівні вони рівнозначні, але інформаційна цінність однієї з них залежить від форми вираження

предикативних ознак – присудком чи детермінантом. У реченні *Немовби щезник, вимчав ковзаняр... Регочучи, крутився він, як дзига* (Д. Павличко) значення особи, в присудку фінітної форми *крутився*, відповідає тому, що виражене формою дієприслівника *регочучи*: *Ковзаняр крутився + Ковзаняр регочав*. Цілком можливо, що у вираженні певних ситуацій компонент, що характеризується нашаруванням додаткової семантики, є інформативно основним у конкретному змісті пропозиції. Наприклад: *Раптом осікся, немов приторкнувся до сталі: Вивідав з поглядів, повних жури і скорбот, Що зрозуміли уперше, кого їм не стало, А зрозумівши, юрба виростає в народ!* (Б. Олійник).

Отже, формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні характеристики речень із дієприслівником та дієприслівниковим зворотом треба трактувати як семантично поліпредикативні. Вони є одним із засобів конденсації думки і виконують важливу стилістичну роль у виборі синонімічних синтаксичних конструкцій – простого ускладненого або складного речення. Відмінкові словоформи в дієприслівникових зворотах виконують функцію вторинної предикації, компонента, в якому предикативний зв'язок виражений усічено, через співвіднесеність із головними членами, утворюючи семантично складне речення. Дієприслівник реалізує своє формально-граматичне значення як компонент, що займає не периферійну синтаксичну позицію в реченні, а наближену до центральної. Це розуміння двобічності зв'язків дієприслівника і пересування його до центральних синтаксичних позицій у реченні відображає трактування його як «другого» присудка. Характеризуючи «другий» присудок, О.О. Шахматов писав: «Двоприсудковими називаю такі речення, які мають в другому (залежному) своєму складі поряд з головним словом цього речення, що виступає у ролі присудка, ще й друге слово, що відноситься безпосередньо до присудка за змістом і пов'язане з ним граматично; а оскільки присудок є залежним від підмета, але він входить до іншої частини речення, то і це слово має бути визнано присудком. На відміну від присудка, вираженого першим словом, такий присудок називаємо другим присудком; поєднуються ці два присудки одним загальним уявленням про час» [Шахматов 1941, с. 221]. За словами вченого, названі два типи присудків речення різні за формальними ознаками. У першому відмінкова форма іменника, прикметника, прислівника, дієприслівника та ін. «тісно

пов'язана з дієслівним присудком, мовби служачи його доповненням»; у другому форма іменника, прикметника та ін. відособлена від присудка або у деяких випадках могла б бути доповнена дієприслівником *будучи* [Шахматов 1941, с. 222]. Дієприслівник схарактеризовано як порядкований присудок, оскільки він відокремлюється від основного присудка, вираженого «дієсловом повного змісту, тим часом як дієслова існування (які найчастіше переходять у дієслова допоміжні) не поєднуються взагалі з дієприслівниками» [Шахматов 1941, с. 229].

Положення О.О. Шахматова про поліпредикативні прості речення, цікаві спостереження над характером семантики другого присудка, що виражає додаткові предикативні ознаки, не втратили своєї важливості і сьогодні. Розгляд субстантивних, ад'єктивних і дієприслівникових конструкцій в аспекті специфіки їхньої семантичної структури, що формує разом з іншими компонентами логіко-граматичний тип ускладненого речення, допомагає розкрити семантичні зрушення, які відбуваються в самій структурі речення [Адмони 1979, с.25].

5.6. Подвійні зв'язки ад'єктивного компонента зі значенням супутнього стану особи

Згортання двох або більше елементарних речень у семантично ускладненому реченні може відбуватися за рахунок введення ад'єктивного компонента зі значенням другорядної предикації, за яким характеризується особа (предмет) одночасно з дією або станом суб'єкта. У науковій літературі такий компонент позначається терміном *предикативне означення* [Шахматов 1941, с. 182, 223-224] або *предикативний визначник* [Чеснокова 1972, с. 39], що трактується як особливий член речення, який поєднує в собі семантичні ознаки присудка й обставини, перебуваючи у реченні у подвійних зв'язках із головними членами.

Предикативний визначник є структурно неоднорідним компонентом, проте спільним для всіх його структурних різновидів є синкретизм двох семантем – предиката і пов'язаного з ним визначника, який характеризує стан особи (предмета). Пор., наприклад: *Сотников перший спробував підвестися, але тільки-но поворохнув поранену ногу, як та нестерпно заболіла* (В. Биков). А

Олександра стояла грізна, бліда та жовта (М. Коцюбинський). *Нарешті з дверей вискочив захеканий і вкрай розлючений оберфюрер* (Я. Баш). У першому реченні словоформа називного відмінка порядкового числівника представляє спрощену елементарну конструкцію: *Сотников спробував підвестися + (їх було двоє) Перший з двох зробив спробу підвестися* (*Сотников спробував встати на ноги раніше іншого*). У другому і третьому реченнях форма називного відмінка прикметника та прислівник представлені спрощеними елементарними реченнями, що передають інформацію про стан особи: *Олександра стояла + Вона була грізна, бліда та жовта; Вискочив оберфюрер і Він був захеканий і розлючений /унаслідок того, що хтось /щось/ його розізлив (розізлило)*.

Ад'єктивний компонент виражає стан особи (предмета), додатково характеризуючи його, тому іменник, що займає позицію суб'єкта (діяча або носія стану) перебуває у подвійних предикативних зв'язках – із присудком і компонентом, що виражає додаткову предикативну ознаку. І сам ад'єктивний компонент також характеризується двоспрямованими зв'язками: він поєднується з дієсловом, що виражає основну предикативну ознаку предмета, і з іменником, що позначає особу (предмет), якому приписується основна і додаткова предикативна ознака. За визначенням Л.А. Булаховського, специфіка такого зв'язку полягає в тому, що член речення відривається від підмета, з яким поєднувався способом узгодження, і наближається до присудка, набуваючи додаткового відтінку другорядної предикації [Булаховський 1952, т. 1, с. 287, 378, 382].

Ад'єктивний компонент, поєднуючись із дієсловами стану або руху, інформує про внутрішній стан особи або фізичний стан особи (предмета), зовнішній вигляд, його положення в просторових координатах тощо.

При дієсловах руху, переміщення (*іти, ходити, бігти, їхати, повернутися* тощо), стійкого стану (*застигнути, висидіти, вистояти, сидіти, стояти, лежати, валятися*) ад'єктивний компонент виражає стан суб'єкта як непостійну властивість особи, хоча в реченні далеко не завжди наявний прислівник або інші компоненти, що характеризують непостійність стану особи або її зовнішнього вигляду. Спричинений чимось стан особи (предмета) постає як сприйнятий одночасно з дією або станом, про який інформує основний предикат. Пор.: *Ксана відмовилась, і мати вийшла на кухню*

невдоволена (О. Гончар). – *Женеш?* – *Хоча б і так!* – *розгнівана стояла проти нього* (М. Стельмах). У другому реченні не названа (як у першому) причина злості, але в обох конструкціях зовнішній стан особи збігається з основною дією (*вийшла на кухню*) і станом (*стояла перед ним*).

Сполучуваність ад'єктивних словоформ, які входять у зв'язок переважно з дієсловами руху та стану, дає привід для потрактування всієї групи предикатів як різновиду складеного іменного присудка. Відомо, що О.О. Шахматов розглядав такий присудок як подвійний. Так само присудок типу *лежав хворий* П.А. Лекант вважає, що підкреслити, які повнозначні дієслова, що виступають тут у функції зв'язки (у повному розумінні зв'язками ми їх не вважаємо), це дієслова переважно двох груп – руху і стану, а по-друге, у складі присудка їх значення не акцентується, суть же присудкової ознаки полягає в іменному компоненті... Цей різновид складеного іменного присудка можна було б назвати подвійним присудком» [Лекант 1969, с. 142]. Ми вбачаємо трактування дещо суперечливим: подвійний присудок варто розглядати як функцію, яка допускає членування на частини (в нашому розумінні – на основний присудок і компонент зі значенням додаткової предикації значення); іменний складений присудок розчленовується тільки формально на зв'язку і призв'язкову частини, однак сам мовець представляє так, що в прямому сенсі дієслово тут не прирівнюється зв'язці. «Поєднання повнозначного дієслова й ад'єктивного компонента дає можливість висловити кілька ситуацій, внаслідок чого просте речення постає як «прихований аналог складного речення» [Апресян 1966, с. 189].

Внутрішній психічний стан особи позначається прикметниками і дієприкметниками, що характеризують людину за її інтелектуальними даними (*гонористий, задуманий, замислений, замріяний*) чи за критеріями оцінки емоційного стану: *бадьорий, веселий, гнівний, гордий, життєрадісний, завзятий, заморожений, збентежений, збуджений, злий (злющий), наляканий, неживий, нервовий, обурений, радіий, роздратований, окрилений, сердитий, спокійний, сумний* і т.ін. Такими «епітатами» можуть характеризуватися і предмети, але вони отримують характеристику за зовнішніми ознаками, якими вони представлені людям. Пор., наприклад: 1. *За столом з листом у руці сидить Семен – найщасливіший батько у світі. Замріяний, не бачить, не чує нічого* (А. Головка). *Задумливий ішов*

Юрась додому від бабуні Явдохи (А. Хижняк). 2. І Юрасєва мати прибїгла схвильована, збентежена (А. Хижняк). Тепер перед лікарем сидїла вже зовсім інше людина – розгублена й безпорадна (Калита). 3. Сама домна похилилась, але не впала зовсім, стояла наперекір усім законам механіки, невмируща й нездоланна (Ю. Яновський). Садок стоїть заворожений, безшелесний (О. Гончар).

Для вираження фізичного стану особи, характеристики зовнішнього вигляду особи або предмета використовуються словоформи прикметників і дієприкметників найрізноманітнішої семантики. Функцію предикативного визначника можуть виконувати слова, що виражають зовнішню ознаку особи (*високий, лобастий, тонкий, худий*); ознаку особи (предмета), що є наслідком певних процесів, дій над ним (*брудний, мокрий, обдертий, закривавлений, заюшений*); колір і відтінки кольорів (*білий, червоний, сіро-землистий, безбарвний*); зовнішній вигляд (*босий, розхристаний, ясночолій*) та ін. Наприклад: *Заплакана, безпорадна, мов дівчинка, вона прийшла додому пізно ввечері* (П. Автомонов); *От саме об цій порі й заявиться він, молодий подорожній..., зажурений весь, дорожній мішок за плечима* (А. Головка); *І Семен зразу ж усміхнений підійде* (А. Головка); *Настя сидїла непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах* (М. Коцюбинський); *Хворий майже не подавав ознак життя: лежав непритомний, блідий* (Калита).

Характеристика стану особи (предмета) найчастіше подана за допомогою введення декількох компонентів, об'єднаних спільним значенням, хоча один із них може виражати емотивний стан, другий – зовнішній вигляд, ще один –внутрішнє відчуття голоду, ситості та ін. Наприклад: *Спітнілі, заляпані гряззю і з пудами грязюки на чоботях важко ступають бійці поряд своїх гармат. Небалакучі. І заклопотані лише одним, як би швидше добутися туди, де глухо гримить канонада...* (А. Головка).

Унаслідок ослаблення формального зв'язку з підметом (додатком) предикативний визначник отримує деяку самотійність: можливе варіювання словоформ називного / орудного / знахідного відмінків. Наприклад: *Вернувся Захар такий же заклопотаний* (К. Гордієнко) – *Вернувся заклопотаним. Артемон невдоволено поглянув на батька: – Чого ви шнуркуєте босим?* (М. Стельмах) – *Шнуркуєте босий. І не втримали гітлерівці – полоснули з автоматів і вже мертвого повісили* (М. Стельмах) – *Мертвим повісили.*

Функціонально близькі до ад'єктивних компонентів предикативні визначники прийменниково-відмінкової форми, а також виражені прислівником, дієприслівником, фразеологізмом та ін. Наприклад: *Правда, сюди вони заходили вже без галасу, тихо, але в очах кожного світилися роздратованість і обурення* (Я. Баш). – *Вони заходили негаласливі, тихі, але в очах (у душі) роздратовані й обурені. До них біг роздягнений , простоволосий Генка* (П. Автомонов). – *Біг роздягнений, без шапки. В очах затуманилося, бачила себе не на третьому поверсі, а на сьомому небі* (П. Автомонов). Дієслово бачити у цьому реченні вжито у значенні «відчувати себе», бачила себе щасливою; у щасті; при здоров'ї; на сьомому небі.

Усі ці синонімічні засоби вираження синтаксичних відношень утворюють синтаксичні синонімічні ряди і разом з тим відрізняються власними інформативними значеннями. Так, прислівники, поєднуючись із дієсловом-присудком, якісно детермінують його (*увійшов тихо, сидів непорушний*); дієприслівник, що не ускладнений залежним словом, також якісно детермінує дієслово-присудок (*увійшов зігнувшись, сидів схилившись*), однак при неповній адвербіалізації виявляє також зв'язок із підметом, виражаючи додаткову предикативну ознаку (*стояв похнюпившись – як? у якому стані? прибіг стогнуци? – як? у якому стані?*).

Прийменниково-відмінкові форми іменника переважно використовуються для вираження фізичного стану особи (предмета), оскільки дозволяють охопити більш широке коло зовнішніх прикмет певного стану особи або предмета. Наприклад: *Хлопець стояв веселий, радій, усміхнений, щасливий – Хлопець стояв з радісним виглядом; з веселими бісиками в очах; з насупленими бровами; у шинелі, всолдатських чоботях; широкий у плечах; при здоров'ї*. Саме тому, що ознака стану особи є зовнішньою стосовно до дії, предикативний визначник цього типу втрачає значення детермінанта-обставини (*як стояв?*), зберігаючи відношення до предмета – його атрибутивної ознаки, у поєднанні з ознакою предикативності (*який він? який мав зовнішній вигляд?*).

Отже, можна зробити висновок, що семантичні зрушення в структурі простого речення, ускладненого компонентом з потенційно предикативним значенням, викликають різні перехідні явища, представлені на сучасному етапі розвитку мови в конструкціях, ускладнених семантично. Вони характеризуються накладенням на первинне значення додаткової предикативної

ознаки. Процеси внутрішньої компресії суб'єкта на основі семантично складних компонентів та інших явищ в історичному розвитку поліпредикативних речень впливали на їхню формально-синтаксичну організацію. Аналіз основних структурних типів ускладнених речень показав, що реалізація значень другорядної предикації стала можливою на основі подвійного синтаксичного зв'язку.

У сучасній українській мові відмінки виконують роль складових компонентів ускладненого речення, зберігаючи особливості його семантичної структури.

Відмінкові словоформи виконують роль основних компонентів і поширювачів речення. На відміну від відмінкових словоформ, що реалізують прислівний зв'язок або поширюють структурну схему речення, відмінкові словоформи, зумовлені подвійними зв'язками, включаються до вираження предикативної ознаки, набувають відносної самостійності. Це свідчить про рухливість не тільки синтаксичних конструкцій, але й про зміну граматичних значень слів і засобів їх вираження. «Узагальнене граматичне значення синтаксичних структур (як і морфологічних форм) є ... переважно не жорстка і нерухома сама в собі величина, а певна жива проекція, перспектива, випромінювання якої постійно переміщується» [Адмони 1979, с. 25]. Формування нових структурних схем речення, трансформація синтаксичних моделей відбуваються в історичному розвитку мови, збагачуючи її удосконалюючи її граматичний лад [Бабайцева 1967, с. 6]. Удосконалення граматичних способів вираження відмінкових значень йде по лінії розвитку будівельних (формальних) властивостей відмінкових словоформ та ускладнення їхньої семантики.

ВИСНОВКИ

Структурно-системне вивчення категорії відмінка та її репрезентацій – відмінкових словоформ іменника (іменникового займенника) й узгоджуваних із ним прикметників (прикметникових займенників), числівників, співвідносних з ними займенників і дієприкметників – ґрунтується на особливостях білатеральної природи мовного знака.

У морфологічній категорії відмінка мовна семантична інтерпретація поняттєвих категорій виступає як вираження відношень між предметами та явищами реальної дійсності, об'єктивованих у мові в засобах зв'язку іменника з іншими словами в синтаксичній структурі речення.

Відмінкове значення тієї чи тієї форми іменника залежить від відношень, у які вона вступає. Репрезентація в реченні семантики поняттєвих категорій суб'єкта, об'єкта, процесуальності, локативності, темпоральності тощо та позначуваних ними відношень (суб'єктно-об'єктних, кваліфікативних та ін.) засобами мови має складний характер.

Грамаітичні значення форм іменника, об'єднаних категорією відмінка, мають функційну природу. Кожний відмінок є комплексом ознак призначення іменника у механізмі складнішої, ніж слово, одиниці мови і мовлення – реченні. Комплекс грамаітичних значень, який характеризується регулярною формально-функційною кореляцією, постійним співвідношенням певної відмінкової форми з іншими відмінковими формами в реченні, реалізує як центральні функції іменника, так і інші, периферійні, закріплені в системі мови на морфологічному рівні за формами називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого та кличного відмінків. Системні значення кожного з них за всієї різнорідності функційних значень мають статус морфологічних форм як одиниць морфологічного рівня мови, спрямованих у синтаксис. Вибір того чи того засобу комунікативно зумовлений мовцем. Категорійне значення відмінка може бути виражене не в одному, а в кількох мовних засобах: у відмінковій формі, приіменниково-відмінковій конструкції, прислівниковому слові, словосполученням та ін.

Відмінкові форми, які реалізують закріплені в мові значення категорії відмінка у структурі речення, виражають взаємну спрямованість на вираження формальних і смислових зв'язків сполучуваних слів. Беручи участь у вираженні семантичної структури речення, категорія відмінка реалізує системні зв'язки на синтаксичному рівні, тільки в синтаксичних конструкціях отримують вияв основні та периферійні значення відмінків. У категорії відмінка тісно переплетено морфологічні, синтаксичні та лексико-семантичні ознаки, за якими розрізняються синтаксичні функції словоформ із граматичними категорійними значеннями іменника у парадигматичній системі та в структурі речення-висловлення.

Відмінкові словоформи беруть участь у вираженні предикативних семантико-синтаксичних відношень, які характеризуються двосторонньою спрямованістю взаємопов'язаних компонентів структурної основи речення, та непередикативних – з односторонньою спрямованістю компонентів словосполучення, або компонентів, що поширюють структурну основу речення. Відповідно до виконуваної функції відмінкова словоформа виявляє здатність вступати у предикативний синтаксичний зв'язок: прислівний у складі константного члена синтаксичної структури словосполучення або у складі речення як комплексна одиниця; подвійний – у складі речення з нашаруванням на основну предикацію відтінків другорядної предикації; не зумовлений або зумовлений структурою речення.

Основною сферою функціонування відмінкових словоформ є прислівний зв'язок, що відрізняється ступенем тяжіння до опорного слова залежної словоформи у структурі речення – сильним або слабким. Сильний прислівний зв'язок є реалізацією морфологічної валентності стрижневого слова, яка структурує необхідне оточення його у реченні (облігаторний компонент). Сильний зв'язок відмінкової словоформи з опорним словом має вияв у комплексній одиниці, виникнення якої зумовлене передусім семантичними особливостями стрижневого слова, що приєднує залежну словоформу для доповнення своєї семантики. Синхронне включення словоформи у словосполучення, а потім разом із його стрижневим словом – у речення властиве знахідному відмінкові, що обслуговує зону прямого об'єкта як первинна його функція.

Специфіка синтаксичних значень словоформ у придієслівному зв'язку зумовлена та відрізняється від приад'єктивного, приіменного та ін. зв'язку тим, що дієслово, орієнтоване на роль предиката в реченні, здатне підпорядковувати залежну відмінкову форму, тобто (за словами О.О. Потебні) сильно виявляти свою енергію або не регламентувати її, дозволяючи їй вільно зайняти позицію у структурі речення як поширювач його основи.

Сильний зв'язок словоформи знахідного відмінка з дієсловом для виконання функції прямого об'єкта варіюється залежно від значення стану дієслова-предиката (активного чи пасивного). Граматична категорія стану взаємодіє з дієслівною категорією перехідності / неперехідності, яка об'єктивує відношення дії до суб'єкта та об'єкта у зв'язках знахідного об'єкта з перехідним дієсловом.

Інші засоби вираження прямого об'єкта – родовий партитивний і родовий, зумовлений уживанням дієслова з часткою *не*, ще інші – перебувають на периферії синтаксичного поля прямого об'єкта. Давальний та орудний об'єкта функціонують як реалізатори морфологічної валентності дієслова, виявляючи, як і родовий об'єкта, лексичну і синтаксичну зумовленість уживання: словоформи у цій функції, тобто поєднуються лише з деякими групами дієслів (або девербативних іменників, прикметників).

Позицію об'єкта давальний відмінок займає при перехідному і неперехідному дієслові із семантикою давання, дарування, дієсловах зі значенням догідливості, співчуття, а також похідних від них іменниках і семантично близьких до дієслів зазначених груп: якісних прикметниках, які позитивно або негативно характеризують ставлення до об'єкта. Однак регулярності між семантично близькими дієсловами і прикметниками не спостерігається, оскільки останні відрізняються від дієслів своєю синтаксичною роллю в реченні. Наявність залежної відмінкової форми при прикметнику завжди пов'язана з вираженням додаткових відтінків предикації.

Об'єктно-адресатне значення властиве відмінковій формі іменника, керованій дієсловами вдячності, які приєднують два об'єктних відмінки (знахідний і давальний). Дієслова зазначеної групи та інших груп уможливають заміну відмінкової форми прийменниковими конструкціями, але вони розрізняються

відтінками цільової спрямованості дії. Давальний виражає адресатний об'єкт як мету дії загалом; конструкції з прийменниками *на, для, під* – конкретне призначення. Такі конструкції функціонують як варіанти, що обслуговують синтаксичне поле об'єктно-обставинної зони. Їхні значення об'ємніше за значення давального відмінка, що обслуговує (разом з орудним об'єкта) функційну зону непрямого об'єкта (адресата, знаряддя чи засобу дії).

Як і давальний об'єкта, орудний об'єкта поєднується лише з деякими групами дієслів, додатково залучаючись до вираження семантико-синтаксичних відношень структурного ядра речення і взаємодіючи з ним. Граматизація давального й орудного об'єкта полягає в тому, що вони, перебуваючи у придієслівному зв'язку, з периферійної позиції (властивої давальному й орудному з об'єктною семантикою) переміщуються в прицентральну позицію.

У сучасному функціонуванні в семантичній структурі речення на значенні кожного компонента лежить відбиток граматичної семантики певної конструкції, хоч і не всі вони й не однаковою мірою виявляють ознаки зумовленості структурною схемою.

Характер семантичного суб'єкта і предиката зумовлений граматичною і комунікативною перспективою речення. Відмінкова словоформа, що займає позицію суб'єкта, виступає засобом вираження категорії синтаксичної особи як однієї з ознак предикативності речення. Семантичний суб'єкт об'єктивується на функційно-смісловій основі відповідно до реального суб'єкта судження. У реченні він може бути представлений як називним (для якого ця функція є первинною), так і непрямим відмінком (який виявляє свою вторинну функцію) або прийменниково-відмінковою конструкцією та іншими засобами. В усіх випадках функціонування відмінкових словоформ або прийменниково-відмінкової конструкції вони є одним із засобів формування структури речення-висловлення.

У сучасній українській мові семантичний суб'єкт може бути представлений непрямим відмінком у структурах речення, які відрізняються від речень із суб'єктом, представленим формою номінатива. Модальність безособового речення характеризується нашаруванням додаткових відтінків у значеннях компонентів предикативної основи. Словоформа давального відмінка,

зумовлена структурою речення з деміпасивною граматичною перспективою, де дієслово на *-ся* виражає не активність, а інертну дію, стан, позначає особу як пасивного сприймача ситуації, а в семантиці речення позиція суб'єкта не нейтралізується, набуваючи відтінків характеристикації (невизначеності) носія стану. Імперсональні конструкції виявляють семантичні, граматичні і стилістичні особливості, а тому багато з них не підлягає тотожним або близьким за змістом трансформаціям (наприклад, конструкції з девербативним статуативом, що виражає емоційний стан особи).

Суб'єктне значення орудного відмінка зумовлене особливостями конструкцій речень із дієсловами активного чи пасивного стану; семантико-синтаксичними відношеннями, у які він вступає; семантико-структурними якостями дієслова-предиката (детермінованого чи не детермінованого відмінковою словоформою з об'єктним значенням) тощо. Вираження суб'єкта словоформою орудного відмінка у пасивних конструкціях є його вторинною функцією (реалізацією комбінаторного значення цього відмінка).

Значення суб'єкта в пасивних конструкціях, історично пов'язане з інструментальним (адвербіальним), у сучасній українській мові виступає в активних конструкціях. Орудний суб'єкта є обов'язковим компонентом пасивної конструкції речення. Утворення від перехідних дієслів за допомогою афікса *-ся* (як і пасивні дієприкметники) виявляють пасивне значення не самотійно, а в поєднанні зі словоформою, що займає позицію семантичного суб'єкта (або в представленні його імпліцитно).

На відміну від активних трикомпонентних структурних схем, у пасивних суб'єкт представлений словоформою орудного, предикат – пасивним дієсловом на *-ся* або пасивним дієприкметником, а об'єкт – називним відмінком.

Аналіз синтаксичної семантики структур з орудним при безособовому дієслові дає підстави кваліфікувати його як обов'язковий компонент безособового речення, що бере участь у вираженні предикативної функції речення. Формально безособовість створюється усіма елементами синтаксичної конструкції: дієслово набуває безособового значення, поєднуючись із формою орудного відмінка іменника, що виражає реалізатора дії, процесу, стану опосередковано або як джерело – причину стану.

У сучасній українській мові непрямі відмінки обслуговують також об'єктно-обставинні синтаксичні зони, виявляючи

особливості слабкого придієслівного зв'язку у структурі речення як вільні поширювачі його структурної основи. Орудний адвербіальний функціонує як необов'язковий компонент структури речення: залучаючись самотійно до вираження обставинних відношень через дієслово-предикат, він займає периферійні позиції.

В обставинній (первинній) функції значення орудного відмінка є системними, вони виражають обставинні відношення у сполученні з дієсловами різних семантичних груп. З усіх первинних значень орудного відмінка найстійкішим є інструментальне, закріплене за сферою обслуговування об'єктно-обставинних відношень. На його основі виникла низка нових адвербіальних значень: об'єкта, суб'єкта, якісної характеристики дії (способу дії, джерела – причини дії та ін.), формалізація яких (зокрема об'єктного, суб'єктного) йде у напрямку часткового включення орудного в систему центральних зон функціонування непрямих відмінків.

У сучасній українській мові помітна також тенденція до поступової заміни деяких значень орудного адвербіального прийменниково-відмінковими конструкціями та прислівниковими словами і витіснення його на периферію синтаксичного поля адвербіальних відношень: орудний причини повністю передав свої функції прийменниковим конструкціям; орудний місця та часу є вторинними засобами вираження просторової і темпоральної характеристик дії, функційно поступившись прислівникам і прийменниково-відмінковим конструкціям. Разом із тим орудний адвербіальний інтенсивно розвиває синтаксичну функцію вираження якісної характеристики дії (порівняння, сукупності, тавтологічний).

Сучасний стан функціонування відмінків засвідчує, що у відмінковій системі відбувається подальший перерозподіл функцій між орудним та іншими відмінками, з одного боку, та між орудним і прийменниково-відмінковими конструкціями, з іншого.

Розширення комбінаторного варіювання орудного з іншими відмінками, прийменниково-відмінковими конструкціями і прислівниковими словами в сучасній українській мові є продовженням загальної тенденції розвитку відмінкових значень як універсальї цієї мікросистеми в усіх слов'янських мовах, витоки якої сягають доісторичного періоду їхнього розвитку.

Функції орудного при дієприкметнику, який займає позицію предиката двоскладового речення, і дієприкметника, який утворює синтаксичний зворот, розрізняються, зумовлені специфікою внутрішньограматичної (інтраграматичної) організації речення і словосполучення. Дієприкметниковий зворот, виконуючи атрибутивну функцію у структурі речення, пов'язується з дієсловом-предикатом, виражаючи додаткову предикацію. Словоформа орудного відмінка в дієприкметниковому звороті вступає у зв'язок підпорядкування. У приіменній позиції актанта предикативної основи речення дієприкметник здатен приєднувати кілька словоформ, однак основне навантаження припадає на словоформу орудного відмінка, оскільки дієприкметниковий зворот виражає ознаку (як наслідок дії або процесу) у співвіднесеності з особою-діячем чи предметом, що став причиною дії або знаряддям, за допомогою якого вона здійснена. Хоча в сучасній українській мові дієприкметники з атрибутивною, напівпредикативною та предикативною функціями формально не розрізняються, синтаксично вони виявляють відмінність в особливостях зв'язку й у вираженні неоднакових семантико-синтаксичних відношень. Словоформа орудного відмінка може вступати не в однакові зв'язки з пасивними дієприкметниками: 1) приіменної підрядності (орудний зовнішнього джерела дії, інструментальний – у дієприкметниковому звороті) або 2) як компонент, зумовлений структурою речення. У семантично поліпредикативному реченні разом із переміщенням дієприкметника в ближчу до центральної позицію змінюється і функція орудного. Внаслідок розвитку у дієприкметника здатності до поширення за рахунок іменних форм засобом поступового підпорядкування орудний інструментальний спеціалізувався на вираженні не прямого знаряддя дії, а предмета, що став джерелом (причиною) дії. Значення джерела дії розвивалось у процесі граматизації орудного відмінка в дієприкметниковому звороті, як і значення суб'єкта в пасивних конструкціях речення.

Становлення структури речення з дієприкметниковим зворотом супроводжувалося, окрім інших процесів, складною перебудовою синтаксичних зв'язків усередині речення, які відображають зв'язки між дієслівними та іменними граматичними категоріями, і перебудову елементів синтаксичної структури речення, зокрема й перерозподіл функцій між відмінками і

прийменниково-відмінковими формами. У цій складній перебудові орудний відігравав роль притягування дієслівної енергії, випромінюваної дієприкметником, що виконував другорядні (напівпредикативні) функції.

Відрив дієприкметника від підмета і, внаслідок зв'язку з присудком, переміщенням його до центральної позиції в реченні, спеціалізація в напрямку вираження другорядної предикації, – усі ці процеси супроводжувались не лише уточненням граматичних засобів вираження нових смислових відношень, але й появою нових типів синтаксичних зв'язків, які відображають тісну взаємодію дієслівних та іменних категорій.

Дієслівна словоформа як компонент зі значенням другорядної предикації характеризується спеціальними умовами вживання. Як похідна, вона виконує свою вторинну функцію через подвійний зв'язок, а також засобами інтонаційного виділення, інверсією. Подвійні зв'язки відмінкових форм, які спеціалізуються на вираженні додаткової (другорядної) предикації, уможливають внутрішню компресію суб'єктного компонента, конденсацію в одному компоненті кількох значень.

Семантичні зрушення в структурі простого речення, ускладненого компонентом з потенційно предикативним значенням, викликають різні перехідні явища, представлені на сучасному етапі розвитку мови в конструкціях, ускладнених семантично. Вони характеризуються накладенням на первинне значення додаткової предикативної ознаки. Процеси внутрішньої компресії суб'єкта на основі семантично складних компонентів та інших явищ в історичному розвитку поліпредикативних речень впливали на їхню формально-синтаксичну структуру. Аналіз основних структурних типів речень, ускладнених компонентами з другорядною функцією, показав, що реалізація значень другорядної предикації стала можливою в умовах подвійного синтаксичного зв'язку.

У сучасній українській мові відмінки виконують роль складових компонентів ускладненого речення, зберігаючи особливості його семантичної структури.

Подвійні синтаксичні зв'язки – явище більш пізніх епох розвитку мови. Напівпредикативна функція іменників, прикметників, дієприслівників, прислівників, словоформ непрямих відмінків іменника дозволяє їм зайняти ближчу до центральної (ніж

в атрибутивній чи іншій, основній функції) позицію і впливати на розвиток самої структури речення, що виражає кілька ситуацій. Залучення до орбіти предикативного змісту відмінкових форм іменника спостерігається на різних етапах розвитку української мови, у напрямку граматизації конкретних відмінків і появою у них вторинних функцій, зумовлених призначеністю обслуговувати суб'єктно-предикативну зону не самостійно, а супроводжуючись подвійним зв'язком у структурі речення. Нестача спеціальних морфологічних показників відмінностей у функціях того самого відмінка заповнюється іншими засобами, зокрема і засобами вираження другорядної предикації, такими, як порядок слів, утворення синтаксичного звороту; інтонація; логічне виділення тощо. Інтонаційна багатоплановість поліпредикативних конструкцій, відбиток розмовної стихії на багатьох з них є перешкодою на шляху до проникнення їх у науковий і діловий стилі мовлення.

Визначивши домінуючу роль присудка (предиката) в організації предикативних, напівпредикативних і непередикативних (у вираженні об'єктних і обставинних відношень) зв'язків, можна позитивно відповісти й на питання про наявність у реченні, окрім традиційно виділюваних зв'язків, також такі, що комунікативно спрямовані до адресата, представлені засобом уведення форми кличного відмінка, що завжди пов'язане з вираженням особливої для структури речення перспективи висловлювання: переведення інформації я-суб'єкта в сферу звертання до ти-суб'єкта (адресата). Такі формальні засоби покликані обслуговувати діалогізацію мовлення, свої значення вони виявляють лише у зв'язку з предикатом (або єдиним предикативним центром), який представляє головне в мінімумі інформації, задля чого будується речення-висловлення.

Висновки про роль і функційні зміни відмінків як граматичної підсистеми мови, призначеної для побудови структурних схем речення і закріплення певної граматичної семантики, potwierджують висловлене О.С. Мельничуком положення про те, що синтаксична будова мов на всіх етапах історичного розвитку визначається передусім характером їхньої морфологічної системи, точніше, системи властивих їм форм словозміни.

Категорійні граматичні значення кожного окремого відмінка пов'язані з його основними функціями, закріпленими в системі

мови на морфологічному рівні за відмінковими формами. Стійкість системних значень відмінків на одному синхронному зрізі мови ґрунтується на стійкості морфологічних значень, з якими тісно пов'язані в кожному відмінку периферійні функційні значення.

Отже, функційний ярус синтаксичної семантики мови базується на фундаментальних морфологічних категоріях, що реалізуються у граматичних формах слів, зокрема й у службових та інших засобах, виявляючи специфіку граматичного ладу мови. Категорія відмінка іменника в єдності з дієслівними категоріями стану, перехідності / неперехідності, способу, особи виконує функції представлення семантичних компонентів на формально-синтаксичному рівні речення і закріплення семантики за його структурною схемою й розрізнення елементарних структур.

Морфологічна категорія відмінка свій зміст виявляє на комунікативному рівні через функціонування відмінкових словоформ іменників, системні значення яких становлять елементи семантичної структури речення. Параметри взаємодії синтаксичних значень і морфологічних форм (морфологічних класів слів), що реалізують семантичні категорії суб'єкта, об'єкта й інших компонентів (обов'язкових і необов'язкових), визначаються не тільки семантикою слів, а й функцією словоформ у тій чи тій позиції, характером синтаксичного зв'язку, семантикою речення (як відображення конкретної ситуації чи інформації про подію, стан), настановою мовця (адресанта) з орієнтацією на співрозмовника (адресата) та жанровими й стилістичними можливостями мовних засобів.

Функційний підхід до вивчення категорії відмінка як складної багатоаспектної структури потвердив її відношення до трьох рівнів мови – морфологічного, синтаксичного і лексичного. Цей підхід дозволив описати семантику відмінків української мови на основі призначення відмінкових словоформ у системі мови та їхніх комунікативних характеристик у реченні-висловленні. Подальші дослідження проблеми функціонування відмінків будуть поглиблюватися на нових теоретичних засадах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. Предисловие к книге: В. Пизани. Этимология. История – проблемы – методы / Абаев В. – М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – С. 5 – 6.
2. Абрамов Е. А. Синтаксические потенции глаголов в сопоставлении с другими частями речи / Абрамов Е. А. – Филологические науки. – № 3. – 1966. – С. 34 – 44.
3. Адамец П. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения / Адамец П., Грабе В. – Рига, 1968. – С. 185–192.
4. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / Адмони В. Г. – М.; Л. : Наука, 1964. – 105 с.
5. Адмони В. Г. Статус обобщенного грамматического значения и система языка / Адмони В. Г. – Вопросы языкознания. – № 1. – 1975. – С. 39 – 54.
6. Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / Адмони В. Г. // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. –Л., 1979. – С. 6 – 36.
7. Алексеев М. Н. О соотношении логических и грамматических категорий / Алексеев М. Н., Колшанский Г. В. – Вопросы языкознания. – № 5. – 1955. – С. 3 – 19.
8. Алисова Т. Б. Семантико-коммуникативный субстрат безличных предложений / Алисова Т. Б. // Инвариантные синтаксические значения и структура предложений. – М., 1969. – С. 27 – 36.
9. Алисова Т. Б. Именные члены предложения и их синтаксические функции / Алисова Т. Б. // Науч. докл. высш. школы. филол. науки. – № 2. – 1970. – С. 77 – 88.
10. Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка / Алисова Т. Б. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 293 с.
11. Андерш И. Ф. Семантическая структура падежа (типы падежных значений) / Андерш И. Ф. // Категория падежа в структуре и системе падежа : материалы науч. конф. – Рига, 1971. – С. 8 – 11.
12. Андерш Й. Ф. Сучасні теорії відмінків і завдання дослідників відмінкового синтаксису / Андерш Й. Ф. – Мовознавство. – № 1. – 1971. – С. 19 – 24.

13. Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменикового давального відмінка в чеській і німецькій мовах / Андерш Й. Ф. – К.: Наук, думка, 1975. – 134 с.
14. Андерш Й. Ф. Проблема мовних універсалій у сучасному зарубіжному мовознавстві / Андерш Й. Ф. // Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві. – К., 1976. – С. 151 – 194.
15. Антонюк Л. А. Лексико-грамматические категории совместного и взаимного действия в современном белорусском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Антонюк Л. А. – Минск, 1974. – 34 с.
16. Апресян Ю. Д. О сильном и слабом управлении : Опыт количественного анализа / Апресян Ю. Д. – Вопросы языкознания. – № 3. – 1964. – С. 32 – 49.
17. Апресян Ю. Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании / Апресян Ю. Д. // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 302 – 306.
18. Арват Н. Н. Семантическая структура простого (односоставного) предложения / Арват Н. Н. – Черновцы : Черновец. гос. ун-т, 1974. – 66 с.
19. Арват Н. Н. Грамматическая и семантическая структура односоставных «причастных» предложений в современном русском и украинском языках / Арват Н. Н. // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – К., 1975. – С. 250–273.
20. Арват Н. М. Про компонентний аналіз семантичної структури простого речення / Арват Н. М. – Мовознавство. – № 4. – 1976. – С. 38 – 45.
21. Арват Н. М. Про асиметрію простого речення / Арват Н. М. – Мовознавство. – 1978. – № 2. – С. 37 – 43.
22. Арват Н. М. Про ізоморфізм слова і простого речення / Арват Н. М. // Мовознавство. – 1982. – №1. – С.12-17.
23. Аристотель. Метафизика / Аристотель / пер. и прим. А.В. Кубицкого. – М.-Л. : Союз, 1934. – 148 с.
24. Арнольд И. В. Эквивалентность как лингвистическое понятие / Арнольд И. В. – Иностр. яз. в школе. – 1976. – № 11. – С. 11– 18.
25. Арутюнова Н. Д. О значимых единицах языка / Арутюнова Н. Д. // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 58 – 116.

26. Арутюнова Н. Д. Проблема синтаксиса и семантики в работах Г. Филлмора / Арутюнова Н. Д. – Вопросы языкознания. – 1973. – №1. – С. 117 – 124.
27. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы / Арутюнова Н. Д. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
28. Арутюнова Н. Д. Структурная лингвистика / Арутюнова Н. Д., Климов Г. А. // Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1976. – С. 154 – 170.
29. Аспекты семантических исследований / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1980. – 356 с.
30. Ахманова О. С. Что такое предложение и как его изучать / Ахманова О. С. // Общее и романское языкознание. – М., 1972. – С. 131 – 136.
31. Бабайцева В. В. Структура распространенных предложений с безлично-предикативными словами в современном русском языке (без инфинитива) / Бабайцева В. В. // Уч. зап. Кабардино-Балкар. ун-та. – Нальчик, 1957. – [вып. II]. – С. 77 – 94.
32. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе : Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений / Бабайцева В. В. – Воронеж : Центрально-чернозем. книжн. изд-во, 1967. – 391 с.
33. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке / Бабайцева В. В. – М. : Просвещение, 1968. – 160 с.
34. Бабайцева В. В. Русский язык : Синтаксис и пунктуация / Бабайцева В. В. – М. : Просвещение, 1979. – 269 с.
35. Базарова Р. М. Об основных соответствиях русского творительного (приглагольного) падежа в современном немецком языке / Базарова Р. М. // Уч. зап. Кабардино-Балкар. ун-та. – Нальчик, 1971. – [вып. 43]. – С. 297 – 299.
36. Байков В. Г. Факторы, определяющие функциональное использование морфолого-синтаксических типов для выражения объектных отношений / Байков В. Г. // Исследования по грамматике и лексикологии. – К., 1966. – С. 167 – 175.
37. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Балли Ш. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
38. Баранник Д. Х. Усний монолог (Загальні особливості мовної структури) / Баранник Д. Х. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1969. – 144 с.

39. Баранник Д. Х. Драматичний монолог : Питання мовної композиції / Баранник Д. Х., Гай Г. М. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1961. – 161 с.
40. Бархударов Л. С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения / Бархударов Л. С. // Вопр. языкознания. – № 3. – 1973. – С. 17–23.
41. Басманова А. Г. Именные грамматические категории в современном французском языке / Басманова А. Г. – М. : Высш. школа, 1977. – 198 с.
42. Бевзенко С. П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. / Бевзенко С. П. // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. – Ужгород, 1954. – Т. 9. – С. 165 – 243.
43. Бевзенко С. П. Загальні питання української діалектної морфології / Бевзенко С. П. // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 5 – 33.
44. Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні / Бевзенко С. П. – Мовознавство. – № 4. – 1976. – С. 46–49.
45. Белич А. Падежная система и происхождение предлогов / Белич А. – Южнословенский филолог, 1957 – 1958. – Кн. 1/4. – С. 1 – 17.
46. Беличова-Кржижкова Е. Пространственная детерминация в русском и чешском языках / Беличова-Кржижкова Е. – Прага, 1974. – С. 93 – 118.
47. Белошапкова В. А. Современный русский язык : Синтаксис / Белошапкова В. А. – М. : Высш. школа, 1977. – 248 с.
48. Белошапкова В. А. Заметки о синтаксической связи между подлежащим и сказуемым / Белошапкова В. А. // Вопр. русского языкознания. – М., 1979. – Вып. 2. – С. 10 – 15.
49. Бенвенист Э. К анализу падежных функций : латинский генетив / Бенвенист Э. // Общая лингвистика. – М., 1974. – С.156 – 164.
50. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа / Бенвенист Э. // Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 129 – 140.
51. Бенвенист Э. Природа языкового знака / Бенвенист Э. // Общая лингвистика / под ред. Ю.С. Степанова.. – М., 1974. – С. 90 – 96.
52. Березин Ф. Общее языкознание / Березин Ф., Головин Б. – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.
53. Бертагаев Т. А. Субъект и подлежащее / Бертагаев Т. А. – Вопросы языкознания. – 1958. – № 5. – С. 65 – 69.

54. Бернштейн С. Б. Методы и задачи изучения истории значений и функций падежей в славянских языках / Бернштейн С.Б. // Творительный падеж в славянских языках / под ред. С.Б. Бернштейна. – М., 1958. – С. 5 – 40.
55. Білодід О. І. Граматична концепція О.О. Потебні / Білодід О. І. – К. : Вища школа, 1977. – 302 с.
56. Білодід О.І. Вчення О.О.Потебні про розвиток структури речення / Білодід О. І. // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 39-50.
57. Блумфілд Л. Язык / Л. Блумфілд / пер. с англ. – М. : Прогрес, 1968. – 607 с.
58. Богдан М. М. Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка (Безприйменникові конструкції) / Богдан М. М. // Укр. мова і літ. в школі.– 1975. – № 6. – С. 35 – 45.
59. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / Богданов В. В. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
60. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики : Из университетских чтений / Богородицкий В. А. – [5-е изд., перераб.] – М.; Л. : Соцэкгиз, 1935. – 356 с.
61. Бокарев Е. А. О категории падежа (Применительно к дагестанским языкам) / Бокарев Е. А. – Вопросы языкознания.– 1954. – №1. – С. 30 – 46.
62. Болдырев Р. В. Структурно-семантические процессы в русской речи : Синтаксис предложных конструкций / Болдырев Р. В. – К. : Наук, думка, 1967. – 126 с.
63. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / Бондарко А. В. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1971. – 116 с.
64. Бондарко А. В. Понятийные категории и языковые семантические функции / Бондарко А. В. // Универсалии и топологические исследования : Мещаниновские чтения. – М., 1974. – С. 54 – 79.
65. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / Бондарко А. В. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1976. – 255 с.
66. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / Бондарко А. В. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – 175 с.
67. Бондарко А. В. Об уровнях описания грамматических единиц (На примере анализа функций глагольного вида в русском языке) / Бондарко А. В. // Функциональный анализ грамматических единиц. – Л., 1980. – С. 5 – 28.

68. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношение оппозиции и неопозитивного различия) / Бондарко А. В. – *Вопр. языкознания*. –1981. – № 6. – С. 17–28.
69. Борщ Е. Г. Граматична особа і персональність / Борщ Е. Г. // *Мовознавство*. –1973. – №4. – С. 50–59.
70. Борщ Е. Г. Безособовість як особлива властивість граматичної особ, / Борщ Е. Г. – *Укр. мова і література в школі*. – 1973. – №2. – С. 34 – 39.
71. Брицин М. Я. Порівняльна граматики української і російської мов / Брицин М. Я., Жовтобрюх М. А., Майборода А. В. – К. : Вища школа, 1978. – 272 с.
72. Будагов Р. А. Введение в науку о языке / Будагов Р. А. – М. : Просвещение, 1965. – 492 с.
73. Будагов Р.А. К теории синтаксических отношений / Будагов Р. А. – *Вопросы языкознания*. –1973. – №1. – С. 3 – 15.
74. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Булаховский Л. А. – К. : Рад. школа, 1953. – 436 с.
75. Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові / Булаховський Л. А. // *Дослідження з синтаксису української мови*. – К., 1958. – С. 5 – 28.
76. Булаховський Л. А. Клична форма (вокатив) / Булаховський Л. А. // *Вибрані праці : в 5 т.* – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 281 – 284.
77. Булыгина Т. В. Проблемы теории морфологических моделей / Булыгина Т. В. – М.: Наука, 1977. – 287 с.
78. Булыгина А. М. Творительный места беспредложный / Булыгина А. М. // *Творительный падеж в славянских языках*. – М., 1958. – С. 246–265.
79. Буслаев Ф. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис / Буслаев Ф. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
80. Валимова Г. В. О соотношении семантической и формальной структуры предложения / Валимова Г. В. // *Семантика структуры предложения*. – Ростов-на-Дону, 1978. – С. 20 – 29.
81. Василенко С. Ф. Нейтрализация оппозиций и грамматическая синонимия / Василенко С. Ф. // *Филол. сб.* – [вып.6.] – Алма-Ата, 1967. – С. 245–254.
82. Васильев Л.М. К проблеме типологии грамматических категорий / Васильев Л.М. // *Учен. зап. Башкир. ун-та. Сер. филол. Наук.* – [вып. 21]. –Уфа, 1964. – № 9 (13). – С. 51 – 58.

83. Ващенко В. С. Стилїстика речення в українській мові / Ващенко В. С. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1968. – 157 с.
84. Вейнрейх У.О семантической структуре язык / Вейнрейх У. // Новое в лингвистике. – [вып. 5 : Языковые универсалии]. – М., 1970. – С. 163–248.
85. Вейрейк Ж. Синтаксический анализ творительного падежа / Вейрейк Ж. // Исследования по славянскому языкознанию: сб. в честь шестидесятилетия проф. С.Б.Бернштейна. – М., 1971. – С. 129–139.
86. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / Виноградов В. В. – М.; Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
87. Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (От Ломоносова до Потебни и Фортунатова) / Виноградов В. В. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1958. – 400 с.
88. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка / Виноградов В. В. // Мысли о современном русском языке / под ред. акад. В.В. Виноградова. – М. : 1969. – С. 5 – 23.
89. Винокур Г.О. Форма слова и части речи в русском языке / Винокур Г.О. // Избранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 22–44.
90. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц / Винокур Т. Г. – М. : Наука, 1980. – 237 с.
91. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / Вихованець І. Р. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.
92. Вихованець І. Р. Варіантність і синоніміка синтаксичних одиниць / Вихованець І. Р. // Рідне слово. – К., 1972. – [вип. 6.] – С. 21 – 28.
93. Вихованець І. Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення / Вихованець І. Р. // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К., 1975. – С. 29 – 45.
94. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / Вихованець І. Р. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
95. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.

95. Выготский Л. С. Мышление и речь / Выготский Л. С.- М.; Л. : Соцэкгиз, 1934. – 324 с.
96. Войцехівська В. Г. Прийменникове керування префіксових дієслів / Войцехівська В. Г. – Мовознавство.- 1968. – №6. – С. 23 – 27.
97. Всеволодова М. В. О семантическом согласовании глаголов и именных темпоральных распространителей / Всеволодова М. В. – Вопросы языкознания. – №1. – 1979. – С. 103 – 113.
98. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С. Мельничука. – К. : Наук, думка, 1966. – 595 с.
99. Гак В. Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса / Гак В. Г. // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.; Л., 1965. – С. 129 – 142.
100. Гак В. Г. О двух типах знаков в языке (высказывание ислого) / Гак В. Г. // Язык как знаковая система особого рода: материалы к конф. – М., 1967. – С. 3 – 15.
101. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики / Гак В.Г. // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. – С. 367–395
102. Гак В.Г. К проблеме общих семантических знаков / Гак В. Г. // Общее и романское языкознание. – М., 1972. – С. 144–157.
103. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке / Галкина-Федорук Е. М. – М. :Изд-во Моск. Ун-та, 1958. – 332с.
104. Гладкий А. В. Попытка формального определения понятий падежа и рода существительного / Гладкий А.В. // Проблемы грамматического моделирования. – М., 1973. – С. 24 – 53.
105. Гнатюк Г. М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській літературній мові / Гнатюк Г. М. – Мовознавство. – №4. – 1980. – С. 18 – 27.
106. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Гнатюк Г. М. – К. : Наук, думка, 1982. – 248 с.
107. Горна П. Г. Моделювання бінарних ад'єктивних словосполучень з залежною відмінковою формою іменника (займенника) (на матеріалі української та російської мов) / Горна П. Г. – Мовознавство. - 1979. – №4. – С. 26 – 31.
108. Граматыка беларускай мовы. Марфалогія. – Мінск : Вид-во АН ЕССР, 1962. – 540 с.
109. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.

110. Головин Г. Н. О типах, структуре и системе грамматической категории / Головин Г. Н. // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж, 1963. – С. 301 – 302.
111. Головин Г. Н. Грамматические категории / Головин Г. Н., Березин Ф. М. // Общее языкознание. – М., 1979. – С. 173 – 201.
112. Грищенко А. П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / Грищенко А. П. // Синтаксис словосполучення і простого речення : Синтаксичні категорії і зв'язки. – К., 1975. – С. 120 – 131.
113. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / Грищенко А. П. – К. : Наук, думка, 1978. – 207 с.
114. Грязнухіна Т. О. Вираження ситуативних відношень (об'єктивних та інструментальних) мовними засобами / Грязнухіна Т. О. // Мовознавчі студії: Реферативні матеріали конференції молодих учених. – К., 1968. – С. 20 – 25.
115. Гукасян Э. Л. Из истории структуральных теорий падежа / Гукасян Э. Л. // Учен. зап. Ереван, ун-та. Сер. филол. наук, 1964. – Т. 95. – С. 67 – 89.
116. Гулыга Е. В. О взаимодействии смысла и синтаксической семантики предложени, / Гулыга Е. В. // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки, 1976. – № 1. – С. 67 – 75.
117. Гухман М. М. Грамматическая категория и структура парадигм / Гухман М. М. // Исследования по общей теории грамматики / отв. ред. В. Н. Ярцева. – Л., 1968. – С. 117 – 174.
118. Дегтярев В. И. Члены предложения / Дегтярев В. И. // Семантика структуры предложения. – Ростов-на-Дону, 1978. – С. 42 – 70.
119. Дешериева Т. И. Структура семантических полей чеченских и русских падежей / Дешериева Т. И. – М.: Наука, 1974. – 300 с.
120. Добош В. І. Основні значення конструкцій знахідного та орудного відмінків у говірках Тур'янщини Закарпатської області / Добош В. І, // Доповіді та повідомлення Ужгород. ун-ту. Сер. філол. – Вип. 5. – Ужгород, 1960. – С. 58 – 60.
121. Добош В. І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів : Прийменникові конструкції (Текст лекцій) / Добош В. І. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1972. – 48 с.
122. Добош В. І. Синтаксис южнокарпатских говорів українського языка (Синтаксические функции падежей) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Добош В. І. – Ужгород, 1978. – 29 с.

123. Довга Г. М. Адвербіалізація словоформ орудного відмінка місця / Довга Г. М. // Матеріали ХХІ наук. конф. Ужгород.ун-ту. Сер. філол. – К., 1967. – С. 97 – 102.
124. Докулил М. К вопросу о морфологических противопоставлениях (Критика теории бинарных корреляций в морфологии чешского языка) / Докулил М. // Языкознание в Чехословакии: сб. статей 1956 – 1974 / под ред. А.Г. Широковой. – М., 1978. – С. 88–118.
125. Долинина И. Б. Способы представления синтаксической структуры предложения / Долинина И. Б. // Типология каузативных конструкций: Морфологический каузатив. – Л., 1969. – С. 294 – 310.
126. Долгова О. В. Синтаксис как наука о построении речи / Долгова О. В. – М.: Высш. школа, 1980. – 191 с.
127. Дудик П. С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників / Дудик П. С. – Укр. мова і література в школі. – 1965. – №10. – С. 24 – 27.
128. Дудик П.С. Синтаксис українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення) / Дудик П.С. – К. : Наук, думка, 1973. – 288 с.
129. Дудик П. С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення / Дудик П. С. // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К., 1975. – С. 212 – 221.
130. Егорова И. Н. Позиционные эквиваленты слова в составе предложения : К изучению вариативных рядов / Егорова И. Н. // Русский язык : Грамматические исследования. – 1967. – С. 78–95.
131. Елисеєва И. А. О функциональном подходе к падежным и предложно-падежным формам имени / Елисеєва И. А. // Слово и словосочетание в структуре предложения. – М., 1980. – С. 167 – 170.
132. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Ельмслев Л. // Новое в лингвистике. – К., 1960. – [Вып. I]. – С. 264 – 390.
133. Єрмоленко С. Я. Семантичний аспект досліджень синтаксису і проблеми стилістики / Єрмоленко С. Я. – Мовознавство. – №1. – 1981. – С. 16 – 25.
134. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / Єрмоленко С. Я. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.
135. Есперсен О. Философия грамматики / Есперсен О. – М. : Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
136. Жирмунский В. М. Об аналитических конструкциях /

Жирмунский В.М. // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.; Л., 1965. – С. 5 – 57.

137. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси / Жовтобрюх М. А. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.

138. Жовтобрюх М. А. Поняття норми в літературному побутовому мовленні / Жовтобрюх М.А. // Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970. – С. 15 – 25.

139. Жовтобрюх М. А. Відмінкові форми в «Розмові» XVI ст. / Жовтобрюх М. А. – Мовознавство. – 1980. – № 5. – С.32–43.

140. Жовтобрюх М. А. Історична граматики української мови / Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинсько І. І. – К. : Вища школа, 1980. – 319 с.

141. Заичкова И. Дательный беспредложный в современном русском литературном языке / Заичкова И. – Прага, 1972. – 91 с.

142. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение / Зализняк А. А. – М. : Наука, 1967. –369 с.

143. Зализняк А. А. О понимании термина «падеж» в лингвистических описаниях / Зализняк А. А. // Проблемы грамматического моделирования. – К., 1973. – С. 53 – 87.

144. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение (Около 100 000 слов) / Зализняк А. А. – М. : Изд-во Русский язык, 1977. – 880 с.

145. Зарудняк О. А. Дослідження синтаксичного зв'язку керування в українському мовознавстві, / Зарудняк О. А. // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період : Тези доп. респ. наук. конф. – К., 1967. – С. 69 – 70.

146. Золотова Г. А. О структуре простого предложения в русском языке / Золотова Г. А. – Вопросы языкознания. – 1967. – №6. – С. 90 – 101.

147. Золотова Г. А. О синтаксической форме слова / Золотова Г.А. //Мысли о современном русском языке / под ред. акад. В. В. Виноградова. – 1969. – С. 58 – 66.

148. Золотова Г. А. К вопросу о типах падежных значений / Золотова Г.А. – Русский язык в неп. школе.– 1970. – №4. – С. 74 – 76.

149. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Золотова Г. А. – М. : Наука, 1973. – 351 с.

150. Золотова Г. А. К типологии простого предложения / Золотова Г. А. – Вопросы языкознания. - 1978. – №3. – С. 49–61.

151. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові : посібник для студентів-філологів / Іваненко З. І.

-

Ч.1. - Чернівці, 1967. - 61 с.

Ч.2. - Чернівці, 1969. - 69 с.

152. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції із значеннями: місця в сучасній українській мові : навчальний посібник / Іваненко З. І. - Чернівці, 1974. - 69 с.

153. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові : навчальний посібник / Іваненко З. І. - Чернівці, 1975. - 56 с.

154. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / Іваненко З. І. - К.; Одеса : Вища школа, 1981. - 143 с.

155. Історичний синтаксис української мови. - К. : Наук. думка, 1978. - 539 с.

156. Іванчикова Е. А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе / Іванчикова Е. А. - Вопросы языкознания. - 1965. - №5. - С. 84 - 94.

157. Историко-типологическая морфология германских языков : Фономорфология. Парадигматика. Категория имени. - М. : Наука, 1977. - 359 с.

158. Їжакевич Г. П. Взаємодія стилістики мови і стилістики мовлення / Г. П. Їжакевич // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. - К., 1972. - С. 33-47.

159. Йова А. И. Предложные конструкции в современном украинском языке : автореферат дис. ... канд. филол. наук. / А. И. Йова. - К., 1963. - 24 с.

160. Калакуцкая Л. П. Адъективация причастий в современном русском литературном языке / Л. П. Калакуцкая. - М. : Наука, 1971. - 227 с.

161. Камынина А. А. О синтаксической зависимости падежей, распространяющих предложение в целом / Камынина А. А. // Исследования по современному русскому языку / под ред. Т. П. Ломтева, А. А. Камыниной. - М., 1970. - С. 75 - 89.

162. Караева М. С. Категория иерархичности в онтогенезисе синтаксической семантики / М. С. Караева.// Актуальные проблемы синтаксиса современного русского языка: Тез. докл. III респ. науч. конф. Баку. - Баку, 1977. - С. 32 - 33.

163. Караулов П. П. Падежи и предлоги: Сопоставительный анализ / П. П. Караулов // В помощь преподавателям русского языка как иностранного. – М., 1966. – С. 102 – 119.
164. Категория падежа в структуре и системе языка: Материалы конф. / отв. ред. Я. Я. Розенберг. – Рига, 1971. – 172 с.
165. Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1982. – 189 с.
166. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое лишение / С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 216 с.
167. Кацнельсон С. Д. Семантико-грамматическая концепция У.Л. Чейфа (послесловие) / С. Д. Канцельсон // Чейф У. Значение и структура языка. – М., 1975. – С. 407 – 427.
168. Кедайтене Е. И., Ятроноло И. О. Творительный падеж / Е. И. Кедайтене // Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения. – М., 1968. – С. 228 – 263.
169. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток ХУІ ст. / І. М. Керницький. – К.: Наук, думка, 1967. – 287 с.
170. Кершиене Р. Б. Дательный падеж / Р. Б. Кершиене // Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения. – М., 1968. – С. 178 – 205.
171. Клобуков Е. В. Учение о падеже в грамматической системе А.М. Пешковского / Е. В. Клобуков // Вести. Моск. ун-та. Сер. 9, филол., 1978. – № 4. – С. 54 – 63.
172. Клобуков Е.В. Об изучении падежных значений к постановке проблемы // Славянская филология / под ред. К. В. Горшковой и А. Г. Широковой. – М., 1979. – [вып. II]. – С. 16 – 25.
173. Коваленко В. Е. Именные средства выражения предикации: Роль именных компонентов в развитии предикативной сущности простого предложения современного английского языка / В. Е. Коваленко. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1969. – 207 с.
174. Ковалик І. І. Логіко-лінгвальна природа категорійних значень частин мови / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 3–10.
175. Ковалик І.І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 10 – 13.

176. Ковтунова И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 239 с.
177. Кодухов В. И. Мышление и языковые значения и функции / В. И. Кодухов // Язык и мышление. – М., 1967. – С. 102 – 115.
178. Кодухов В.И. Общее языкознание / В. И. Кодухов. – М. : Высш. школа, 1974. – 303 с.
179. Кодухов В. И. Синтаксическая позиция и словоформа / В. И. Кодухов // Русский язык. – М., 1975. – С. 151 – 158.
180. Кокорина С. И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке / С. И. Кокорина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 77 с.
181. Колесников А. А. Грамматические категории имен существительных современного русского языка в плане отображения действительности : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Колесникова. – Днепропетровск, 1974. – 26 с.
182. Коломієць Л. І. З історії флексії давального відмінка однини іменників чоловічого роду -ові: На матеріалі ділових пам'яток доби української народності / Л. І. Коломієць // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 210-216.
183. Колшанский Г. В. Логика и структура языка / Г. В. Колшанский. – М. : Высш. школа , 1965. – 240 с.
184. Колшанский Г. В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте / Г. В. Колшанский // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 5 – 31.
185. Колшанский Г. В. Категория семантики в синтаксисе / Г. В. Колшанский // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Горького. – М., 1977. – [вып. 112]. – С. 5 – 11.
186. Кондрашов Н. А. Общее языкознание. Ч. I: История языкознания / Н. А. Кондрашов. – М. : Изд-во МОПИ им. Н. К. Крупской, 1972. – 173 с.
187. Кононенко В. И. Синонимика синтаксических конструкций в современном русском языке / В. И. Кононенко. – К. : Наук. думка, 1970. – 143 с.
188. Кононенко В. І. Подвійні синтаксичні зв'язки / В. І. Кононенко // Укр. мова і література в школі. – 1975. – № 2. – С.31 – 42.

189. Кононенко В. І. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков / В. І. Кононенко. – К. : Вища школа, 1976. – 208 с.
190. Кононенко В. І. Семантичні зв'язки в синтаксисі / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 1976. – № І. – С. 15 – 23.
191. Кононенко В. І. К сопоставительному исследованию синтаксиса восточнославянских языков / В. І. Кононенко // Вопросы языкознания. – 1980. – № І. – С. 39 – 48.
192. Коптілов В. В. Про використання дихотомічного принципу для опису системи відмінків українського іменника / В. В. Коптілов // Структурно-математичні дослідження української мови. – К., 1964. – С. 36 – 46.
193. Костюченко Ю. П. Творительный падеж и значение деятеля при страдательном залоге и орудия (на материале славянских, германских и балтийских языков) / Ю. П. Костюченко. – Л., 1977. – 100 с.
194. Костюченко Ю. П. Замечания о "синкретизме" и значениях дательного падежа в индоевропейских падежах / Ю. П. Костюченко // Вопросы языкознания. – 1980. – № І. – С. 83 – 95.
195. Кржижкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления : Опыт трансформационного анализа / Е. Крижкова // Вопросы языкознания, 1967. – № 2. – С. 32 – 48.
196. Кротевич Е. В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения / Кротевич Е. В. // Вопросы русского языкознания / под ред. Е. В. Кротевича. – Львов, 1956. – Кн. 2. – С. 3 – 18.
197. Крушельницкая К. Г. Грамматическое значение в плане взаимоотношения языка и мышления / К. Г. Крушельницкая // Язык и мышление. – М., 1967. – С. 214 – 224.
198. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа : На материале германских языков / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1974. – 319 с.
199. Кузнецов П. С. О принципах изучения грамматики / П. С. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск ун-та, 1961. – 99 с.
200. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // Е. Курилович. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 57 – 70.

201. Курилович Е. Заметки о значении слова /Е. Курилович// Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 237 – 250.
202. Курилович Е. Проблема классификации падежей / Е. Курилович. // Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 175 – 203.
203. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т.2. – 407 с.
204. Кучеренко И. К. К вопросу о категории падежа / Кучеренко И. К. // Рус. яз. в школе. – 1957. – № 5. – С. 41 – 45.
205. Кучеренко І. К. Граматичні значення і граматичні категорії в українській мові / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 59 с.
206. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 107 с.
207. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. / І. К. Кучеренко. – -
Ч. I. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 172 с.
Ч. II. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – 159 с
217. Кучеренко І. К. Категорія відмінка в сучасній українській мові / І. К. Кучеренко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961. – 52 с.
218. Кухарж Я. О функциональном использовании структурных единиц языке/ Я. О. Кухарж // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 273 – 277.
219. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 543 с.
220. Левицкий Ю. А. Аспекты семантических преобразований предложений / Ю. А. Левицкий // Семантика и производство лингвистических единиц : Проблемы деривации. – Пермь, 1979. – С. 92 – 100.
221. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высш. школа, 1974. – 159 с.
222. Лекант П. А. Синтаксическая категория субъекта, лица, агенса в структуре простого предложения/ П. А. Лекант // Проблемы русского языкознания : Лингв. сб.– М., 1976. – [вып. 5.] – С. 123–128.
223. Леков И. Славянская категория падежа – грамматическая единица на объединенном /морфологическом и синтаксическом /

уровне / И. Леков // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 216 – 219.

224. Лизанець П. М. Из спостережень над орудним знаряддя з прийменником з (из, с, ис) у закарпатських говорах / П. М. Лизанець // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови : Тез. доп. – Чернівці, 1965. – С. 117 – 121.

225. Ломтев Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 166 с.

226. Ломтев Т. П. Вторичные синтаксические отношения между словам:и в предложении / Т. П. Ломтев // Проблемы истории и диалектологии славянских языков : Сб. статей к 70-летию чл.-корр. АН СССР В.И. Борковского. – М., 1971. – С. 174 – 180.

227. Ломтев Т.П. Грамматическое и логическое в предложении / Т.П.Ломтев // Исследование по славянской филологии : Сб., посвящ. памяти акад. В.В. Виноградова. – М., 1974. – С. 198 – 219.

228. Майтинская К. Е. К вопросу о категории падежа (на материале финно-угорских языков) / К. Е. Майтинская // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 226 – 249.

229. Максимов Л. Ю. О грамматической синонимии в русском языке / Л. Ю. Максимов // Русск. яз. в нац. Школе. – 1966. – № 2. – С. 3–10.

230. Малащенко В. П. О конструктивной обязательности и факультативности детерминантов / В. П. Малащенко // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов н/Д, 1978. – С. 51 – 61.

231. Малащенко В. П. Роль детерминантов в формировании семантической структуры предложения / В. П. Малащенко // Семантическая структура предложения. – Ростов н/Д, 1978. – С. 70–86.

232. Малащенко В. П. Осложненное предложение / Малащенко В. П. // Современный русский литературный язык /под ред. Л. А. Леканта. – М., 1982. – С. 316 – 328.

233. Мартине А. Основы общей лингвистики / А. Мартине // Новое в лингвистике. – М., 1963. – [вып. 3]. – С. 366 – 566.

234. Мартынов В. В. Категории языка : Семитологический аспект / В. В. Мартынов. – М. : Наука, 1982. – 192 с.

235. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г.Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.

236. Матезиус В. О системном грамматическом анализе : Пражский лингвистический кружок : [сб. статей] / сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 226 – 238.

237. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М. : Изд-во иностр. лит., 1951. – 491 с.

238. Мельников Г. П. Природа падежных значений и классификация падежей / Г. П. Мельников // Исследования в области грамматики и типологии языков. – М., 1980. – С. 39 – 64.

239. Мельничук О. С. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові / О. С. Мельничук // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 261 – 295.

240. Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках / А. С. Мельничук. – К. : Изд-во АН УССР, 1958. – 64 с.

241. Мельничук А. С. О роли мышления в формировании структуры языка / Мельничук А. С. // Язык и мышление / отв. ред. Ф. П. Филин. – М., 1967. – С. 74 – 101.

242. Мельничук О. С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – 1961. – [вип. 3] – С. 124 – 194.

243. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук, думка, 1966. – 324 с.

244. Мещанинов И. И. Соотношение логических и грамматических категорий / Мещанинов И. И. // Язык и мышление / отв. ред. Ф. П. Филин. – М., 1967. – С. 7 – 16.

245. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – 387 с.

250. Мещанинов И. И. Глагол / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1982. – 272 с.

251. Мигирич В. Н. Формирование различных компонентов структуры языка в связи с развитием мышления : на материалах русского языка / Мигирич В. Н. // Методологічні питання мовознавства. – К. : 1966. – С. 119 – 133.

252. Мигирич В. Язык как система категорий отображения / В. Мигирич. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 237 с.

253. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – М. : Просвещение, 1981. – 254 с.

254. Моисеев А. И. О грамматической категории / А. И. Моисеев // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. истории, языка и литературы. – 1956. – [вып. I]. – № 2. – С. 117 – 128.

255. Мороховская Э. Я. Основные аспекты общей теории лингвистических моделей / Э. Я. Мороховская. – К. : Вища шк., 1975. – 246 с.

256. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса: На материале немецкого языка / О. И. Москальская. – М. : Высш. школа, 1974. – 156 с.

257. Мразек Р. К вопросу о функциях беспредложного творительного падежа (на материалах русского языка) / Мразек Р. – 1960. – С. 41–52.

258. Мразек Р. Дателный падеж в старославянском языке / Мразек Р. // Исследования по синтаксису старославянского языка. – Прага, 1963. – С. 225 – 261.

259. Мразек Р. Синтаксис русского творительного : Структурно-сравнительное исследование / Мразек Р. – Praha : stat. red., 1964 – 285 с.

260. Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация : анализ производных предложений русского языка : [пособие по спецкурсу] / Мурзин Л. Н. – Пермь, 1974. – 170 с.

261. Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке / Мучник И. П. – М. : Наука, 1971. – 298 с.

262. Мухин А. М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица / Мухин А. М. // Науч. докл. высш. школы. филол. наук. – 1961. – № 3. – С. 58 – 65.

263. Мухин А. М. Функциональные лингвистические единицы и методы структурного анализа языка / Мухин А. М. // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 91 – 96.

264. Мухин А. М. Парадигматический и синтагматический аспекты в трактовке падежных форм как синтаксических элементов / Мухин А. М. // Науч. докл. высш. школы. филол. наук. – 1964. – № 4. – С.3–13.

265. Мухин А. М. Функциональный анализ синтаксических элементов : на материале древнеанглийского языка / Мухин А. М. – Г.; Л. : Наука, 1964. – 292 с.

266. Мухин А. М. Лингвистический анализ : Теоретические и методологические проблемы / Мухин А. М. –Л. : Паука, Ленингр. отд-ние, 1976. – 282 с.
267. Нахтигал Р. Славянские языки / Нахтигал Р. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – 342 с.
268. Недбайло Л. І. Граматична категорія числа в абстрактних іменниках / Недбайло Л. І. // Укр. мова і література в школі. – 1968. – № 4. – С. 23 – 26.
274. Никитин М. В. Глаголы с обязательным дополнением или обстоятельством / Никитин М. В. // Вопросы грамматики и лексики современного русского языка : учен. записки. – Рязань, 1959. – Т. XXV. – С. 165 – 185.
275. Никитин М. В. К таксономии языковых единиц / Никитин М. В. // Проблемы общей и романо-германской семасиологии. – Владимир, 1973. – С. 3 – 92.
276. Никитевич В. М. Грамматические категории в современном русском языке / Никитевич В. М.– М. : Учпедгиз, 1963. – 246 с.
277. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М. : Наука, 1970. – 604 с.
278. Общее языкознание : Внутренняя структура языка. – М. : Наука, 1972. – 565 с.
279. Овсянико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка . Овсянико-Куликовский Д. Н. – [2-е изд., испр. и доп.] – Спб. : Изд. И. Л. Овсянико-Куликовской, 1912. – 322 с.
280. Олексієнко Л. А. Трансформаційний аналіз пасивних конструкцій / Олексієнко Л. А. // Структурно-математична лінгвістика : Респ. міжвідомч. збірник. – К., 1966. – С. 108 – 116.
281. Оравец Я. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении / Оравец Я. // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 176–187.
282. Падучева Е. В. О семантике синтаксисе : Материалы к трансформационной грамматике русского языка / Падучева Е. В. – М. : Наука, 1974. – 292 с.
283. Панфилов В. З. Языковые универсалии, языковые функции и язык как система / Панфилов В. З. // Вопросы синтаксиса германских языков. –Саратов, 1979. – [вып. I] – С. 79–87.

284. Паулини З. Система в языке / Паулини З. // Языкознание в Чехословакии. Сб. статей 1956 -1974. - М., 1978. - С. 7-17.
285. Перебийніс В. С. До питання про співвідношення категорії форми і змісту в лінгвістичних дослідженнях / Перебийніс В.С. // Методологічні питання мовознавства. - К., 1966. - С. 50-59.
286. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А. М. - [6-е изд.] -М. : Учпедгиз, 1938. - 451 с.
287. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Пилинський М. М. - К. : Наук. думка, 1976. - 248 с.
288. Пітінов В. М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів / Пітінов В. М. - Мовознавство. - 1973. - № 5. - С. 36 - 43.
289. Плющ М. Я. Словотвор у сучасній українській мові / М. Я. Плющ // Наукові записки. Том XXIV. Філологічна серія. - К., 1967. - 68 с.
290. Плющ М. Я. Семантико-синтаксичне значення відмінка в українській мові / М. Я. Плющ // Синтаксична будова української мови. - К. : Наукова думка, 1968. - С. 103-108.
291. Плющ М. Я. Форма орудного відмінка в словосполученнях типу «ходором ходити» / М. Я. Плющ // НПитання культури мови. - [Виш.4]. - К. : Ін. м-ва АН УРСР, 1970. - С. 42-52.
292. Плющ М. Я. Активні конструкції з орудним суб'єктом в усному літературному мовленні / М. Я. Плющ // Матеріали республіканської наукової конференції з проблем синтаксису українського сучасного літературного мовлення. - Вінниця : ВПІ, 1974. - С. 64-65.
293. Плющ М. Я. Граматика. Морфологія / Плющ М. Я. // Сучасна українська літературна мова. - К., 1975. - С. 162 - 155; 176-284.
294. Плющ М. Я. Орудний суб'єкта в активних і пасивних конструкціях / Плющ М. Я. // Синтаксис словосполучення і простого речення : Синтаксичні категорії і зв'язки. - К., 1975. - С. 109 - 115.
295. Плющ М. Я. Орудний об'єкта як засіб детермінації дієслова / М. Я. Плющ // Мовознавство.- 1975. - №4. - С. 61-69.

296. Плющ М. Я. Орудний порівняння в українській мові / М. Я. Плющ // Українське мовознавство.- 1977. - №4. - С. 29-36.
297. Плющ М. Я. Орудний сукупності в українській мові / М. Я. Плющ // Українське мовознавство.- 1977. - №5. - С. 24-29.
298. Плющ М. Я. Про деякі аспекти вивчення відмінків / М. Я. Плющ // Мовознавство.- 1977. - №3. - С. 35-40.
299. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник / М. Я. Плющ. - К. : КДПІ, 1978. - 108 с.
300. Плющ М. Я. Відмінкова словоформа в поліпредикативній структурі речення / М. Я. Плющ // Мовознавство. - 1979. - №1. - С. 13-19.
301. Плющ М. Я. Темпоральна функція словоформ орудного в полі предикативній структурі речення / М. Я. Плющ // Питання граматичної будови української мови. - К. : КДПІ, 1979. - С. 65-74.
302. Плющ М. Я. Ад'єктивні словосполучення з залежною словоформою орудного відмінка / М. Я. Плющ // Українське мовознавство. -1981. - №9. - С. 76-81.
303. Плющ М. Я. Дієприслівник і дієприслівникова конструкція в структурі речення / М. Я. Плющ // Лексична і граматична деривація в українській мові. - К. : КДПІ, 1983. - С. 90-97.
304. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник / Плющ М. Я. - К. : Вид-во Київ. пед. ін-ту ім. О. М. Горького, 1978. - 107 с.
305. Попова З. Д. К теории падежного значения / Попова З. Д. // Вопросы языкознания. - 1970. - № 4. - С. 92 - 101.
306. Попова З. Д. Специализированное значение падежной формы / Попова З. Д. // Вопросы синтаксиса русского языка. - Калуге, 1971. - С. 111 - 117.
307. Попова З. Д. Употребление падежных и предложно-падежных форм в современном русском литературном языке / Попова З. Д. - Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1971. - 74 с.
308. Попова З. Д. Синтаксическая форма как предмет синтаксиса / Попова З. Д. // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - Л., 1975. - С. 109 - 114.
309. Поспелов Н. С. Предложение как формула и как высказывание / Поспелов Н. С. // Исследования по славянской филологии. - М., 1974. - С. 262 - 269.

310. Потебня А. А. Мысль и язык / Потебня А. А. – [3-е изд.] – Харьков, 1913. – 225 с.
311. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Потебня А. А. – Т. 1 – 2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
312. Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения / Почепцов Г. Г. – К. : Вища школа, 1971. – 191 с.
313. Почепцов Г. Г. Про семантичні плани речення / Почепцов Г.Г. – Мовознавство. – 1975. – № 5. – С. 44 – 46.
314. Правдин А. Б. Дательный предглагольный в старославянском и древнерусском языках / Правдин А. Б. // Учен. записки ин-та славяноведения. – М., 1956. – Т. XIII. – с. 3 – 121.
315. Прияткина А. Ф. Формальные средства двух синтаксических уровней / Прияткина А. Ф. // Функциональный анализ единиц морфолого-синтаксического уровня. – Иркутск, 1980. – С. 3 – 17.
316. Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке / Прокопович Н. Н. – М. : Просвещение, 1966. – 400 с.
317. Прокопович Н. Н. К вопросу об аспектах анализа предложения / Прокопович Н. Н. // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков : Тез. докл. – Л., 1971. – С.11-12.
318. Распопов И. П. Об иерархической организации конструктивного состава предложения / Распопов И. П. // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков : Тез. докл. – Л., 1971. – С. 37-38.
319. Распопов И. П. О так называемых детерминирующих членах предложения / Распопов И. П. // Вопросы языкознания. – 1972. – № 6. – С. 55 – 61.
320. Ревзин И. И. О сильных и слабых противопоставлениях в системе падежей современного немецкого языка / Ревзин И. И. // Вопросы языкознания. – 1960. – № 3. – С. 82 – 85.
321. Ревзин И. И. Формальный и семантический анализ синтаксических связей в языке / Ревзин И.И. // Применение логики в науке и технике. – М., 1960. – С. 119 – 139.
322. Ревзин И. И. Логическая модель парадигмы и части речи / Ревзин И.И. // Проблемы грамматического моделирования. – М., 1973. – С. 3-23.

323. Ревзина О. Г. Роль грамматических категорий в организации связей внутри синтаксических единств разной степени сложности / Ревзина О. Г. // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков : Тез. докл. – Л., 1971. – С.53–54.

324. Ревзина О. Г. Об одном виде взаимодействия категории падежа с глагольными категориями / Ревзина О. Г., Чанишвили Н. В. // Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. – М., 1973. – С. 68 – 86.

325. Решетова Л. В. Категория падежа в языках разных систем / Решетова Л. В. – Ташкент : Фан, 1982. – 136 с.

326. Русанівський В. М. Дієприкметник у поезії Т. Г. Шевченка / Русанівський В. М. // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. – К., 1964. – С. 116 – 129.

327. Русанівський В. М. Стійкість граматичної структури / Русанівський В. М. // Мовознавство. – 1968. – № 4. – С. 4 – 24.

328. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янській літературних мовах / Русанівський В. М. – К. : Наук, думка, 1968. – 37 с.

329. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Русанівський В. М. – К. : Наук, думка, 1971. – 315 с.

330. Русская грамматика : в 2-х т. –
Т. 1. – М. : Наука, 1980. – 783 с.
Т. 2. – М. : Наука, 1980. – 709 с.

331. Савченко А. Н. Части речи и категории мышления / Савченко А. Н. // Язык и мышление. – М., 1967. – С. 224 – 243.

332. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / Самійленко С. П. –
Ч. 1. – К. : Рад. школа, 1964. – 254 с.
Ч. 2. – К. : Вища школа, 1970. – 190 с.

333. Светлик Ян. Синтаксис русского языка в сопоставлении с словацким / Светлик Ян. – Братислава : Словацкое лед. изд-во, 1970. – 351 с.

334. Седелников Е. А. Беспредложные конструкции с творительным падежом в древнерусском литературном языке. / Седелников Е.А. // Вопр. изучения русского языка. – Алма-Ата, 1955. – С. 168 – 178.

335. Седельников Е. А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений / Седельников Е. А. – Филол. наук, 1961. – №3. – С.18–24.

336. Серебренникова Г. А. К проблеме отражения развития человеческого мышления и структуре языка / Серебренникова Г.А. // Вопросы языкознания. – 1970. – № 6. – С. 29–49.

337. Сингх Чаранджит. Лексико-семантические условия употребления форм творительного падежа беспредложного в современном русском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Сингх Чаранджит. – К., 1980. – 22 с.

338. Синтаксис и норма. – М. : Наука, 1974. – 283 с.

339. Сыроваткин С. Н. Синтагматика, парадигматика, парасинтагматика / Сыроваткин С. Н. // Сб. докладов и сообщений лингвистического общества Калин., ун-та. – Калинин, 1975. – Т. 5. – С. 94 – 130.

340. Сиротинина О. В. О месте прямого дополнения в русском и украинском языке / Сиротинина О. В. // Вопросы славянской филологии. – Саратов, 1963. – С. 205 – 222.

341. Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых единиц / Скаличка В. // Пражский лингвистический кружок : сб. статей. – М., 1967. – С. 119 – 127.

342. Слинько І. І. Історія орудного засобу за свідченням давньоукраїнських пам'яток ХІУ – ХУІІІ ст. / Слинько І. І. // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 228 – 240.

343. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови / Слинько І.І. – К. : Вища школа, 1973. – 215 с.

344. Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови : Односкладне речення / Слинько І. І. // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22 – 29.

345. Смагленко Ф. П. О синтаксических (функциях причастий в украинском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Смагленко Ф. П. – Одесса, 1951. – 16 с.

346. Смагленко Ф. П. Про синтаксичні зв'язки дієприкметників української мови / Смагленко Ф. П. // Праці Одес. ун-ту. Сер. філол. наук. – Одеса, 1957. – Т. 147. – [вип. 6]. – С. 155–161.

347. Смагленко Ф. Про дієслівну категорію стану та активні і пасивні конструкції речень у східнослов'янських мовах /

Смагленко Ф. //Тез. доп. IV міжвуз. славист. конф.12-14 жовтня 1961. – Одеса, 1961. – С. 32-35.

348. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка / Смирницкий А. И. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – 286 с.

349. Смирницкий А. И. Морфология английского языка / Смирницкий А. И. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. – 440 с.

350. Смольнинова Е. Н. Синтаксические потенции частей речи в составе словосочетания / Смольнинова Е. Н. // Функциональный анализ грамматических единиц. – Л., 1980. – С. 137-350.

351. Собинникова В. И. Падежные и предложно-падежные формы в русском языке в сопоставительном аспекте с другими славянскими языками / Собинникова В. И. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. – 112 с.

352. Современный русский язык / под ред. В.А. Белошапковой. – М. : Высш. школа, 1981. –560 с.

353. Современный русский язык : в 3-х ч. – Ч. 3 Синтаксис. Пунктуация / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. – М. : Просвещение, 1981. – 271 с.

354. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование / Солнцев В. М. – [2-е изд.] – М. : Наука. 1971. – 341с.

355. Солнцева Н. В. Взаимодействие частей речи и членов предложения (на материале изолирующих языков) / Солнцева Н. В., Солнцев В. М. // Члены предложения в языках различных типов : Мещаниновские чтения. – Л., 1972. – С.78-87.

356. Сологуб Н. М. Варіантні флексії місцевого відмінка однини іменників II відміни / Сологуб Н. М. // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 83-95.

357. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Труды по языкознанию / пер. с франц., изд. ред. А. Холодович. – М., 1977. – С. 31- 286.

358. Сравнительная грамматика германских языков : Морфология. – М. : Наука, 1966.

Т.4. – М. : Наука, 1966. –496 с.

359. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения. – М. : Наука. 1968. – 257 с.

360. Станишева Д. С. Творительный конструктивный / Станишева Д. С. –Творительный падеж в славянских падежах. – М., 1958. – С. 78-126.

361. Станишева Д. С. К вопросу о вариантах синтаксической единицы / Станишева Д. С. // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки. – 1954. – №1. – С.188–193.
362. Станишева Д. С. Винительный падеж в Восточнославянских языках / Станишева Д. С. – София : Изд-во Болг. акад. наук. 1966. – 295 с.
363. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения : Семиологическая грамматика / Степанов Ю. С. – М. : Наука. 1981. – 360 с.
364. Степанов Ю. С. Проблема классификации падежей (Современная классификация и его следствия) / Степанов Ю. С. // Вопросы языкознания. – 1968. – №6. – С.36–48.
365. Степанова М. Д. Теория валентности и валентный анализ : на материале современного немецкого языка / Степанова М. Д. – М., 1972. – 110 с.
366. Степанова М. Д. Хельбиг Г. Части речи и проблемы в современном немецком языке / Степанова М. Д. – М. : Вищ. школа, 1978.–258 с.
367. Структура и объем предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ния, 1981. – 296 с.
368. Суник О. П. Общая теория частей речи / Суник О. П. – М. : Л. : Наука, 1966. – 131с.
369. Супрун А. Е. Грамматические свойства слов и части речи / Супрун А. Е. // Вопросы теории частей речи : на материале языков различных типов. – Л., 1968. – С.208–218
370. Супрун А. Е. Грамматика и семантика простого предложения / Супрун А. Е. – М. : Наука, 1977. –263 с.
371. Сусов И. П. Семантическая структура предложения : на материале простого предложения в современном немецком языке / Сусов И. П. – Тула : Изд-во Тульск. пед.ин-та, 1973. – 141 с.
372. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. Думка, 1969. –583 с.
373. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис/ за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. Думка, 1972. –515 с.
374. Творительный падеж в славянских языках / под ред. С.Б. Беринтейна. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 379 с.
375. Тимченко С. К. Функции генитива в южнорусской языковой области / Тимченко С. К. – Варшава : Тип. Варшв. учеб. окр., 1913. – 278 с.

376. Тимченко С. К. Номінатив і датив в українській мові / Тимченко С. К. – Львів : Вид-во УАН, 1925. –64с.
377. Тимченко С. К. Льокатив в українській мові : З української складні / Тимченко С. К. – К. : Вид-во УАН, 1925. –71 с.
378. Тимченко С.К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Тимченко С. К. – К. : Вид-во УАН, 1926. – 118 с.
379. Тимченко С.К. Акузатив в українській мові : З української складні / Тимченко С. К. – К. : Вид-во УАН, 1928. –101 с.
380. Типология пассивных конструкций : Диатезы и залогии / отв. ред. А.А.Холодович. – Л. : Наука. Ленингр. Отд-ние, 1974. – 383 с.
381. Тихонов А. Н. Части речи – лексико-грамматические формы слов / Тихонов А. Н. // Вопросы теории частей речи : на материалы языков различных типов. – Л., 1968. – С. 219 –229.
382. Топоров В. Н. Локатив в славянских языках / Топоров В. Н. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 379 с.
383. Туліна Т.О. Семантичні особливості субстантивних словосполучень з прийменником / Туліна Т.О. // Мовознавство. – 1973. – №6. – С.48–50.
384. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Удовиченко Г. М. –К. : Наук. Думка, 1968. – 277 с.
385. Усмов А. И. Логические функции падежных конструкций. Логико-грамматические очерки. / Усмов А. И., Уехова Е. А. – М., 1961. – С. 134–153
386. Уорс Д. С. Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в русском языке / Уорс Д. С. // Новое в лингвистике. –М., 1962. – [вып. 2]. – С. 627– 683.
387. Уорф Б. Л. Грамматические категории / Уорф Б. Л. // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 44–60.
388. Успенский Б. А. Структурная типология языков / Успенский Б. А. –М. : Наука, 1965. –286 с.
389. Уфимцева А. А. Семантический аспект языковых знаков / Уфимцева А. А. // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 31–46.
390. Филин Ф. П. Противоречия и развития языков / Филин Ф.П. // Вопросы языкознания. – 1980. – №2. – С.8–20.

391. Филичева Н. И. Синтаксические поля : [пособие по грамматике немецкого языка] / Филичева Н. И. – М. : Высш. школа, 1977. – 213 с.
392. Филлмор Ч. Дело о падеже / Филлмор Ч. // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – [вып.10]. – С.369–495.
393. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Филлмор Ч. // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – [вып.10]. – С.496–530.
394. Функциональный анализ грамматических категорий и единиц : Сб. науч. трудов. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена, 1976. – 138 с.
395. Хлебникова И. Б. О границах морфологии и синтаксиса. – Филологические науки. – 1965. – №4. – С. 124–132.
396. Ходова К. И. Система падежей старославянского языка / Ходова К. И. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 159 с.
397. Ходова К. И. Простое предложение в старославянской азбуке / Ходова К. И. – М. : Наука, 1980. – 295 с.
398. Холодович А. А. Проблемы грамматической теории / Холодович А. А. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1979. – 304 с.
399. Храковский В. С. Деривационные отношения в синтаксисе / Храковский В. С. // Инвариантные синтаксические значения в структуре предложения. – М., 1969. – С.138–147.
400. Чабаненко В. А. Структурно- стилістичні особливості інфінітивних реченнях / Чабаненко В. А. // Синтаксис словосполученнях і простого речення. – К., 1975. – С.201–212.
401. Чонишвили Н. В. Падеж и глагольные категории грузинском предложении / Чонишвили Н. В. – М. : Наука, 1981. – 206 с.
402. Чейф У. Л. Значение в структуре языка / Чейф У. Л. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.
403. Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка / Черемисина М. И. – Новосибирск : Наука, 1976. – 270 с.
404. Черемисина М. И. Моносубъективная конструкция : Понятие и топология / Черемисина М. И. // Полупредикативные конструкции и их морфологическая база. – Новосибирск, 1980. – С. 6–33.
405. Чеснокова Л. Д. Логическая фраза и предложение / Чеснокова Л. Д. Ростов н/Д : Изд-во Ростов. Ун-та, 1961. – 96 с.

406. Чеснокова Л. Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями : [материалы для спецкурса] / Чеснокова Л. Д. - Ростов-на-Дону : Ростов.пед.ин-т, 1973. - Ч. 2. - 104 с.
407. Чеснокова Л. Д. Семантическая структура предложения / Чеснокова Л. Д. // Семантическая структура предложения. - Ростов н/Д : изд-во Ростов. ун-та, 1978. - С. 3-20.
408. Чеснокова Л. Д. О системном подходе к описанию синтаксической синонимии, омонимии, многозначности / Чеснокова Л. Д. // Проблемы грамматической семантики : Сб. статей. - Ростов н/Д, 1978. - С.12-20.
409. Чешко Е. К. К вопросу о падежных корреляциях / Чешко Е. К. // Вопр. языкознания. - 1960. - №2. - С. 50-56.
410. Чешко Е. В. Система падежей древнеболгарского языка / Чешко Е.В. // Вопросы языкознания. - 1967. - №2. - С. 49-63.
411. Чирва Г. М. Синтаксическая структура безличных предложений украинского языка (на материалах литературы 50-60гг.ХХ в.) : автореф. дис. ... канд. филол. Наук / Чирва Г. М. - К., 1977. -24 с.
412. Члены предложения в языках различных типов. - Л. : Ленингрд. отд-ние, 1972. - 131 с.
413. Шаповалова Л. И. Семантико-синтаксические особенности обращения в побудительном предложении / Шаповалова Л. И. // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4, Філап. журн., пед., псіхал. - Мінск, 1977. - №3. - С. 35-37.
414. Шарадзенидзе Т. С. Грамматические категории и морфологические категории / Шарадзенидзе Т. С. // Мещаниновские чтения. - М., 1975. - С. 42-55.
415. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / Шахматов А. А. - [2-е изд.] - Л. : Учпедгиз, 1941. - 620 с.
416. Шахматов А. А. Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку (Учение о частях речи) / Шахматов А. А. - М. : Госучпедгиз РСФСР, 1952. - 271 с.
417. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка / Шахматов А. А. - М. : Учпедгиз, 1957. - 399 с.
418. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения / Шведова Н. Ю. // Вопросы языкознания. - 1964. - №6. - С.77-93.

419. Шведова Н. Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе : Словосочетание / Шведова Н. Ю. – М. : Просвещение, 1966. –156 с.

420. Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? / Шведова Н. Ю. // Вопросы языкознания. – 1968. – №2. – С.39–50.

421. Шведова Н. Ю. Об основных синтаксических единицах в аспектах их изучения / Шведова Н. Ю. // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков : Тез. докл. – Л., 1971. – С. 25–27.

422. Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах : Обстоятельственная и необстоятельственная детерминация простого предложения / Шведова Н. Ю. // Науч. покл. высш. школы филол.науки. – 1973. – №5. – С. 66–77.

423. Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения / Шведова Н. Ю. // Славянское языкознание : VII Междунар. съезд. славистов. Докл. сов. Делегации. – М., 1973. – С. 458–483.

424. Шведова Н. Ю. Дихотомия «присловные – неприсловные падежи» в ее отношении к категории семантической структуры предложения / Шведова Н. Ю. // Славянское языкознание : VIII Междунар. съезд. славистов. Докл. сов. Делегации. – Загреб–Любляна, 1978. – С. 450–467.

425. Шведова Н. Ю. Падеж / Шведова Н. Ю. // Русский язык : Энциклопедия. – М., 1979. – С. 188–189.

426. Шмелев Д. И. О значений синтаксической единицы / Шмелев Д. И. // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М., 1969. – С.156 – 162.

427. Штыкало Н. И. К вопросу о функциональных особенностях частей речи / Штыкало Н. И. // Актуальные вопросы грамматики и лексики русского языка : Сб.трудов / отв. ред. Л. Ю. Максимов. – К.,1978. – С.165 –170

428. Шутов Е. И. О некоторых универсальных закономерностях в соотношении синтаксического и морфологического уровня (в связи с синтаксической ролью порядка слов и форм слов) / Шутов Е. И. // Языковые универсалии и лингвистическая топология. – М., 1969. – С. 141 – 152.

429. Щерба Л. В. Избранные труды по русскому языку / Щерба Л. В. – М. : Учпедгиз, 1957.– 186 с.

430. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Щерба Л. В. // Звягинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. – М., 1965. – С. 361–373.
431. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Щерба Л. В. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. – 428 с.
432. Юрченко В. С. Простое предложение в современном русском языке : Двусоставное именное, односоставное глагольное, односоставное именное / Юрченко В. С. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1972. – 275 с.
433. Юрченко В. С. О выражении субъекта в простом предложении / Юрченко В. С. // Русск. яз. в школе. – 1976. – № 1. – С. 50 – 54.
434. Юрченко В. С. Структура предложения в системе синтаксиса / Юрченко В. С. // Вопросы языкознания. – 1979. – № 4. – С. 77–89.
435. Языковая номинация : Общие вопросы / отв. ред. Б. А. Серебряников, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1977. – 359 с.
436. Языковые универсалии и лингвистическая топология : сб. статей / отв. ред. И. Ф. Вардуль. – М. : Наука, 1969. – 342 с.
437. Якобсон Р. О. К вопросу о всеобщей теории падежа / Якобсон Р. О. // Материалы спецкурсу по структурной типологии языков. / литогр. перев. О. Г. Ревзиной. – М., 1965. – 85 с.
438. Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Якубинский Л. П. – М. : Учпедгиз, 1953. – 368 с.
439. Ярцева В. Н. Взаимоотношения грамматики и лексики в системе языка / Ярцева В. Н. // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 5 – 58.
440. Ярцева В. Н. О синтаксической роли прямого дополнения в языках различных типов / Ярцева В. Н. // Члены предложения в языках различных типов : Мещаниновские чтения. – Л., 1972. – С. 4 – 19.
441. Яценко І. Т. Чи є звертання членом речення? / Яценко І. Т. // Синтаксична будова української мови. – К., 1968. – С. 83 – 92.
442. Ячинська Д. А. К вопросу о сочетаемости глаголов и соотносительных имен существительных / Ячинська Д. А. // Учен. записи Моск. обл. пед. ин-та им. Н.К. Крупской. Русский язык. – Т. 204. – [Вып.14]. – М., 1967. – С. 44–54.

443. Богданова М. Приглаголният родителен и винителен падеж в славянските езици / Богданова М. – Известия на семинара по славянска филология при Университета в София. – София, 1911. – Кн. 3. – С. 377 – 384.

444. Михневич А. Я. Проблемы семантычнага сінтаксісу беларускай мовы / Михневич А. Я. – Беларуская лінгвістыка, 1974. – [вып. 6] – С. 27 – 33.

445. Станишева Д. Падежно и аналитични модели в системата на съвременния български език : Опит за синтаксемне анализ на даталките форми и технике еквивалента / Станишева Д. – Българск език, 1968. – Кн. 2–3. – С. 186–194.

446. Adamec P. Очерк функционально-трансформационного синтаксиса современного русского языка. – I. Однобазовые предложения. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1973. – 136 с.

447. Beličová H. Sémantická structura věty a kategorie pádu. – Praha : Vyd-vo Československé acad.viěd, 1982. – 160 s.

448. Bondzio W. Das Wesen der Valenz und ihre Stellung im Rahmem der Satzstruktur. – Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, 1969, H. 2, S. 233-241.

449. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1906-1916, Bd. II-IV.

450. Daneš F. Pokus o strukturni analýzu slovesných vyznamů. – Slovo a slovesnost, 1971, roč. 32, č. 3, s. 193-207.

451. *Danes Fr.* Sémantická structure větného vzorce. – Otázky slovanské syntaxe, XI. – Brno, 1968. – 45 s.

452. Dokulil M. K poetí morfologické kategorie (na příkladě morfologické kategorie slovesného způsobu v češtině). – Jazykovědný časopis, 1967, R. XVIII, č. I, s. 13-16.

453. Doros A. I. Werbalne Konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków slowiańskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975, s. 132-135.

454. Fillmore Ch. J. The Case for Case. – In: Universals in Linguistic Theory / Ed. by E. Bach, R. T. Harms. – N. Y., 1968, p. 1-88.

455. Grochowski M. Środek czynności w strukturze zdania: Narzędzie, substancja, material. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, Wyd-wo Polskiej Ak. Nauk, 1975. – 105 s.

456. Groot A. W. de. Les oppositions dans les systèmes de la syntaxe et des cas. – In: Melanges de linguistique offerts à Charles Bally. Genève, 1939, s. 107-127/

457. Hjelmslev L. La Catégorie des cas: Etude de grammaire générale. – Aarhus: Univ. forl., 1935, XII. – 184 p.

458. Karolak St. Przypadek a przyimek. – Biul. t-wa językoznawczego, 1965, z. 23, s. 143-158.

459. Kilby D. A. Deep and Superficial Cases in Russian: Beit-räge zur Kasusgrammatik der slawischen Sprachen. N. 2. – Frankfurt am Main: Auslieferung: Kubon & Sagner, München, 1977. – 187 p.

460. Křížková H. Adverbialné determinace s významem časovým a příčinným. – Slavia, 1967, t. 36, N 4, s. 505-522.

461. Lakoff G. Instrumental Adverbs and the Concept of Deep Structure, Foundations of Language, 1968, vol. 4, p.4-29.

462. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Bd. IV. Syntax. – Wien: Braumüller, 1868-1874. – 896 s.

463. Miko F. Rod, číslo a pád podstatných mien. – Bratislava : Vyd-vo Sloven. akad. viěd, 1962. – 254 s.

464. Milewski T. Językoznawstwo. – Warszawa: Państw. Wyd-wo Naukowe, 1975. – 174 s.

465. Mrázek R. Užívání prostého instrumentálu v současné ruštině. – Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české, II (Studie syntaktické). – Praha, 1961, s. 153-261.

466. Oravec J. Vázba sloviés v slovenčine. – Bratislava : Vyd-vo Sloven. akad. viěd, 1967. – 389 s.

467. Pauliny E. Poznámky k pomocnym slovesam a k významu pádov. – Sloven. reč, 1980, №3. – s. 165-174.

468. Skalička VI. Poznámky k theorii pádů. – Slovo a slovesnost. R. XII. – Praha, 1951, N 3-4, s. 134-152.

469. Tesnière L. Elémebts de syntaxe structurale. – 2-e éd. revue et corrigée. – Paris: Klincksiech, 1969. – 670 p.

Наукове видання

Плющ Марія Яківна

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Матеріали подані в авторській редакції

Підписано до друку 26.01.2016 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Об'єм. 14,65. Ілюстрації. 15,72. 1 070
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002. (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова (044) 239-30-26